Anıl ERGÜNER
TARİH ANABİLİM DALI
Yüksek Lisans Tezi
2024

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (1037-1063)

Hazırlayan
Anıl ERGÜNER

Danışman
Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM

Yüksek Lisans Tezi

Eylül 2024
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (1037-1063)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Anıl ERGÜNER

Danışman
Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM

Eylül 2024, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Anıl ERGÜNER

T.C. ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrenci No :

Anabilim Dalı : Tarih / Orta Çağ Tarihi

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Sultan Tuğrul Bey Dönemi (1037-1063)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam **123 sayfa**lık kısmına ilişkin 05/09/2024 tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **%16**'dır.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 05/09/2024

Danışman: Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM Öğrenci: Anıl ERGÜNER

KILAVUZA UYGUNLUK

“Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu ve Sultan Tuğrul Bey Dönemi (1037-1063)” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan	**Danışman**
Anıl ERGÜNER	Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM danışmanlığında **Anıl ERGÜNER** tarafından hazırlanan **"Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Sultan Tuğrul Bey Dönemi (1037-1063)"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

07/08/2024

JÜRİ:

Danışman : **Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM**

Üye : **Doç. Dr. Erhan YOSKA**

Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan YİĞİT**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun ……. /...…./…… tarih ve …..….. sayılı kararı ile onaylanmıştır.

……/……/ 2024

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Türk ve İslâm tarihi içinde çok önemli bir konuma sahip olan Selçukluların oluşturduğu siyasî teşekküllerin en mühimlerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir. Selçuk Bey'in Cend havalisinde oluşturduğu küçük siyasî teşekkül, torunları Çağrı ve Tuğrul Bey liderliğinde büyük bir devlete dönüşmüştür. Ancak bu süreç hiç kolay olmamış, uzun ve çetin mücadeleler gerektirmiştir. İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey devrinin sonlarına gelindiğinde Büyük Selçuklu Devleti, geniş sınırları ve gücü ile o günün devletleri arasında ön plana çıkmıştır.

Çalışmamızda tarih sahnesine çıkışından Tuğrul Bey'in vefatına kadar Selçukluların tarihî serüveni incelenmiştir. Böylelikle küçük bir siyasî teşekkülün nasıl büyük bir devlete dönüştüğünün aydınlatılması amaçlanmıştır. Olayları sağlam ve sıhhatli bilgiler ışığında aktarabilmek için birincil kaynaklar hassasiyetle incelenmiş olup, ayrıca konunun uzmanı olan araştırmacıların kitap ve makaleleri de tetkik edilmiştir. Böylelikle Selçuklu tarihi sahasında ilmî bir çalışma yaparak literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Çalışmam boyunca yardımları ile beni destekleyen herkese teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu bağlamda; TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) 2211-Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı tarafından desteklenmiş olmamdan ötürü TÜBİTAK'a, bu süreçte desteklerini esirgemeyen, bilgi ve birikimi ile yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM'a, maddî ve manevî desteklerinden dolayı aileme teşekkür ederim.

Anıl ERGÜNER, Kayseri, 2024

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (1037-1063)

Anıl ERGÜNER

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2024
Danışman: Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM

ÖZET

Türk ve İslâm tarihine damga vuran Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul Bey döneminde geniş sınırlara ulaşan güçlü bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletin henüz ilk hükümdarı döneminde güçlü bir siyasî teşekkül olarak karşımıza çıkması, bizi Selçukluların hangi aşamalardan geçerek bu noktaya geldiği ve bu başarının nasıl sağlandığı konusunu sorgulamaya sürüklemektedir. Bu tez çalışmamızın amacı Büyük Selçuklu Devleti'nin henüz ilk hükümdarı döneminde bu başarıyı nasıl sağladığını açıklığa kavuşturmaktır.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Selçukluların tarih sahnesine çıkışı incelenmiştir. İkinci bölümde Selçukluların Çağrı ve Tuğrul Bey liderliğinde faaliyetlerine, Gazneliler ile mücadelelerine ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna yer verilmiştir. Üçüncü bölüm ise Tuğrul Bey dönemi siyasî olaylarını içermektedir. Çalışmamızda konuların aydınlatılması için birincil kaynakların yanı sıra, konuyu daha önce çalışmış araştırmacıların eserlerine de başvurulmuştur. Böylelikle Tuğrul Bey devrinin sonuna kadar Selçukluları ve Büyük Selçuklu Devleti'ni yakından ilgilendiren tarihî olayların sağlam bilgiler ışığında tahlil edilmesi amaçlanmıştır.

Tuğrul Bey döneminde güçlü bir siyasî teşekkül olan Büyük Selçuklu Devleti'nin bu aşamaya gelmesinde, Selçukluların kritik dönemlerde yaptığı göçlerin, İslâmiyeti benimsemesinin, savaş kabiliyeti ve mücadele azmi yüksek bir topluluk oluşunun, Türkmen gücünden başarıyla istifade etmesinin, Çağrı Bey gibi önemli bir askerî figüre ve Tuğrul Bey gibi yüksek bir siyasî kabiliyete sahip isme olmasının etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti, Çağrı Bey, Tuğrul Bey

THE ESTABLISHMENT OF THE GREAT SELJUK STATE AND THE PERIOD OF SULTAN TUGRUL BEY (1037-1063)

Anıl ERGÜNER

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
Master's Thesis, September 2024
Supervisor: Assoc. Prof. Muhammed İbrahim YILDIRIM

ABSTRACT

The Great Seljuk State, which left a significant mark on Turkish and Islamic history, emerged as a dominant power and expanded its borders considerably during Tugrul Bey's reign. This success prompts us to examine the stages through which the Seljuks reached such prominence and how this achievement was realized.

Our study aims to clarify the factors contributing to the Great Seljuk State's success under its first ruler. Our study is divided into three main sections. The first part explores the Seljuks' prominence, tracing their migration from Central Asia to the Middle East and their early developments. The second part discusses the activities of the Seljuks under the leadership of Cagri Bey and Tugrul Bey, including their conflicts with the Ghaznavids and the establishment of the Great Seljuk State. This section highlights how these leaders' military and political strategies contributed to the state's formation and expansion. The third part covers the political events during Tugrul Bey's reign, examining how his decisions and leadership shaped the state's development. We utilized primary sources and consulted the works of previous researchers to provide a thorough analysis. This approach allows us to offer a detailed examination of the historical events related to the Seljuks and the Great Seljuk State up to the end of Tugrul Bey's reign.

The study concludes that the Seljuks' success was due to their strategic migrations, adoption of Islam, high combat capability, effective use of Turkmen power and the strong leadership of figures like Cagri Bey and Tugrul Bey.

Keywords: Oghuzes, Seljuks, Great Seljuk State, Cagri Bey, Tugrul Bey

İÇİNDEKİLER

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (1037-1063)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK i

TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI ii

KILAVUZA UYGUNLUK iii

KABUL VE ONAY TUTANAĞI iv

ÖN SÖZ v

ÖZET vi

ABSTRACT vii

İÇİNDEKİLER viii

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ xi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1.1. Oğuzlar ve Oğuz Yabgu Devleti 16

1.2. Demir Yaylı Dukak 22

1.3. Selçuk Bey 26

1.4. Arslan Yabgu ve Faaliyetleri 37

1.5. Arslan'ın Liderlik Döneminde Çağrı ve Tuğrul Bey 45

1.5.1. Çağrı Bey'in Anadolu Seferi 47

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET KURMA YOLUNDA SELÇUKLULAR

2.1. Ortak Liderlik Devri: Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Musa İnanç Yabgu 53

2.2. Gazneli Sultanı Mahmud'un Ölümü ve Değişen Konjektür 55

2.3. Hârizmşah Hârun ve Üçlü İttifakın Tesisi 56

2.4. Selçuklulara Ağır Darbe: Şah Melik Baskını (1034) 57

2.5. Selçukluların Horasan'a Girişi (1035) 58

2.6. Gazneliler ile Savaş – Nesâ Savaşı (1035) 59

2.7. Nesâ Savaşı Sonrası Süreç ve Barışın Bozulması 62

2.8. 1038 Telhâb Zaferi ve Selçukluların İstiklâl Kazanması 64

2.9. Tuğrul Bey'in Nişabur'a Gelmesi (1038) 66

2.10. Dandanakan Savaşı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu 68

2.11. Zafer Sonrası Kurultay: Merv Kurultayı 77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN TUĞRUL BEY DEVRİ SİYASÎ OLAYLARI

3.1. Tuğrul Bey'in Saltanatında Çağrı Bey'in Faaliyetleri 79

3.1.1. Çağrı ve Tuğrul Bey'in Hârizm Seferi (1043) 82

3.2. Tuğrul Bey'in Saltanatında Musa İnanç Yabgu 83

3.2.1. Musa İnanç Yabgu ve Sistan Sorunu 84

3.3. Tuğrul Bey Devri Orta ve Batı İran Fetihleri 85

3.3.1. Ziyârî ve Bâvendî Emîrlikleri'nin Tâbi Kılınması 86

3.3.2. Rey'in Büyük Selçuklu Başkenti Olması 86

3.3.3. Tuğrul Bey'in Kazvin ve İsfahan Seferi 88

3.3.4. Selçuklu Şehzadelerinin İran Fetihleri 89

3.4. Tuğrul Bey Devri Anadolu Seferleri 90

3.4.1. Türkmenler ve Anadolu'ya İlk Türkmen Akınları 91

3.4.2. İslâm Topraklarına Türkmen Akınları 93

3.4.3. Selçuklu Kuvvetlerinin Anadolu Harekâtı 96

3.4.4. Şehzade Hasan'ın Şehadeti ve Hasankale Zaferi 97

3.4.5. Hasankale Sonrası Selçuklu-Bizans Barışı 100

3.4.6. Sultan Tuğrul'un Anadolu Seferi (1054/55) 101

3.4.7. Selçuklu Emîr ve Şehzadelerinin Anadolu Seferleri 103

3.5. Sultan Tuğrul Bey Dönemi Abbasî ve Şiî Siyaseti 107

3.5.1. Sultan Tuğrul'un Bağdat Seferi 108

3.5.2. Arslan Besasirî Üzerine Sefer ve Bağdat'a Dönüş 112

3.5.3. Bağdat'ın İşgal Edilmesi ve Kurtarılışı 113

3.5.4. Abbasî Halifesi'nin Bağdat'a Dönüşü 117

3.5.5. Arslan Besasirî Üzerine İkinci Sefer 118

3.5.6. Sultan Tuğrul'un Halife'nin Kızı ile Evlenmesi 119

3.6. Tuğrul Bey Dönemi İsyan Hareketleri 126

3.6.1. İbrahim Yınal'ın İlk İsyanı (1049/50) 126

3.6.2. Resultekin İsyanı (1057/58) 129

3.6.3. İbrahim Yınal'ın İkinci İsyanı (1059) 130

3.6.4. Kutalmış İsyanı 133

3.7. Sultan Tuğrul Bey'in Vefatı ve Şahsiyeti (4 Eylül 1063) 136

SONUÇ 139

KAYNAKÇA 142

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. : Adı geçen eser
a.mlf. : Aynı müellif
ayr.bkz. : Ayrıca bakınız
b. : bin (oğlu)
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : Editör
h. : Hicrî
haz. : Hazırlayan
m. : Miladî
n. : Dipnot
ö. : Ölüm
sy. : Sayı
TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK : Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TTK : Türk Tarih Kurumu
Yay. : Yayınları/Yayınevi

GİRİŞ

Türkler tarihi boyunca büyük ve güçlü devletler kurmuş olan bir millettir. Hiç şüphesiz bu devletlerden biri Büyük Selçuklu Devleti'dir. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti, henüz ilk hükümdarı döneminde bugün üzerinde birçok millet ve devletin yer aldığı geniş coğrafyalarda hüküm sürmeye başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti Tuğrul Bey'in hükümdarlığında Gazneliler Devleti, Bizans İmparatorluğu, Abbasî Halifeliği, Büveyhîler Devleti, Orta ve Batı İran'da yer alan yerel emirlikler gibi pek çok siyasî teşekkülün tarihini derinden etkilemiştir. Tuğrul Bey'in devletin temellerini sağlamlaştırmasından sonra ardından gelen hükümdarlar devrinde Anadolu'nun kapısı Türklere açılmış ve sınırlar daha da genişlemiştir. Bu bakımından Büyük Selçuklu Devleti, Orta Çağ Türk ve İslâm tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Büyük Selçuklu Devleti, temelleri Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey tarafından Cend şehrinde atılmış bir siyasî oluşumdur. Onun liderliğinde İslâmiyeti benimseyen Selçuklular, bundan sonraki süreçte devletler arası münasebetlerde yer almaya başlamıştır. Selçuk Bey'in temellerini attığı siyasî teşekkülün büyük bir devlete dönüşmesi, torunları Çağrı ve Tuğrul Bey'in uzun mücadeleleri ile olmuştur. Selçuk Bey devri ile Tuğrul Bey devri arasındaki dönemde Selçuklular, birçok tarihî hadisenin baş öznesi olmuş, uzun ve çetin mücadeleler vermiştir.

Uzun mücadeleler sonucunda kurulan Büyük Selçuklu Devleti, ilk hükümdarı döneminde geniş coğrafyalarda faaliyet gösteren güçlü bir devlete dönüşmüştür. Devletlerini kuracağı döneme kadar birçok mücadelelere giren, defalarca savaşan ve ağır baskınlara uğrayan Selçukluların, Tuğrul Bey devrinin sonlarına gelindiğinde nasıl büyük bir devlete kavuştuğunun açıklanması çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Nitekim çalışmamız Selçukluların tarih sahnesine çıkışı, devlet teşekkül ettirmek için verilen mücadeleler, devletin kuruluşu ve Sultan Tuğrul Bey dönemi olaylarını kapsamaktadır.

Amacımız zikrettiğimiz dönemde yaşanan hadiseleri kaynaklar ışığında ortaya koymak ve böylece Selçukluların tarihî serüvenleri hususunda ilim sahasına bir eser kazandırmaktır. Ayrıca bu dönemde yaşanan olayların kritiğini yaparak olumlu ve olumsuz neticeleri analiz etmek başlıca gayelerimizdendir.

Dukak Bey'in tarih sahnesine çıkışı ile Tuğrul Bey'in vefatı arasındaki dönemi inceleyerek Selçukluların bir bütünlük arz edecek şekilde tarihî serüvenini ortaya koymak ve nasıl büyük bir devlet kurduğunu anlamak arzusu bu tez çalışmasını ortaya çıkarmıştır. Zikrettiğimiz dönem ile alakalı kaynaklar elde edildikten sonra çapraz okumalar yaparak dönemin tarihini aydınlatma hususunda bir nebze de olsa katkı sağlamak ümit edilmiştir. Tuğrul Bey devrinde büyük bir devlete dönüşen yapının, Selçukluların İslâmiyeti benimsemesi, kritik dönemlerde göç etmeye karar vermesi ve yenilgiye uğradığı zamanlarda geri çekilmeyip mücadeleye devam etmesi ile teşekkül ettiği ve böylelikle Selçukluların büyük bir devlete kavuştuğu görülmektedir.

Selçukluların atası Dukak Bey ve onun mensup olduğu Oğuz Yabgu Devleti'nden başlanmak üzere Tuğrul Bey'in vefatına kadar Selçuklular hakkında tarihî hadiseler incelenmiş, bu hadiseler hakkında kaynakların rivayet ettiği bilgiler ortaya konmuş ve bu rivayetlerin sıhhati muhtelif araştırmacıların görüşleriyle de desteklenerek tetkik edilmiştir. Çalışmamızın tarihî kaynaklar yanında araştırmacıların eserleriyle de desteklenmiş olması, Selçuklular tarihine ışık tutması bakımından büyük bir öneme sahip bulunmaktadır.

Doğru ve sağlıklı bilgiye ulaşmak amacıyla farklı kaynaklar kullanılmıştır. Bir hadise hakkında muhtelif bilgiler rivayet eden kaynakların farklılık barındıran tarafları çalışmamızda ifade edilmiştir. Bunun yanında araştırmacıların eserleriyle desteklenmek suretiyle olayların sıhhatini ve iç yüzünü ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Hakkında kesin hüküm vermek için yeterli malumattan yoksun olduğumuz durumlarda bu husus zikredilerek doğru bilgiye erişmek amaçlanmıştır. Çalışmamız boyunca araştırma konularını aydınlatmak için incelenen tarihî kaynak ve araştırma eserler aşağıdaki gibidir:

Abû'l-Farac Tarihi: Kitabın müellifi Malatyalı Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus)'dir. 1225 yılında doğan müellif, Malatya yakınlarında bulunan İbrâ köyünden olmasından ötürü veya aslen Yahudi olması sebebiyle "İbnü'l-İbrî (İbrâlı'nın oğlu-İbrânî'nin oğlu)"

lakabıyla tanınmış, hekim olan babasının gayretleriyle İbrânice, Süryânice, Grekçe ve Arapça öğrenmiş, aynı zamanda tıp öğrenimi görmüştür.[1] Ebu'l-Ferec'in yaratılıştan 1286 yılına kadar olan olayları anlatan bu eseri, Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizce'den Türkçeye iki cilt halinde tercüme edilmiştir. Çalışmamızda eserin Ö. Rıza Doğrul tarafından yapılan çevirisinden istifade ettik. Çalışmamızı sürdürürken eserin ilk cildinde bulunan Selçuklular ile alakalı kısımlardan faydalandık.[2]

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye: Müellifi meçhul olmakla birlikte hayatı hakkında çok az bilgi bulunan ve XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı anlaşılan Sadrü'd-dîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin günümüze müstakil olarak ulaşmamış *Zübdetü't-tevârîh* isimli eserinden iktibas edilmiş bir eserdir. Eser Selçukluların tarih sahnesine çıkışından Irak Selçukluları Sultanı II. Tuğrul'un ölümüne (ö.1194) ve Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar olan olayları ihtiva etmektedir. Eserde yer alan bazı bilgiler müellifin XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Horasan'da yaşadığını düşündürmektedir.[3] Tez çalışmamızda Muhammed İkbal'in Lahor'da neşrettiği metni Türkçeye çeviren Necati Lügal'in tercümesinden istifade ettik.[4]

Azîmî Tarihi: Eserin müellifi "Azîmî" veya "İbnü'l-Azîmî" olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr'dır. 1090-91 (h.483) yılında Halep'te doğan ve Araplar'ın Tenûh kabilesine mensup olan müellifin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bugün elimizde mevcut bulunan tek eseri Musul Atabegleri hükümdarı İmâdüddin Zengî adına yazılan *Azîmî Tarihi*'dir. Eserde Hz. Adem'den başlamak üzere peygamberler tarihi, Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Büveyhîler, İspanya (Endülüs), Kuzey Afrika, Sicilya ve Anadolu'da meydana gelen Müslüman-Frenk mücadeleleri anlatılmaktadır. Eser ayrıca Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Dânişmendliler, Ahlatşahlar, Artuklular, Börîler ve

[1] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21: 92.
[2] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi, c.1,* çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yay., 1987).
[3] Osman Gazi Özgüdenli, "Ali b. Nâsır Hüseynî", *DİA, gözden geçirilmiş 2.basım* (Ankara: TDV Yay., 2020), Ek-1: 572.
[4] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK Yay., 1999).

Zengîler hakkında da bilgiler vermektedir.[5] Çalışmamızda eserin Selçuklular ile ilgili kısımlarını Türkçeye tercüme eden Ali Sevim'in çevirisinden faydalandık.[6]

Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb: Eserin müellifi "İbnü'l-Adîm" lakabıyla tanınan Ebû'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî'dir. 1192 senesinde Halep'te doğan müellif, Basra'da ikâmet eden Ukaylî kabilesinin Benî Ebû Cerâde koluna mensuptur. Halep kadısı ve hazine dairesi başkanı olan babası Ebû'l-Hasan Ahmed ile amcası Ebû Ganim Muhammed'den ders görerek tahsil hayatına başlayan İbnü'l-Adîm, çeşitli âlimlerden ders görerek eğitimini tamamladı. Daha sonra Hicaz'a giderek buradaki âlimlerden de yararlanan İbnü'l-Adîm, Kur'an, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve inşâ alanında devrin ünlü âlimleri arasına girdi. Henüz 28 yaşındayken Halep Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Gâzî tarafından müderrisliğe atandı. Ayrıca camilerde vaazlar da veren İbnü'l-Adîm, daha sonra Halep kadılığına tayin olundu.[7]

Sultan el-Melikü'l-Azîz'in (1216-1237) veziri olan İbnü'l-Adîm, II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf devrinde de (1237-1260) bu görevine devam etti. Ocak 1260 tarihinde Halep'i ele geçiren Hülâgû, bütün Suriye, Musul ve el-Cezîre başkadılığı ile evkaf nâzırlığına atadığını bildirdiği İbnü'l-Adîm'i Halep'e davet etti. Ancak İbnü'l-Adîm bu daveti kabul etmedi. Moğol ordusunun Memlük hükümdarı Seyfeddin Kutuz tarafından Aynicâlût'ta bozguna uğratılması üzerine Halep'e gitti ise de şehrin tahrip edilmiş ve halkının öldürülmüş olduğunu görünce Kahire'ye döndü. 12 Nisan 1262 tarihinde de vefat etti.[8]

İbnü'l-Adîm'in *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* isimli eseri Halep tarihi, coğrafyası ve ünlü şahıslarıyla ilgili mühim bir kaynaktır. Eser XIII. yüzyılın ilk yarısında telif edilmiştir. Takriben kırk cilt olduğu kaydedilen eserin günümüze müsvedde halinde on cildi ulaşmıştır.[9] Çalışmamızda eserin Selçuklular ile ilgili kısımlarını Türkçeye tercüme eden Ali Sevim'in çevirisinden istifade ettik.[10]

---

[5] Ali Sevim, "Azîmî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 4: 330-331.
[6] Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yay., 2006).
[7] Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1999), 20: 478.
[8] Ali Sevim, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler: Biyografilerle Selçuklular Tarihi)* için Giriş, İbnü'l-Adîm (Ankara: TTK Yay., 1982), II-III, VI-VII.
[9] Ali Sevim, "Buğyetü't-Taleb", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6: 361.
[10] İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler: Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yay., 1982).

Câmiü't-Tevârîh: Eser Reşîdü'd-dîn Fazlullâh tarafından kaleme alınmıştır. Hemedan'da dünyaya gelen ve doğum tarihi olarak 1248 ve 1250 yılları verilen müellif, Abaka Han devrinde (1265-1282) tabip olarak devlet hizmetine girdi. Argun Han zamanında (1284-1291) konumu iyice güçlenen Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Gazân Han zamanında vezir tayin edildi (1298). Olcaytu Han devrinde sâhibdîvân makamına getirildi. Bu dönemde Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın İlhanlı Devleti içerisindeki nüfuzu arttı. Olcaytu'nun vefatından sonra Sultan Olcaytu'yu zehirlemekle suçlanarak yargılandı. Bunun neticesinde suçlu bulunarak idam edildi (17 Temmuz 1318).[11] Çalışmamızda Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın modern anlamda ilk umumi dünya tarihi olarak kabul edilen eseri *Câmiü't-Tevârîh*'in Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade ettik.[12]

el-Kâmil fi't-Târîh: Asıl adı Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî olan, babasının Esîrüddin lakabından dolayı künyesi İbnü'l-Esîr olan tarihçi, edip ve muhaddis tarafından telif edilmiştir. İbnü'l-Esîr 12 Mayıs 1160 tarihinde Cizre'de (Cezîre-i İbn Ömer) doğdu. Babası Ebü'l-Kerem Esîrüddin oğlunun öğrenimi ile yakından alakadar olarak onu yetkin hocalara gönderdi. 21 yaşında hacca giden İbnü'l-Esîr, Haremeyn'deki bazı âlimlerden hadis öğrendi. Babasının çocuklarının tahsili için 1183 yılında Musul'a yerleşmesi üzerine devrin önemli alimlerinin talebesi oldu. Tahsil hayatının son yıllarında Musul atabeginin mesajlarını halifeye iletmek için birkaç defa Bağdat'a gitti. Bu yolculukları esnasında önemli bilginlerden ders aldığı gibi, aynı zamanda kütüphanelerdeki kitaplardan ve elde ettiği resmî belgelerden yararlandı. Daha sonra atabegin elçisi olarak Dımaşk, Halep ve Kudüs'e gitti. Bu esnada fakih, kurrâ, muhaddis ve nahivcilerden de bilgi edindi.

Kudüs'ün fethinden sonra Dımaşk'ta Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüşen İbnü'l-Esîr, onun Antakya Prinkepsliği seferine Musul askerlerinin beraberinde tarihçi olarak katıldı. Bundan sonra Musul'a dönerek vefatına kadar Atabeg Bedreddin Lü'lü'nün himayesinde

[11] Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2008), 35: 19-20.
[12] Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020).

hayatını geçirdi. Ömrünün son yıllarını hadis ilmine vakfeden İbnü'l-Esîr, 6 Haziran 1233 tarihinde Musul'da vefat etti.[13]

Kitabının önsözünde eseri niçin yazdığını anlatan İbnü'l-Esîr, arkasından İslâm'da tarih konusuna ilişkin bilgiler verir. Daha sonra asıl metne geçerek Peygamberler tarihi, Sâsânî, Roma ve Bizans İmparatorlukları, Selevkoslar, Câhiliye Arapları, Hz. Muhammed ve peygamber oluşu hakkında bilgi verir. Hicretten Ekim 1231 tarihine kadar olan olayları ise kronolojik olarak anlatır. İbnü'l-Esîr'in bu eserinde Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbâsîler, Moğol istilâsı, Musul ve el-Cezîre tarihi hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eser siyasî ve askerî tarih olmakla birlikte sosyal, iktisadî, ilmî ve edebî açıdan da zengin bilgiler ihtiva etmektedir.[14] Çalışmamızda eserin Selçuklular ile ilgili kısımlarını tercüme ederek müstakil bir kitap haline getiren Abdülkerim Özaydın'ın çalışmasından istifade ettik.[15]

el-Muntazam fî Târîhî'l-Mülûk ve'l-Ümem: Eserin müellifi dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle "İbnü'l-Cevzî" olarak tanınan Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî'dir. 1116 senesi civarında Bağdat'ta doğan müellifin soyu Hz. Ebûbekir'e dayanmaktadır. Üç yaşındayken babasının vefat etmesinden dolayı amcasının himayesinde büyüyen İbnü'l-Cevzî, babasından kalan servetten ötürü eğitimini kimseye muhtaç olmadan sürdürdü. Tahsil hayatı boyunca birçok âlimden ilim tahsil etti. Hocası İbnü'z-Zâgunî'nin ölümünden (527/1132) sonra onun yerine geçti ve Mansûr Camii'nde vaaz etmeye başladı. Tarih, biyografi, hadis, tefsir, fıkıh ve akaid gibi birçok alanda eser kaleme alan ve çok sayıda talebe yetiştiren İbnü'l-Cevzî, bir dönem medresenin vakfından zimmetine mal geçirmekle itham edilerek vazifesinden azledildi. 1194 senesinde Vâsıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle tek başına ikamete mecbur tutuldu. Daha sonra oğlu Ebû Muhammed Yûsuf'un yaptığı vaazların Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesine tesir etmesi neticesinde sürgün cezası kaldırıldı.

[13] Abdülkerim Özaydın, "İzzeddin İbnü'l-Esîr", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21: 26.
[14] Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24: 281-282.
[15] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh (el-Kâmil'de Selçuklular)*, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022).

Hayatının geri kalan kısmında Bağdat'ta irşad faaliyetleri yürüten İbnü'l-Cevzî, 16 Haziran 1201 tarihinde vefat etti. Ahmed b. Hanbel'in mezarının yanına defnedildi.[16]

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî Târîhî'l-Mülûk ve'l-Ümem* adlı eseri, kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 1179 yılına kadar meydana gelen hadiseleri anlatır. Meydana gelen olayların hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydedildiği eser, her yıl vuku bulan hadiseleri anlattıktan sonra o sene vefat eden mühim şahsiyetlere de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir.[17] Selçuklular ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden eserin bu kısımları Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda Ali Sevim'in bu tercümesinden istifade edilmiştir.[18] Eserin Abbasî Halifeliği ile Tuğrul Bey dönemi Büyük Selçuklu Devleti ilişkilerini anlatan kısmı çalışmamızda ekseriyetle yararlandığımız bölümünü oluşturmaktadır.

İbn Fadlan Seyahatnamesi: Tam adı Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd olan müellifin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktır. Müellif, Abbâsîler'in meşhur komutanı Kâtibülceyş Muhammed b. Süleyman'ın âzatlı kölesi olduğunu ifade eder. İslâmiyeti kabul eden İdil Bulgar Hükümdarı Almış Han'ın Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'tan halkına dini öğretecek din bilginleri ile mimarlar istemesi üzerine Almış Han'a gönderilen heyette yer almıştır. İbn Fadlân'ın heyetteki en bilgili ve yetenekli kişi olduğu anlaşılmaktadır.[19] *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'nin ihtiva ettiği bilgiler müellifin mezkur elçilik vazifesini için yaptığı yolculuktaki gözlemlerine ve şifahî bilgilere dayanmaktadır. Eser Bulgarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar, Ruslar ve diğer bazı milletlerin siyasî düzenleri, dinî inançları, gelenekleri, ahlâk kuralları, giyecekleri, dilleri ve ekonomik durumları gibi konularda önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade edilmiş olup, bilhassa eserin Oğuzlar hakkında verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.[20]

---

[16] Yusuf Şevki Yavuz ve Casim Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1999), 20: 543.
[17] Ali Sevim, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular* için Giriş, Abdurrahman İbnü'l-Cevzî (Ankara: TTK Yay., 2014), 2; Yavuz ve Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", 545.
[18] Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem (el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yay., 2014).
[19] Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1999), 19: 477.
[20] *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yay., 2022).

Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Â'yân: Eserin müellifi Şemsüddîn Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu b. Abdullah'tır. 1186 tarihinde Bağdat'ta doğan müellif, "Sıbt İbnü'l-Cevzî (İbnü'l-Cevzî'nin torunu)" lakabıyla tanınmıştır. Babasının küçük yaştayken vefatıyla dedesi tarafından yetiştirildi. Tahsil hayatına Bağdat'ta başlayıp Musul ve Dımaşk'ta sürdüren Sıbt İbnü'l-Cevzî, henüz genç yaşta iken dinî ve edebî ilimlerle birlikte tarih yazıcılığında da ileri bir seviyeye geldi. Eyyûbî hükümdarları el-Melikü'l-Muazzam ve el-Melikü'l-Eşref ile beraber Haçlılar'a karşı 1210 senesinde düzenlenen Nablus seferine katıldı. Dımaşk'ta müderrislik yaparak pek çok talebe yetiştirdi. Dımaşk camilerinin yanı sıra Kahire, Mekke, Medine, Halep, Kudüs, Urfa gibi şehirlerde de vaazlar verdi. 10 Aralık 1256 tarihinde Dımaşk'ta vefat etti.[21] Meşhur eseri *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, yaratılıştan Sıbt'ın ölümüne kadar olan zamana gelen kırk ciltlik umumi bir tarih kitabı olup XI. yüzyıl Selçuklu tarihi için çok önemli bir kaynaktır. Çalışmamızda eserin Selçuklular ile alakalı kısımlarını Türkçeye tercüme eden Ali Sevim'in çevirisinden istifade ettik.[22]

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Eser Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî tarafından yazılmıştır. Müellif Kâşân yakınlarında bulunan Râvend kasabasında dünyaya gelmiş olup ulemâ ailesine mensuptur. Babasını küçük yaşta kaybetmiş olmasından, tahsiliyle dayısı ilgilendi. Hat ve tezhip dersleri almasının yanı sıra, dinî ilimleri de tahsil etti. II. Tuğrul'un vefatı (1194) sonrası inzivaya çekilerek bilgi toplamakla iştigal etti. 1202-1203 yıllarında yazmaya başladığı eserini bir iki yıl gibi kısa bir sürede tamamladı. Eserini Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev'e ithaf etti. Eser Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'un ölümüne kadar meydana gelen olayları ihtiva eder. Daha sonra ilâve ettiği kısımda 1194-1199 yılları arasındaki olayları anlatır.[23] Çalışmamızda eserin Ahmet Ateş tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade ettik.[24]

Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Eserin müellifi Hamîdüddin Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Havendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî'dir.

[21] Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37: 87.
[22] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-âyân (Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-âyân'da Selçuklular),* çev. Ali Sevim *(*Ankara: TTK Yay., 2011).
[23] Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Ali Râvendî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34: 471.
[24] Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), c.1*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: TTK Yay., 2020).

1433-34 yıllarında Belh'te doğmuş olması muhtemeldir. Seyyid bir aileye mensuptur. Mîrhând, ilk tahsilini muhtemelen Belh'te aldıktan sonra Herat'a gitti ve eğitimini Herat'ta tamamladı. 1496'da Herat yakınlarındaki Gâzergâh'ta inzivaya çekildikten bir sene sonra felç geçirdi ve Herat'a götürüldü. 1498 tarihinde ise vefat etti. Mîrhând, eserini Ali Şîr Nevâî'ye ithaf etti. Eser yedi ciltten oluşmakta olup genel mahiyette bir tarih kitabıdır. Eserin ilk cildinde tarihin faydaları, kullanılan kaynaklar, yaratılıştan itibaren peygamberler tarihi ve İslâmiyet'ten önceki İran tarihi anlatılmıştır. Diğer ciltlerde Hz. Peygamber devri, dört halife dönemi, Emevî ve Abbâsî halifeleri, Selçuklular, Hârizmşahlar, Cengiz Han ve halefleri, Timur ve halefleri anlatılır.[25] Çalışmamızda eserin Selçuklular ile alakalı olan kısımlarını Türkçeye çeviren Erkan Göksu'nun tercümesinden istifade ettik.[26]

Selçuknâme: Eser Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî tarafından telif edilmiştir. Aslen Nîşâburlu bir aileye mensup olan müellifin XII. yüzyıl başlarında dünyaya geldiği, Irak Selçuklu Devleti coğrafyasında yaşadığı anlaşılmakta olup, müellif Irak Selçuklu hükümdarları Mes'ûd b. Muhammed Tapar ile Arslanşah b. Tuğrul'un hocası olmuştur. Müellifin bilinen tek kitabı *Selçûknâme*, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına yazılmıştır. Eser Selçukluların tarih sahnesine çıkışından II. Tuğrul'un hükümdarlığının başlarına kadar meydana gelen olayları ihtiva eder.[27] Çalışmamızda Farsça kaleme alınan eserin, Ayşe Gül Fidan tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalandık.[28]

Selçuk-nâme: Eser Ahmed b. Mahmud'a (ö.1569-70) nisbet edilmektedir. Eserde daha çok Büyük Selçuklulara yer verilmektedir. Bununla birlikte Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında da kısa bilgiler yer almaktadır. Müellif eserin asıl kaynağının Sadrü'd-dîn el-Hüseynî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adlı eseri olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Â'yân* adlı eseri ile Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî Târîhî'l-Mülûk ve'l-*

[25] İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 30: 156.
[26] Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yay., 2018).
[27] Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nisâbûrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2013), 44: 102.
[28] Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018).

Ümem adlı eserlerinden de yararlanmıştır.[29] Tezimizde eseri yayına hazırlayan Erdoğan Merçil'in çalışmasından istifade ettik.[30]

Tabakât-ı Nâsırî: Eser Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî (ö.664/1266'dan sonra) tarafından telif edilmiştir. 1193 tarihinde Fîrûzkûh'ta doğan müellif "Minhâc-ı Sirâc" adıyla bilinir. Hukukî ve dinî müesseselerin başında görev aldı. Ayrıca kâdı'l-kudâtlık vazifesi de yaptı. *Tabakât-ı Nâsırî*'yi Eylül 1260'ta tamamlayan müellif, bu eserini Sultan Nâsırüddin Mahmud'a sundu. Eser Hz. Âdem'den başlayarak Cûzcânî'nin zamanına kadar olan olayları içeren, yirmi üç bölümden oluşan umumi bir İslâm tarihidir.[31] Çalışmamızda eserin Erkan Göksu tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade ettik.[32]

Târîh-i Beyhakî: Eser Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Beyhakî (ö.1077) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif 995/996 yıllarında Horasan'da, Beyhak bölgesinin Hârisâbâd köyünde dünyaya geldi. Nîşâbur'da çok iyi bir tahsil hayatı geçirdiği anlaşılan Beyhakî, daha sonra Gazne sarayında Dîvânü'r-resâil'e kâtip olarak tayin olundu (1021). Her yönüyle takdir ettiği divan başkanı Ebû Nasr-ı Mişkân'ın hizmetinde on dokuz yıl çalıştı. 1034 tarihinde Gazneli Sultanı Mesud'un Gürgân ve Mâzenderan seferinde yer aldı. Daha sonra katıldığı Dandanakan Savaşı'nda esir düşmekten zorlukla kurtuldu. Abdürreşîd'in Gazneli sultanı olması ile Dîvânü'r-resâil başkanlığına atandı. Ancak bir süre sonra tutuklanarak hapsedildi. Ferruhzâd'ın (1053-1059) Gazneli tahtına geçmesiyle kurtuldu.[33] Beyhakî'nin otuz cilt olduğu rivayet olunan meşhur eseri *Târîh-i Beyhakî*'den günümüze sadece 1030-1041 seneleri arasındaki hadiseleri anlatan kısım ulaşmıştır. Çalışmamızda eserin Necati Lügal tarafından yapılan Türkçe tercümesinden yararlandık.[34] Eser Gazneliler ile Selçuklular arasındaki münasebetler hakkında bilgi vermekte olup, birincil kaynak niteliği taşıdığı için büyük bir öneme sahiptir.

[29] Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 36: 397-398.
[30] Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme, c.1*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977).
[31] A. S. Bazmee Ansarı, "Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8: 98-99.
[32] Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, çev. Erkan Göksu (Ankara, TTK Yay., 2020).
[33] Tahsin Yazıcı, "Muhammed b. Hüseyin Beyhakî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6: 63-64.
[34] Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK Yay., 2022).

Târîh-i Güzîde: Eser Hamdullâh b. Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî el-Kazvînî (ö.1340'tan sonra) tarafından telif edilmiştir. Müellif 1281 tarihinde Kazvin'de doğdu. Aile Hamdullâh Kazvinî'nin büyük dedesi, dedesi ve babasının Irak müstevfîsi[35] olmaları dolayısıyla "Müstevfiyân" lakabıyla anılır.[36] Gençliğinde tarih kitaplarıyla ilgilenen Hamdullâh Müstevfî-i Kazvinî'nin meşhur eseri *Târîh-i Güzîde*, yazarı tarafından 1330 yılında vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim edilmiştir. Eser Farsça olup umumi bir tarih kitabıdır.

Târîh-i Güzîde bir mukaddime, altı bölüm ve bir hâtimeden müteşekkildir. Mukaddimede kâinatın yaratılışı anlatılır. İlk bölüm peygamberler tarihi ve filozofları konu alır. İkinci bölümde İslâm öncesi İran tarihi, üçüncü bölümde Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler anlatılır. Dördüncü bölümde Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gurlular, Büveyhîler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Hârizmşahlar'la Atabegler tarafından kurulan hânedanlardan, İsmâiliyye, Kutluğhanlılar ve İlhanlılar hakkında bilgi verilir. Beşinci bölümde mezhep imamları, kıraat âlimleri, şeyhler, muhaddisler, tabipler ve şairler konu edilir. Altıncı bölüm Kazvin'in tarih ve coğrafyasını anlatır. Hâtimede Reşîdü'd-din Fazlullâh'ın yöntemini izleyen müellifin burada yazdıklarının az bir kısmı günümüze ulaşmıştır.[37] Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesinden istifade ettik. Tercümenin editörlüğünü Erkan Göksu yapmıştır. Eseri yayına hazırlayanlar Ayşe Ayna, Bilal Şahin, Ayşe Alhan, Sevgi Kübra Akdemirel, Ayşe Tepe ve Sibel Temiz'dir.[38] Eserin Büyük Selçuklular ile Gaznelilerin siyasî tarihlerini anlattığı dördüncü bölümü, çalışmamızın temas ettiği konuları içermesi bakımından mühimdir.

Târîh-i Sistân: Eserin müellifi bilinmemektedir. Farsça olarak telif edilen eser, kuruluşundan 1324-1325 yılına kadar Sistân'ın coğrafî konumu, siyasî yapısı, iktisadî sistemi ve kültürel durumu hakkında bilgiler vermektedir.[39] Çalışmamızdan eserin Vural

[35] Devletin malî işleriyle ilgilenen divanın başkanını ve buna bağlı memurlara *"müstevfî"* denir, bkz. Abbas Sabbâğ ve Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32: 147.
[36] Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15: 454.
[37] Abdülkerim Özaydın, "Târîh-i Güzîde", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40: 82.
[38] Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân),* ed. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015).
[39] Vural Öntürk, *Târîh-i Sistan* için Ön Söz, Anonim (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), IXX.

Öntürk tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade ettik.[40] Eserin bilhassa Selçuklu hanedanı arasında vuku bulan Sistan sorununu anlattığı kısmından yararlandık.

Türk Fetihleri Tarihi: Eser Ermeni müellifi Müverrih Vardan tarafından telif edilmiştir. Müellifin Ermenistan'ın doğusunda, Albanlar memleketinin sınırlarına yakın bir yerde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Tahsilini burada zamanın büyük âlimlerinden Vanakan Vardapet'in yanında aldı. Müverrih Vardan kendisinden önceki Ermeni müelliflerinden de istifade ederek *Cihan Tarihi* isimli eserini yazdı. Eserini tamamladıktan dört yıl sonra da 1271 senesinde öldü ve Hağpad Manastırı'na defnedildi. Vardan *Cihan Tarihi* isimli eserinde Hazreti Adem'den başlayarak, ahd-ı atîk'i takiben asırların başlıca olay ve simalarını zikretmiş, kendinden evvelki bütün müverrihleri hülasa etmiştir.[41] Çalışmamızda eserin bir bölümünü Türkçeye kazandıran Hrant D. Andreasyan'ın tercümesinin "Türk Fetihleri Tarihi" adıyla yayına hazırlandığı eserden istifade etmiş bulunmaktayız. Eseri yayına hazırlayan İlhan Aslan, editörü ise Fuat Hacısalihoğlu'dur.[42]

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162): Eserin müellifi Urfalı Mateos'dur. Kaynaklarda müellif hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olup hayatını Urfa'da geçirdiği anlaşılmaktadır. Eser hayatını Urfa'da geçirmiş olması dolayısıyla bu bölgede ve Suriye'de geçen tarihî hadiselere müellifin bizzat şahit olmasından ötürü büyük bir kıymete sahiptir. Hususan Yakın Şark'ın Türklere açılması ve Müslümanlar ile Haçlılar arasında meydana gelen mücadeleleri nakletmesi bakımından eserin önemi artmaktadır.[43] Çalışmamızda eserin bilhassa Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferi hakkında naklettiği bilgilerden istifade edilmiş olup, istifade ettiğimiz eserin Hrant D. Andreasyan tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır.[44]

[40] Anonim, *Târîh-i Sistân*, çev. Vural Öntürk (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018).
[41] Hrant D. Andreasyan, *Türk Fetihleri Tarihi* için Ön Söz, Müverrih Vardan (İstanbul: Post Yay., 2017), 7-8.
[42] Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: Post Yay., 2017).
[43] Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* için Ön Söz, Urfalı Mateos (Ankara: TTK Yay., 2019), XVII.
[44] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Yay., 2019).

Zeynü'l-Ahbâr: Eser Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî tarafından telif edilmiş olup Gazneli Sultanı Abdürreşîd döneminde (1049-1052) kaleme alınmıştır. Bugünkü Afganistan sınırları içinde yer alan Gerdîz'de doğmuş olan müellifin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. *Zeynü'l-Ahbâr*'dan müellifin eserini Gazneli Sultanı Abdürreşîd'e takdim ettiği, Gazneliler Devleti'nde resmî bir görevde bulunduğu ve sultanın sarayına girdiği anlaşılmaktadır. *Zeynü'l-Ahbâr* İslâm öncesi İran tarihini, Hz. Peygamber dönemini ve 1032 tarihine kadar halifeler devrini hülasa eder. Bizzat şahitlik ettiğini vurguladığı Gaznelilerin ilk dönem olayları hakkında mühim bilgiler verir. Horasan'ın tarihini 1041 tarihine kadar tafsilatlı olarak anlatan eser, ayrıca muhtelif toplulukların dinî törenlerine, eski âlim ve filozoflara, çeşitli ilim dallarına, Türk, Yunan ve Hint inançlarına dair oldukça önemli bilgiler içermektedir.[45] Çalışmamızda eserin Filiz Akçay tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade ettik.[46]

Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-usra: Eserin müellifi Eyyûbîler devrinde yetişen ünlü edip ve tarihçi Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî'dir. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan müellif 1190'da İsfahan'da doğdu. Gençlik yıllarını burada geçirdikten sonra Dımaşk'a yerleşti. Bir süre Eyyûbîler'in hizmetinde kâtip olarak vazife alan müellif, 2 Ağustos 1245 tarihinde Dımaşk'ta öldü.[47]

Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre (fıtre)* isimli dört ciltlik eserinin Bündârî tarafından ihtisar edilmesiyle vücuda gelmiştir.[48] Selçuklu tarihi için birincil kaynaklardan olan eser, ilk defa M. Th. Houtsma tarafından yayımlanmış olup daha sonra Kıvâmüddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda Kıvâmüddin Burslan tarafından yapılan çeviriden istifa etmiş bulunmaktayız.[49]

Çalışmamızda yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yanı sıra konumuzu yakından ilgilendiren hususlarda araştırma yapmış olan tarihçilerin eserlerine de sıklıkla başvurmuş bulunmaktayız. Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Ali Sevim,

[45] Orhan Bilgin, "Gerdizî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14: 29.
[46] Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler)*, çev. Filiz Akçay (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022).
[47] Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6: 489.
[48] Özaydın, "Bündârî", 490.
[49] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi),* çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: TTK Yay., 2016).

Erdoğan Merçil, Ali Öngül, Osman Gazi Özgüdenli, Cihan Piyadeoğlu, Ahmet Ocak, Ergin Ayan, Yusuf Ayönü, Sencer Divitçioğlu ve V. V. Barthold eserlerine müracaat ettiğimiz isimlerden bazılarıdır.

Mehmet Altay Köymen'in Selçukluların ilk dönemini ve kuruluş safhasını kaleme aldığı eseri *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*'nin ilk cildi, başvurmuş olduğumuz eserlerin başında gelmektedir. Köymen'in incelediğimiz ve istifade ettiğimiz diğer eserleri arasında *Selçuklu Devri Türk Tarihi* ile *Tuğrul Bey ve Zamanı* isimli çalışmaları bulunmaktadır.

İbrahim Kafesoğlu'nun kitap ve makaleleri çalışmamız için istifade ettiğimiz araştırma eserleri arasındadır. Kafesoğlu'nun kaleme aldığı, Selçukluların siyasî tarihini ve Selçuklular üzerine makalelerini içeren *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* eseri bu çalışmaların başında gelmektedir. Öte yandan Kafesoğlu'nun Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığını akınlar hakkında bilgi veren "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti" isimli makalesi ile Selçuklu ailesi hakkında yaptığı detaylı bir çalışması olan "Selçuk'un Oğulları ve Torunları" isimli makalesi istifade ettiğimiz çalışmalardır.

Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* adlı çalışması Selçukluların menşei ve kuruluşu hakkında değerli bilgiler vermekle birlikte, Selçuklular hakkında tartışmalı olan mevzularda da değerli analizler sunmaktadır. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak çalışmaları olan *Selçuklu Devletleri Tarihi* çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz bir diğer eserdir. Ali Sevim'in Selçukluların Anadolu akın ve fetihlerini incelediği *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* isimli çalışması ile Selçuklu-Ermeni ilişkilerini incelediği *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri* isimli çalışması istifade ettiğimiz eserlerdir. Erdoğan Merçil, Gazneli-Selçuklu ilişkilerini incelerken eserlerinden yararlandığımız araştırmacılar arasındadır. Merçil'in bu minvalde istifade ettiğimiz eserleri *Gazneliler Devleti Tarihi* ile *Büyük Selçuklu Devleti* isimlerini taşımaktadır.

Çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz diğer eserler arasında Ali Öngül'ün *Büyük Selçuklular*, Osman Gazi Özgüdenli'nin *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, Cihan Piyadeoğlu'nun *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi: Çağrı Bey*,

Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Sencer Divitçioğlu'nun *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Yusuf Ayönü'nün *Selçuklular ve Bizans*, Ahmet Ocak'ın *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)* ve Ergin Ayan'ın *Sultan Tuğrul Bey: Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu* isimli çalışmaları bulunmaktadır.

Çalışmamız süresince yukarıda zikrettiğimiz kaynak ve araştırmalar dışında faydalandığımız başka kaynak ve araştırmalar da bulunmakta olup bunlar bibliyografya kısmında belirtilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1.1. Oğuzlar ve Oğuz Yabgu Devleti

Adlarına ilk defa Göktürk kitâbelerinde rastlanılan ve dokuz boydan meydana gelen Oğuzlar, zaman içerisinde Göktürk Devleti'ne tâbi olmuştur. Bilge Kağan devrine (716-734) gelindiğinde ise Oğuzlar doğrudan doğruya ona bağlı bir konuma gelmiştir.[50] Ancak Bilge Kağan'dan sonra gelen hükümdarlar yetersiz kalmış ve kısa bir zaman içinde Göktürk Devleti zaafa uğramıştır. 742 yılında Göktürk hâkimiyetinde bulunan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar isyan ederek Göktürk Kağanı Ozmış'ı yenmiş ve Ozmış bu mücadeleler neticesinde öldürülmüştür. Her ne kadar Ozmış'ın ölümünden sonra kardeşi "Kağan" olmuş olsa da, bu Göktürk Devleti'nin ayakta kalması için yeterli olmamış ve tüm bu mücadelelerin sonunda Göktürk Devleti 745 yılında tamamen yıkılmıştır.[51]

Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra meydana gelen mücadele ve savaşların yanında, otlak ve yer darlığı gibi muhtemel sebepler de VIII-XI. yüzyıllar arasında meydana gelen Orta Asya'dan batı istikametindeki Türk göçlerinin temelini oluşturmuştur.[52] Nitekim Göktürk Devleti'ne bağlı olduklarını belirttiğimiz Oğuzlar da bu topluluklar arasında yer almaktadır. Oğuzlar, Burgu ve Selenga Nehri kıyısında Uygur hükümdarı El-Etmiş Bilge

[50] Faruk Sümer, "Oğuzlar", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33: 325.
[51] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (İstanbul: TDAV Yay., 1999), 38-39; Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41: 470-471; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42: 242.
[52] Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), c.1*, (Ankara: İSAM Yay., 2021), 20.

Kağan (Moyunçor-747/759) tarafından iki defa mağlup edilmiştir. Bu mağlubiyetlerden sonra onların zamanla batıya doğru göç ettikleri anlaşılmaktadır.[53]

Sirderya boyunca gerçekleşen Oğuz göçlerinin muhtemel sebebi Uygurlara mağlup olup batıya doğru hareket eden Karlukların güçlenip Oğuzlara baskı kurması idi. Nitekim Karluklar 766'dan itibaren hâkimiyetini güneyde Kaşgar, batıda Fergana'ya kadar genişletmiş ve kuzeybatısındaki Peçenekler ve Oğuzlar ile savaşarak onları daha batıya göç etmeye mecbur bırakmıştır.[54]

Abbasî Halifesi Mehdî-Billâh devrinde (775-785) Oğuzların Mâverâünnehir'e,[55] Aşağı Seyhun boylarına geldiği kaydedilmektedir.[56] Bu coğrafyaya daha önce Karluk hücumları dolayısıyla Peçenekler gelmiş, ancak Peçenekler Batı Göktürkleri'nden olan Oğuzların baskısı nedeniyle Yayık (Ural) ve İtil (Volga) arasına göçmüştür.[57] 820-21 yıllarında Dokuz Oğuzların Üsrûşene'ye [58] bir akın yaptığı görülmektedir. [59] Abbâsî Halifesi Me'mûn'un 822-23 dolaylarında Üsrûşene'ye ordu göndermesi ve bölge hâkiminin Oğuzların yardımını istemesi, onların bu sıralarda Aşağı Seyhun dolaylarında olduğunu desteklemektedir. Tâhirîler'den Abdullah b. Tâhir (ö.844/845), Mâverâünnehir'e akınlar yapan Oğuzların üzerine oğlu Tâhir komutasında bir ordu göndermiş[60] ve bu ordu önemli bir zafer elde etmiştir. Tâhir bu zaferle Oğuzlardan yaklaşık 2000 kişiyi esir almış, bunların satılması ile 600.000 dirhem gelir sağlanmıştır.[61]

---

[53] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 146; Özgüdenli, *Selçuklular*, 20-21.
[54] Özgüdenli, *Selçuklular*, 21-22.
[55] Arapça kaynaklarda Orta Asya'ya yönelik İslâm fetihlerinden sonra, Ceyhun Nehri'ne izâfeten *"nehrin öte tarafında bulunan bölge"* manasında kullanılan Mâverâünnehir, modern dönemde Ceyhun ile Seyhun ırmakları arasında bulunan takribî 660.000 km²'lik coğrafî bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır, bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, c.28 (Ankara: TDV Yay., 2003), 177. Kalabalık nüfusu ve verimli toprakları ile Mâverâünnehir, Türk egemenliğinde bulunan eyaletler arasında umumiyetle birinci sırayı işgal etmekteydi, bkz. Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 89.
[56] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 146; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev (İstanbul: Selenge Yay., 2004), 191.
[57] Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* 59-60.
[58] Günümüzde Üsrûşene bölgesinin bir kısmı Özbekistan, bir kısmı da Tacikistan'da kalmaktadır, bkz. Aydın Usta, "Üsrûşene", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42: 391.
[59] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 146-147.
[60] Faruk Sümer, Tâhirî ordusunun 838-840 seneleri arasında gönderilmiş olması gerektiğini vurgular, bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 65.
[61] Sümer, "Oğuzlar", 325; Agacanov, *Oğuzlar*, 191-192; Özgüdenli, *Selçuklular*, 22-23.

Arapça tarih ve coğrafya kaynaklarında Oğuzların yaklaşık IX. yüzyıl ortaları ile sonları arasında Seyhun'un aşağı kesimleri ile Aral Gölü dolaylarında devlet teşekkül ettirdiğine dair bilgiler mevcuttur.[62] X. yüzyıla gelindiğinde Seyhun boylarına nüfuz eden Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun havzasında bulunan Fârâb (Türkçe Karacuk) ve İsfîcâb'a (İsbîcâb) kadar yayılmış bulunmaktaydı.[63] Onların kurduğu Oğuz Yabgu Devleti, X. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde bağımsız ve güçlü bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır.[64]

Oğuzların kurduğu devletin "Oğuz Yabgu Devleti" olarak bilinmesinin nedeni hükümdarının "Yabgu" ünvanını taşımasıdır.[65] Oğuz Yabgu Devleti'nde 24 boy beyi feodal bir bağ ile Yabgu'ya bağlıdır. Bu boy beylerinin sık sık toplanması ve devlet işlerinin bu toplantılarda müzakere edilmesi cihetiyle devlet bir nevi *"boylar birliği"* görünümü arz etmektedir. Oğuzların zikrettiğimiz 24 boyunun 12'si Bozok, 12'si ise Üçok kolundandır. Bunlar şu şekildedir:

Üçok: Ala-yuntlu, Bayındır, Büğdüz, Çavuldur, Çepni, Eymür, İğdir, Kınık, Peçene, Salur, Yıva, Yüreğir.

Bozok: Alka-evli, Avşar, Bayat, Begdili, Dodurga, Döğer, Kara-evli, Karkın, Kayı, Kızık, Yaparlı, Yazır.

Selçuklular Oğuzların Üçok kolunun Kınık boyuna mensuptur. Kınık boyu Oğuzlar arasında Sirderya'nın ağzına yakın bir yerde oturmaktaydı.[66]

---

[62] Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 15.
[63] Faruk, Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, sy. 3-4, (1958): 134; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, c.1*, (Ankara: TTK Yay., 2021), 1; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 147; Özgüdenli, *Selçuklular*, 22-23; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey,* 16-17.
[64] Sümer, "Oğuzlar", 327.
[65] Mehmet Ersan ve Mustafa Alican, *Büyük Selçuklular: Selçukluları Yeniden Keşfetmek* (İstanbul: Timaş Yay., 2020), 23.
[66] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), 54, 61-62; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 148; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 13; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: TTK Yay., 2020), 1-2; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2022), 1.

Oğuz Yabgu Devleti'nde hükümdar Yabgu,[67] Yabgu'nun vekili ve yardımcısı Külerkin (Kuzerkin),[68] ordu komutanı Subaşı,[69] Yınal[70] ve Tarhan[71] ünvanlarına sahip kimseler yönetici mevkiinde bulunmaktaydı. Oğuz Yabgusu mutlak bir hükümdar olmayıp, devlet meseleleri mezkur 24 boy beyinin iştirak ettiği kurultayda (kengeş)[72] görüşülüp karara bağlanırdı.[73] Kurultaya katılan bu beylerin, kendi boylarının yönetiminde ve merkezî idareden uzak oldukları çeşitli kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır.[74] Devletin idaresinde salahiyet, Yabgu dahil olmak üzere kimseye tek başına verilmemiş olup, bu yönüyle devlette *"kollektif mesuliyet sistemi"* denilebilecek bir sistem hâkimdi ve devlet *"bir nevi demokratik prensipler"* ile idare olunmaktaydı.[75]

Abbasî halifesi Muktedir-Billâh (908-932), İdil Bulgar hükümdarı Almış Han'ın halkına İslâm'ı öğretmek için din bilginleri ve cami ile kale yapacak mimarlar istemesi üzerine içinde İbn Fadlan'ın da bulunduğu bir heyeti Bulgar ülkesine gönderdi.[76] Bu heyet yolculuk esnasında Oğuzların ülkesine de uğradı. İbn Fadlan, Subaşı'nın Abbasî elçilik heyetinin Bulgar ülkesine geçmesi hususunda istişare yaptığını, meselenin yedi gün

[67] İbn Fadlan, Oğuz Türkleri'nin hükümdarına "Yabgu" denildiğini kaydetmiştir, bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yay., 2022), 16. "Yabgu" ünvanı eski zamanlardan beri bilinen, Türk devlet teşkilatında yüksek bir idarî-askerî ünvandır, bkz. Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler* (İstanbul: TDAV Yay., 1988), 56-63.

[68] İbn Fadlan, Kuzerkin'i (Külerkin) Oğuz hükümdarının naibi (vekili) olarak zikretmektedir, bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 16. "Külerkin" Türk devlet teşkilatında hakandan sonra, beyden önce gelen bir ünvandır. Bu ünvana birçok Türk topluluklarında rastlamak mümkün olup, Oğuzlar'da bu ünvanı Yabgu'nun naibi taşırdı, bkz. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, 15.

[69] İbn Fadlan, huzuruna vardıkları Subaşı'nı "ordu kumandanı" olarak zikretmektedir, bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 16. Eski Türkçede "sü" kelimesi "ordu" anlamına gelmekteydi. "Sü-başı" ise "ordu komutanı" demektir. Oğuz Yabgu Devleti'nde ordu kumandanı bu ünvanı taşımaktaydı, bkz. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, 93.

[70] Eski Uygurcada "İnal (Yinal/Yenal)" kelimesi memuriyet-rütbe ünvanı ve şahıs adı olarak kullanılmıştır, bkz. Ahmet Taşağıl, "İnak", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22: 255. İnal kelimesi Kaşgarlı Mahmud tarafından *"Anası Hatun (kökten), babası ortalık adamlarından bulunan bütün gençlere verilen ad"* şeklinde tanımlanmıştır, bkz. "İnal", *Divanü Lûgat-it Türk*, *c.1* içinde, çev. Besim Atalay (Ankara: TDK Yay., 1985), 122. İbrahim Kafesoğlu bu kelimenin şahıs adı değil, hanedana mensubiyeti gösteren prens anlamında bir ünvan olduğunu kaydeder, bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası* 13, (1958): 120.

[71] Tarhan; X. yüzyılda Oğuzlar'da subaşıdan sonra gelen makam sahibinin ünvanıdır, bkz. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, 44.

[72] "Kengeş" kelimesi resmî hüviyetteki *"müzakere ve istişare"* kavramlarını ifade eder, bkz. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, 77.

[73] Köymen, *Kuruluş Devri*, 4-5.; Sümer, "Oğuzlar", 327.; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 1.

[74] Özgüdenli, *Selçuklular*, 43.

[75] Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: TTK Yay., 2019), 27; Sencer Divitçioğlu, Oğuzların yönetim tarzı hususunda Oğuz Yabgu İmparatorluğu veya Oğuz Yabgu Devleti gibi *"yaftaların"* doğru olmadığını, bunun *"çok boylu başkanlık sistemi"* olduğunu ve bu durumda *"Oğuz'un henüz devlet kuramamış olduğunu"* ifade eder, bkz. Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat, Devlet* (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 23.

[76] Aliev, "İbn Fadlân", 477.

tartışıldığını ve neticede ittifakla geçiş izni verildiğini nakletmektedir.[77] Subaşı'nın mezkur mesele için istişareye başvurması, Oğuzların kararlarını müzakere yoluyla aldığını gösteren delillerdendir. Nitekim Oğuzların şûra ile idare edildiğini ifade eden İbn Fadlan, bazen üzerinde ittifak edilmiş bir kararın sıradan bir Oğuz vatandaşı tarafından bozulabileceğini de nakletmektedir.[78]

Sirderya kavşağına yakın bir yerde olan Yengikent[79] Oğuzların başkenti idi ve Yabgu kışın orada ikâmet ederdi.[80] Bozkır hayatının yanında kısmî bir şehirleşmenin de olduğu Oğuz topraklarında Yengikent'in yanı sıra yazlık başkent olan Cend, Sabran (Savran), Salçı, Sütkent, Atlıh, Ordu, Barçınlığkent başlıca Oğuz şehirlerdendi.[81]

X. yüzyılın başlarında Oğuzlar göçebe hayatına uygun olarak hayvancılık ile uğraşmaktaydı. Başlıca hayvanları ise koyun, at ve deveydi.[82] Oğuzların yarı göçebe ve yerleşik hayata geçen kısmı ise çiftçiliğin yanı sıra el sanatları ile de uğraşmaktaydı. Bunun yanında Müslüman olan komşuları ile ticarî ilişkiler içerisindeydiler. Başlıca ticarî malları koyun olan Oğuzlar, barış dönemlerinde ticaret amacıyla Cürcâniye, Barategin ve Savran şehirlerine gidiyordu.[83]

Hazar Denizi'nin doğusundan Sirderya'nın ortalarına kadar uzanan coğrafyada hüküm süren Oğuz Yabgu Devleti'nin güneyinde İslam dünyası; yani Sâmânîler ve İfrîgîler, kuzeyinde Kimekler (Kıpçaklar), doğusunda Karluklar, batısında ise Hazarlar ve Bulgarlar bulunmaktaydı.[84] Görüldüğü üzere devletin güneyinde kendisinden farklı bir dine, ırka ve dolayısıyla kültüre sahip bir medeniyetin bulunmasına mukabil, üç tarafı aynı ırka mensup devletler ile çevriliydi.

---

[77] *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* 17-18.
[78] *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* 10.
[79] Yengikent'e Araplar *"Karyetü'l-Hâdîse"*, İranlılar *"Dîh-i Nev"* derlerdi, bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Kopraman ve Afşar İsmail Aka (Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Yay., 1975), 79; Turan, *Selçuklular Tarihi,* 62; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, 16.
[80] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 62; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 17; A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 63.
[81] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 61; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 1; Özgüdenli, *Selçuklular*, 39.
[82] İbn Fadlan, Oğuzların Peçenekler gibi fakir olmadığını, Oğuzlardan deve, at gibi 10.000 hayvana ve 100.000 koyuna sahip kimselere rastladığını ifade etmektedir. Bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 18.
[83] Sümer, "Oğuzlar", 326; Özgüdenli, *Selçuklular*, 39.
[84] Köymen, *Kuruluş Devri*, 1; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 27; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 1; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 17; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey: Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 13-14.

Oğuz Yabgu Devleti genel itibariyle Peçenekler ve Karluklar ile mücadele halinde bulunurken Hazarlar ile bazen dostluk ve ittifak, bazen de mücadele ederlerdi. Kimekler ile daha dengeli bir ilişkiye sahiplerdi. Öte yandan Sâmânîler ve İfrîgîler'i baskı altına alan Oğuzlar, zaman zaman yaptıkları yağma amaçlı akınlarla onlara zarar vermiştir.[85]

Oğuz Yabgu Devleti hakkında tartışmalı olan meselelerden biri Hazar Devleti'ne bağlı olup olmadığıdır. Osman Turan bu hususta şöyle demektedir: *"Filhakika kaynakların kaydettiği Oğuzların Hazarlara tâbiiyetini reddetmek mümkün değildir. Zira bu istilâlara kadar Hazar devleti pek kuvvetli olup, şark, şimal ve garp komşuları Türk ve Slav kavimleri üzerinde nüfuz ve hâkimiyetini icrâ ediyor; bunlar hâkana vergi ödüyordu."*[86] Turan'ın istilalar ile vurguladığı olaylar silsilesi, Kıtayların 924'te Moğolistan'ı işgal etmesi neticesinde Peçeneklerin 932'de batıya sürüklenmesiyle başlamaktadır. Turan, bu süreçten sonra Hazarların, doğudan Oğuzlar ile Kıpçakların, kuzeyden Rus ve Slavların istilalarına uğramış olduğunu ifade etmektedir ki bu olaylardan sonra Oğuzların Hazarlara tâbiyetleri bahis mevzuu değildir.[87]

Mehmet Altay Köymen'e göre Oğuzların bir devlete tâbi olup olmadıkları kesin olarak tespit edilememiş olup münakaşalıdır. O'na göre Oğuzların tarihlerinin belirli safhalarında herhangi bir devlete bağlı olmuş olmaları mümkünse de X. asrın başlarında bağımsız oldukları muhakkaktır.[88]

Faruk Sümer'e göre Hazarlara dair detaylı bilgi veren coğrafyacıların tanıklığı, Oğuzların Hazarlara tâbi olduğu yönünde ileri sürülen görüşleri geçersiz kılmaktadır. Sümer, coğrafyacıların Hazarların İdil'in doğusunda bulunan topraklarda nüfuz sahibi olduğundan ve Oğuzların Hazarlar tarafından bağımlı kılındığından söz etmediğini ifade eder. Öte yandan Sümer, X. yüzyılın ilk yarısında Oğuz Yabgu Devleti'nin "bağımsız ve güçlü" bir devlet olduğunu vurgulamaktadır.[89]

---

[85] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 147; Özgüdenli, *Selçuklular*, 40.
[86] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 59.
[87] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 58-59.
[88] M. Altay Köymen'in Oğuzların tâbiyet meselesi hakkındaki görüşleri için bkz. *Kuruluş Devri*, 2-4. Oğuzların Hazarlara tâbi olduklarına dair yaygın bir fikrin bulunduğunu zikreden Köymen, V. Minorsky'nin Hazarların Volga Nehri'nden ötede bulunan sahaları pek az kontrol edebildiğini ifade ettiğini yazmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, 2, n.3.
[89] Sümer, "Oğuzlar", 327.

Oğuz Yabgu Devleti'nin nasıl yıkıldığına dair kaynaklarda sarih bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak bununla birlikte devletin yıkılma sebebi veya sebepleri olarak bazı savlar ileri sürülmektedir. Bu savlar temelde devlet içerisinde iç çekişmelerin yaşanması,[90] bu çekişmeler neticesinde bazı Oğuz göçlerinin yaşanması ve kuzeydeki komşu Kıpçakların[91] Oğuz Yabgu Devleti'ni yıkması şeklinde özetlenebilir.[92]

1.2. Demir Yaylı Dukak

Kaynakların ifadesine göre[93] Selçuklu ailesi, Oğuzların Kınık boyuna mensuptur.[94] Reşîdü'd-dîn tarafından nakledilen Oğuznâme'de,[95] Kınık boyuna mensup olan bu ailenin ataları olarak Tuğrul, Toksurmuş İçi ve Keraküçi-Hoca isimleri yer alsa da, bu isimlere eski Selçuklu kaynaklarında rastlanmamaktadır.[96] Öte yandan Oğuznâme'deki bu bilgiler bazı araştırmacılar tarafından *"karışık ve yarı efsanevî"* olarak nitelenmiştir.[97]

[90] Agacanov, ağır vergi yükü dolayısıyla feodalleşen zadegân sınıfı ile sıradan Oğuz tabakaları arasında çatışmaların yaşandığını ifade etmektedir, bkz. Agacanov, *Oğuzlar*, 228.

[91] Faruk Sümer, 1030 yıllarında Kıpçakların Oğuz ülkesinin birçok kesimini ele geçirdiğinden bahseder. Ancak ona göre bu iltihak Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmış ve parçalanmış olmasından kaynaklanmış olabilir. Bu sebeple Sümer, devleti Kıpçakların yıkmasını *"zayıf bir ihtimal"* olarak görür. Bkz. Sümer, "Oğuzlar", 327.

[92] Sümer, "Oğuzlar", 327; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu,* 28-31; Agacanov, *Oğuzlar*, 225-228; Özgüdenli, *Selçuklular*, 40-42.

[93] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK Yay., 1999), 2; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 16; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 53; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *Oğuz Destanı*, çev. Zeki Velidî Togan (İstanbul: Enderun Yay., 1982), 76-77.

[94] İbrahim Kafesoğlu, tarihî kaynakların yanında sikke ve damgalardan da Selçuk'un ailesinin Kınık boyuna mensubiyetinin görüldüğünü ifade eder, bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 12. Osman Turan kaynakların bu hususta birleştiğini ve hiçbir tereddütün kalmadığını yazar, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 54. Selçukluların Kınık boyundan olduğuna dair ayr.bkz. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2023), 251; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 90, 356; Köymen, *Selçuklu Devri*, 14; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 19; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 13; Özgüdenli, *Selçuklular*, 31-32; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 1; Ersan ve Alican, *Büyük Selçuklular*, 23.

[95] Reşîdü'd-din, *Oğuz Destanı*, 73, 77. Zeki Velidî Togan'ın destandaki şecereyi doğru kabul ederek "çadırcı" anlamına gelen "keregüci" adına istinat ederek Selçukluların sosyal ve hukukî mevkilerini tayin çabası (*Umumî Türk*, 254-256), Osman Turan tarafından tarihî bir esasla ilgili bulunmamış ve Selçuk'un "sübaşı" gibi yüksek bir mevki sahibi olması ile uzlaşmaz görülerek tenkit edilmiştir (Turan, *Selçuklular Tarihi*, 56).

[96] Bu yüzden Osman Turan, Oğuznâme'de yer alan bu isimler için *"tarihî bir kıymet taşımaz"* yorumunda bulunur, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 56.

[97] Özgüdenli, *Selçuklular*, 33-34, n.52.

Kaynaklarda Selçuklu ailesine adını veren Selçuk'un babası olarak Dukak (Dokak/Tukak/Tokak) ismi karşımıza çıkmaktadır.[98] Selçuk'un babasının "Lokman" ismini taşıdığına dair rivayetlerin de bulunmasına rağmen,[99] Lokman'ın Dukak isminin bozulmuş hâli olduğu anlaşılmaktadır.[100] Ancak Oğuznâme hariç tutulduğunda Dukak'ın atalarıyla ilgili hemen hiçbir şey bilinmediği ifade edilebilir.[101]

Oğuzlar arasında Dukak'a kuvvetli olmasından ötürü "Demir Yaylı (Temür Yalığ/Temir-Yalığ)" lakabı verilmiştir.[102] Konuyu çalışan araştırmacılar Dukak'ın sahip olduğu bu lakap dolayısıyla muhtelif yorum ve çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları; "Demir Yaylı" lakabının Dukak'ın çok iyi ok kullanmasına ve savaşçılık kabiliyetlerine delalet etmesinin muhtemel oluşu,[103] bu lakabın *"onun (Dukak) alp savaşçılar kurundan olduğunu"* göstermesi[104] ve yayın eski Türklerde bir hâkimiyet alâmeti olarak telakki edilmesinden[105] yola çıkarak, "Demir Yaylı" lakabının Dukak'ın *"işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibariyle ehemmiyetli"* olduğu hususunun vurgulanması şeklindedir.[106] Öte yandan Dukak'ın sahip olduğu bu ünvanın ihtiva ve işaret ettiği tüm olumlu anlamlara rağmen, ona boy beyliğinden öte bir siyasî kudretin atfolunamayacağı da ifade edilen bir diğer önemli husustur.[107]

---

[98] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh (el-Kâmil'de Selçuklular)*, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022), 26; Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi, c.1*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yay., 1987), 292; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yay., 2018), 11; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme, c.1*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977), 1-3; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler: Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yay., 1982), 10, 20.

[99] Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018), 76; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), c.1*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: TTK Yay., 2020), 86.; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, 53.

[100] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, s.12.

[101] Özgüdenli, *Selçuklular*, 33-34.

[102] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 11.

[103] Özgüdenli, *Selçuklular*, 33.

[104] Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 55.

[105] İbrahim Kafesoğlu'nun yayın eski Türklerde hâkimiyet alâmeti olduğuna dair zikrettiği makale için bkz. Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten* 9, sy.35 (Temmuz 1945): 305-318.

[106] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 12. Kafesoğlu ayrıca kaynaklara göre Dukak'ın "Demir Yaylı" lakabı ile bütün Deşt-i Hazar Türk oymakları tarafından tanındığını, Türklerin her hususta reisi ve mercii olduğunu vurgular (*a.g.e.*, 12-13).

[107] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 55. Osman Turan "Demir Yaylı" tabirinden ünvan olarak bahseder ve kaynak olarak gösterdiğimiz aynı yerde, bu ünvana eski Türklerde yüksek bir siyasî ünvan olarak rastlanmadığını ifade eder.

Dukak Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli bir siyasî ve idarî mevkide bulunmaktaydı.[108] O gücü yanında cesareti, devlet işlerinde isabetli görüşleri ve mâhir oluşu ile iştihar etmiş olup, Yabgu önemli devlet meselelerini onunla meşveret etmeden halletmez olmuştur.[109] Ancak kaynaklardan anlaşıldığına göre Yabgu bir gün bu âdetini terk etmiş, Dukak'a sormadan bir Türk veya İslam taifesine sefer düzenlemek istemiş ve Dukak bu sefere mâni olmak istemiştir.[110] Bu anlaşmazlığın *"pek gerçekçi olmayan bir hikaye"* şeklinde kaynaklara geçtiği bazı tarihçiler tarafından ifade edilirken,[111] hadiseyi aktaran başka bir tarihçimiz *"masallar ile karışık rivâyetlere göre"* ifadesini kullanır.[112] Buna mukabil hadisenin teferruat kısmı münakaşaya açık olsa da, devletin mahiyeti göz önüne alındığında bu hadisenin vukua geldiği *"tereddütsüz kabul edilebilir"* şeklinde bir görüş de bulunmaktadır.[113]

Mîrhând'ın naklettiğine göre Yabgu'nun sefer kararına karşılık Dukak ağır ifadelerde bulunmuş, Yabgu buna mukabil Dukak'ı bir kılıç darbesiyle yüzünden yaralamış, Dukak ise elindeki gürz (amûd) ile Yabgu'ya karşılık vermiş ve başı yarılan Yabgu atından düşmüştür.[114] İbnü'l-Esîr, Mîrhând'dan farklı olarak Dukak'ın muhalefetinden sonra Yabgu'nun Dukak'a ağır sözler söylediğini kaydeder. Ayrıca ona göre Dukak gürz ile değil, yumruklayarak Yabgu'nun başını yarmıştır.[115] Bazı araştırmacılar bu hadisenin 875-885 yılları arasında vuku bulduğunu tahmin etmiştir.[116]

---

[108] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 19; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 13; Bu mevki bazı araştırmacılar tarafından "Subaşılık" olarak ifade edilmektedir, bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 14.
[109] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 11-13; Köymen, *Kuruluş Devri*, 6-7.
[110] Mîrhând bu seferin günahı olmayan bir Türk tâifesine karşı olduğunu ifade ederken (*Ravzatu's-Safâ*, 13), Sadrü'd-dîn el-Hüseynî ve İbnü'l-Esîr bu seferin İslam ülkelerine yapılmak istendiğini ifade eder (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 1; *el-Kâmil*, 26). İbrahim Kafesoğlu, Dukak'ın İslam ülkelerine düzenlenecek sefere mâni olmak istediğini ifade eden kaynakların bu ifadelerini, onların mezkur Oğuz başbuğunu İslam müdâfii olarak göstermek istemelerine bağlar. Kafesoğlu, 875-885 yılları arasında gerçekleştiği tahmin edilen bu hadise esnasında Selçuklu ailesinin Kamlık (Şamanlık) inancında bulunduğuna hükmetmenin yanlış olmayacağını ifade etmiştir (*Selçuklular ve*, 14).
[111] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 19.
[112] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 65.
[113] Köymen, *Kuruluş Devri*, 8.
[114] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 13. İbn Hassûl, Tuğrul Bey'in atalarından Sûrcuk'un (Selçuk'un) Hazar melikine kılıcıyla vurarak atını yere serdiğini kaydetmektedir, bkz. Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl ve 'Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad' Adlı Risalesinin Tercümesi", *Tarih Dergisi*, sy. 38 (2003): 140. İbn Hassûl'ün Dukak ile Selçuk'u iltibas ettiği anlaşılmaktadır.
[115] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26.
[116] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 14; Köymen, *Selçuklu Devri*, 28; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 2.

Yabgu ile Dukak arasında meydana gelen çatışmadan sonra ne olduğu konusunda nakiller bazı farklılıklar barındırmaktadır. Bir kaynağa göre;[117] Yabgu atına tekrar binerek Dukak'ın yakalanarak öldürülmesini emretmiş, ancak tahkîkât yapmadan kim olursa olsun birisini öldürmek bu ülke ahalisinin âdeti olmadığından devlet ileri gelenleri Yabgu'nun emri karşısında duraklamıştır. Başka bir kaynağa göre ise;[118] Yabgu'nun adamları Dukak'ı yakalamak için etrafını sarmıştır. Dukak ise kendini müdafaa için onlarla çarpışmıştır. Daha sonra Dukak'ın adamlarının toplanması üzerine Yabgu'nun adamları dağılmıştır.

Devlet ileri gelenlerinin araya girmesiyle Yabgu sakinleştirilmiş ve nihayet mezkur ileri gelenlerin telkinleriyle Dukak ile barışmaya razı edilmiştir. Daha sonra büyük bir şölen tertip edilmiş, Yabgu ve Dukak'ın yanı sıra askerler de barışmış ve bu olaydan sonra Dukak'ın ünü daha da artmıştır.[119]

Yabgu ile Dukak arasında yaşandığı rivayet olunan bu hadisenin gerçekliği kabul edildiğinde Oğuz Yabgu Devleti'nde Yabgu'nun mutlak bir hükümdar olmadığı ve devlet ileri gelenlerinin devlet mekanizması içerisinde çok önemli bir konuma ve ağırlığa sahip olduğu sonucu çıkarılabilir. Zira Dukak, devletin hükümdarı konumunda olan Yabgu ile ters düşebilmekte, ters düştüğü zaman fikirlerini açıkça söyleyebilmektedir. Öte taraftan devlet ileri gelenlerinin Yabgu'nun emri karşısında duraksaması ve onların araya girmesiyle Yabgu ile Dukak arasında barışın sağlanması onların devlet mekanizması içerisinde ne kadar önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Hükümdar konumunda bulunan Yabgu dahî yapacağı icraatlarda devlet ileri gelenlerini gözetmek durumundadır.[120]

Dukak'ın kendisine tâbi olanlar ile Aral Gölü kuzeyindeki yurtlarındayken Hazarlara bağlı olup olmadığı tartışmalı olan bir diğer konudur. Meliknâme'den nakiller yapan bazı kaynaklarda Dukak'ın Hazar melikine bağlı bulunduğuna dair ifadeler bulunsa da,[121] bazı araştırmacılar Hazarların bu devrede zayıflamış olması dolayısıyla tâbiyet meselesinin

[117] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 13.
[118] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26.
[119] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 14; Köymen, *Kuruluş Devri*, 8. İbnü'l-Esîr şölenden bahsetmemekle birlikte mezkur münakaşa ve cidalden sonra Yabgu ile Dukak'ın barıştığını kaydeder (*el-Kâmil*, 26). Sadrü'd-dîn el-Hüseynî bu hadiseyi çok kısa bir şekilde nakleder (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 1).
[120] Yabgu-Dukak çatışması üzerine yapılan bir tahlil için bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 8-10.
[121] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 11-14; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 20.

münakaşalı olduğunu ve şüpheyle karşılanması gerektiğini ifade ederler.[122] Buna mukabil böyle bir tâbiyetin Oğuz Yabgu Devleti dolayısıyla olabileceğini ifade edenler de vardır.[123] Bu son görüşe göre tâbi olan Dukak değil, Oğuz Yabgu Devleti'dir. Bu konuda kesin bir yargıya varmak kaynakların yetersizliği dolayısıyla güç görünmektedir.[124]

Kaynaklardan hareketle ifade ettiğimiz bilgiler dışında Dukak hakkında başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Onun ölüm tarihini kesin olarak ifade etmek de mümkün görünmemektedir. Ancak bu hususta bazı araştırmacılar tarafından birtakım tahminler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar ölüm tarihinin 875-885 arasında olduğunun tahmin edildiğini ifade ederler.[125] Ancak diğer bazı araştırmacılar ise Dukak'ın oğlu Selçuk'un X. asrın başlarında, takriben 900 yıllarında doğduğunu ve Dukak öldüğünde Selçuk'un 17-18 yaşlarında olduğunu ifade ederler.[126] Bu son ifadeler ilk tahmin ile çelişmektedir. Zira sonuncusunu kabul ettiğimiz takdirde Dukak'ın ölüm tarihinin X. yüzyılın ilk çeyreği içinde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

1.3. Selçuk Bey

Yabgu ile Dukak arasında meydana geldiği rivayet olunan hadiseden kısa bir süre sonra Dukak'ın oğlu Selçuk dünyaya gelmiştir.[127] Bazı araştırmacılar tarafından Selçuk'un doğum tarihi olarak X. asrın başları, yani takriben 900 yılları olarak verilmiş ve babasının vefat ettiği tarihlerde delikanlılık çağına erişmiş bulunan Selçuk'un bu sırada yaklaşık 17-18 yaşlarında olduğu ifade edilmiştir.[128]

Dukak'ın vefatından bir müddet sonra Selçuk, Oğuz Yabgu Devleti'nde "Subaşılık" makamına getirilmiştir. Mîrhând, Oğuz Yabgusu'nun *"bundan sonra ona (Selçuk'a) Sübaşı diye hitap etsinler"* emrini verdiğini nakleder.[129] Bu vazifenin Yabgu tarafından Selçuk'a verildiğinin nakledilmesi mühimdir. Nitekim başka bir kaynağın bildirdiğine göre Selçuk, babasının vefatından sonra Yabgu tarafından sarayda yetiştirilmiş ve Yabgu

[122] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 13-14.
[123] Togan, *Umumî Türk*, 253-254; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 58-60.
[124] Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 34-37.
[125] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 19.
[126] Köymen, *Kuruluş Devri*, 8; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 28.; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 15.
[127] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 3.
[128] Köymen, *Kuruluş Devri*, 8; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 15.
[129] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 14.

tarafından çok sevilmiştir.[130] Neticede Yabgu'nun Selçuk'ta mevcut bulunan asalet ile liderlik vasıflarını gördüğü ve bunun neticesinde onu Subaşı yaptığı anlaşılmaktadır.[131]

Selçuk "Sübaşı" olarak atandıktan sonra Yabgu, devlet ileri gelenleri ve halkın ona karşı teveccühü artmıştır.[132] Bu keyfiyet bize Selçuk'un deruhte ettiği vazifede başarı sağladığı ve bu görevin icaplarını bihakkın yerine getirdiği düşüncesini vermektedir.[133] Ancak kaynaklarda yeterli malumatın bulunmamasından ötürü bu başarının nasıl sağlandığı ve mahiyeti hakkında bilgi vermek imkanından mahrum bulunmaktayız.

Subaşı olduktan bir müddet sonra Selçuk aleyhinde bir muhalefet cephesi oluştuğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre bu muhalefetin sebebi "Subaşılık" gibi önemli bir makama genç birisinin gelmesi ve bunun sonucunda oluşan kıskançlık olabileceği gibi, Selçuk'un devlet otoritesini sağlamlaştırmak ve orduda disiplini temin etmek amaçlı yaptığı birtakım icraatleri de olabilir.[134]

Selçuk aleyhinde oluşan muhalefeti daha iyi anlamak ve izah etmek için kaynaklarda yer alan bazı bilgileri incelemek gerekmektedir. Buna göre; Selçuk bir gün, âdeti olduğu üzere Yabgu'nun sarayına gitmiş,[135] Yabgu'nun karısı ve çocuklarını geçerek doğrudan hükümdarın yanına oturmuştur. Selçuk'un bu tavrına içerleyen Yabgu'nun Hâtûnû ise şöyle demiştir: *"Bu oğlan daha şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbâbı daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir."*[136]

Hâtûnu'nun sözlerinin Yabgu üzerinde tesirli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yabgu, tüm bu gelişen olaylar ve söylenenlerden sonra Selçuk'tan kurtulma çaresini aramaya

[130] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292.
[131] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26; Köymen, *Kuruluş Devri*, 11. Kaynağın bildirdiğine göre Selçuk, Dukak'tan daha bilgili, daha uzak görüşlü ve daha muktedir bir yiğittir, bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 3.
[132] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 14-15.
[133] Nitekim M. Altay Köymen de bu hususa dikkat çekmektedir, bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 12.
[134] Bu ihtimalleri kaleme alan M. Altay Köymen, Selçuk'un devlet otoritesi hususunda aldığı tedbirleri, onun zayıf hükümdar Yabgu'nun yerine geçmek maksadı ile olabileceğini de izah etmektedir, bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 12-13; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 28.
[135] Bu ziyaretin mutâd olduğu bir kaynağın kaydettiklerinden anlaşılmaktadır: *"Bir gün bu çocuk (Selçuk) her zaman olduğu gibi hakanın (Yabgu) huzuruna çıktı."* (Bkz. Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292).
[136] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 15.

koyulmuştur. Yabgu'nun kendisiyle alakalı bu düşüncelerinden haberdar olan Selçuk,[137] bu tehlikeler karşısında kendini müdafaa etme fırsatı bulamamış veya bu imkan ona verilmemiş olacak ki, onun düşüncesi artık Yabgu'nun gazabından kaçmak, yani payitaht Yengikent'i terk etmek olacaktır.[138]

Selçuk'un maiyetiyle birlikte Yengikent'i terk etmesi, genellikle Hâtûnu'nun Yabgu'yu kışkırtmasına bağlansa da, bu konuda farklı fikirler ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, Hâtûnu'nun Yabgu'yu Selçuk aleyhinde kışkırtması dolayısıyla Selçuk'un 100 atlıyla kaçtığı hükmünü *"sağlam esaslardan mahrum"* görmektedir. Kafesoğlu bu hususta Selçuklu göçünden bahseden bazı kaynakların, göç sebebinin yer darlığı ve otlak kifayetsizliği olduğunu *"tasrih ettiklerini"* belirtir. Nitekim ona göre Yengikent'ten ayrılan Oğuz kütlelerinin beraberinde getirdiği büyük miktarda hayvanlar bu hükmü teyit etmektedir.[139] Osman Özgüdenli, Oğuz Yabgu Devleti'nin X. yüzyılın sonlarına doğru pek çok iç ve dış sorunlara maruz kalmasından dolayı Selçukluların dağılma sürecine giren bu devletten ayrılma yoluna gitmesini varsaymayı *"daha gerçekçi bir yaklaşım"* olarak değerlendirmektedir.[140]

Babası Dukak'ın aksine devlet ileri gelenlerinin desteğinden mahrum olduğunu anladığımız Selçuk, kendisine bağlı olan bir toplulukla birlikte Yengikent'i terk ederek Cend şehri havalisine göç etti.[141] Kaynaklarda Cend'e göç eden Selçuk'un emrinde 100 atlı, 1.500 deve ve 50.000 koyunun bulunduğu bilgisi yer almaktadır.[142] Kesinliğinin

[137] Ahmed b. Mahmud'a göre bu vaziyet Selçuk'a bir dostu tarafından bildirilmiştir (*Selçuk-nâme*, 4). Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, Yabgu ile Hâtunu arasındaki konuşmanın Selçuk'un da görüp işitebileceği bir yerde cereyan ettiğini kaydetmektedir (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2).

[138] Köymen, *Kuruluş Devri*, 13. Osman Turan, Dukak'ın ölümü üzerine Selçuk'un hızla kuvvet şöhret kazandığının söylendiğinden bahsetmekle birlikte, Yengikent'i terk etme hadisesinin Selçuk'un hâlâ Yabgu karşısında zayıf bulunduğunun göstergesi olduğunu ifade eder, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 66.

[139] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 15.

[140] Osman Özgüdenli aynı yerde iç sorunları; ot ve yer kifayetsizliği, kabilelerin anlaşmazlıkları, idarecilerin basiretsizliği olarak gösterirken, dış sorun olarak; Oğuzların kuzeyden Kıpçaklar tarafından tazyikini dikkate sunar, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 46-47.

[141] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 17. Selçuk ve maiyetinin Cend'e göç tarihlerini kesin bir şekilde belirtmenin zor olduğunu ifade etmeliyiz. Bununla beraber, araştırmacıların bu hususta muhtelif tahmin ve tesbitleri bulunmaktadır. İ. Kafesoğlu Selçuk'un Cend'e gelişini *"ihtimal 960'ı takip eden yıllarda"* şeklinde verir (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 15). F. Sümer ise 985-986 yılında gerçekleştiği ihtimalini ifade eder (Sümer, "Oğuzlar", 327). M. Altay Köymen Selçuk'un Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldığında genç bir delikanlı olduğundan yola çıkarak, eğer Selçuk bu sırada 25 yaşındaysa göçün tarihini 925 veya 930, eğer 30 yaşındaysa 935 veya 940 yıllarına yerleştirmenin hükmolunabileceğini ifade eder (Köymen, *Kuruluş Devri*, 34). Erdoğan Merçil ise 961 tarihini verir (Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 14).

[142] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 15. Ebu'l-Ferec bu hususta sayı vermemekle birlikte, Selçuk'un çok sayıda at, deve, koyun ve inek alarak hareket ettiğini kaydeder, bkz. Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292.

doğrulanıp yalanlanmasının mümkün olmaması ile birlikte, her atlı bir haneye tekabül edecek şekilde, her hanenin beş kişiden oluştuğu varsayılır ise bu göçebe topluluğunun takriben 500 kişi olması muhtemeldir.[143] Selçuk ve beraberindekilerin bu göç hareketi kaynaklarda *"Turan'dan İran'a"* geçiş[144] ve *"darü'l-harb'ten Diyâru'l-İslâm'a"* gidiş[145] şeklinde yer almaktadır.

Araştırmacılar Selçuk'un Cend havalisine göçü hususunda çeşitli fikirler ileri sürmüştür. M. Altay Köymen,[146] Yabgu'nun gazabından kurtulmak isteyen Selçuk'un önünde batı genel yönü ile güney genel yönü olduğunu ifade eder. Köymen'e göre Selçuk'un daha evvel batı istikametinde göç eden Türklerin, Batı veya Doğu Roma İmparatorlukları tarafından imha edildiklerine dair bir bilgiye sahip olduğu ileri sürülebileceği gibi, güney istikametinde göç eden Türklerin ücretli askerlik yaparak sağladıkları başarıları bildiği de iddia edilebilir. Öte yandan İslam âleminin devrin en yüksek medeniyetine sahip bulunması, Selçuk'u bu istikamete göç için cezbetmiş olabileceği gibi, Selçuk'un emrinde az bir kuvvetin bulunması ve bu kuvvetlerle batıya göçün mümkün olup olmadığının göz önünde bulundurulmuş olması da muhtemeldir.

Selçuk'un Cend'e göç etmesinin diğer bir muhtemel sebebi Yabgu'nun Cend'deki hâkimiyetinin yılda bir kere vergi almaktan ibaret olması, yani hâkimiyetinin burada zayıf olmasıdır. İslam ülkelerine komşu olan bölgenin, siyasî yapısı tam teşekkül etmemiş bir ûc bölgesi olması, burada yeni bir yaşam alanı açma olanağının olduğunu düşündürmektedir.[147]

Cend,[148] Sirderya'nın (Seyhun Nehri) sol kenarında bulunan, Oğuzların kışlık başkenti Yenikent'e uzak olmayan, Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyet sahasında olan ve İslâm ülkeleriyle, ahalisi Müslüman olmayan Türk ülkelerinin birleştiği yerde bulunan bir hudut

[143] Sayıyı makul bularak tercih ettiğimiz bu hesaplama için bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 47.
[144] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292.
[145] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26.
[146] Köymen, *Kuruluş Devri*, 14-15; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 29.
[147] Ersan ve Alican, *Büyük Selçuklular*, 26; Osman Turan, Cend'in Selçuk için müsait bir yer olduğunu, Selçuk'un Cend'e geldikten sonra İslâma dair olan gelişmeleri iyi kavradığını ve kendisine sağlayacağı imkânları gördüğünü belirtir, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 66-68.
[148] Cend bugün Kazakistan sınırlarında bulunur ve Kızılorda şehri yakınında kurulmuştur, bkz. Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 7: 359.

şehridir.[149] Selçuk'un Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyetinin zayıflığı nedeniyle hâkim olup küçük ve müstakil bir beylik kuracağı Cend, muhiti itibariyle din bakımından ekseriyetle Müslümanlardan müteşekkil olup, ahalisi İslâm olan ülkelerle olmayanları birleştiren bir uç şehridir ki, bu durumda Cend'in gaza ve cihat muhiti olduğu kolayca anlaşılacaktır.[150]

Selçuk ve maiyeti Cend havalisinin zikrettiğimiz tüm bu hususiyetlerini görmüş, aralarında mevcut durumu müzakere etmiş ve Müslüman olmaya karar vermiştir.[151] Nitekim bir kaynağın ifadesine göre onlar göçten sonra kendi aralarında konuşmuş ve şöyle demişlerdir: *"Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabûl etmez ve törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız."*[152]

Selçuk'un ve ona bağlı topluluğun Müslüman olma tarihini tam olarak saptamak mümkün görünmemektedir. Bu konuda araştırmacılar da farklı tarihleri işaret etmektedir. Onların ifadelerinden yola çıkarak bu hadisenin X. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği söylenebilir.[153] Müslüman olduktan sonra bu Türk kitlesi kaynaklarda *"Selçuklular (Salcûkîyân, Salâcika)"* olarak zikredilecek ve Müslüman olan, İslâm memleketlerine göçen Oğuzlara dendiği gibi onlara da *"Türkmen"* denecektir.[154]

Selçukluların Müslüman olma kararı alması araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır. Bazı araştırmacılarca Selçukluların İslâma girmesinin dayandığı mühim bir

[149] Köymen, *Kuruluş Devri*, 16-17; Agacanov, *Oğuzlar*, 263. Osman Turan, Selçuk'un uzak bir mesafe kateylemediğini, bir Oğuz şehri olan Yengikent'ten diğer bir Oğuz şehri olan Cend'e sadece 200-350 km. kadar mesafe katettiğini yazar, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 68.
[150] Köymen, *Selçuklu Devri*, 29; a.mlf., *Kuruluş Devri*, 19, 21; Ceyhun'un aşağısında bulunan üç Müslüman şehri Cend, Huvare, Yangıkent'ten bahseden Barthold, bu şehirlerin Müslüman olmayan Oğuzların elinde bulunduğunu belirtmekle birlikte, halklarının Müslüman olduğunu ifade eder, bkz. Barthold, *Dersler*, 79.
[151] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 16-17; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292-293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26. Gerdizî, Selçukluların İslâm'a girişini daha geç bir tarihe yerleştirir. Ona göre Yabgu (Arslan/İsrail b. Selçuk), Sâmânî prensi Muntasır'a yardıma gittiği devrede Müslüman olmuştur, bkz. Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler)*, çev. Filiz Akçay (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022), 52.
[152] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 292-293. İbnü'l-Esîr, Selçuk'un Müslüman olduktan sonra itibarının arttığını ve halkın da ona itaat arz ettiğini kaydeder, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26.
[153] Osman Turan, Selçukluların Müslüman olma tarihi olarak, 960 tarihini kabul etmenin isabetli olduğunu ifade eder (*Selçuklular Tarihi*, 67-68). Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak çalışmalarında bu tarih *"aşağı-yukarı 960'larda"* şeklinde verilir (*Selçuklu Devletleri*, 20). Osman Özgüdenli, Selçukluların Sâmânîler'e olan yardımları gaza şeklinde değerlendirildiğinde, bu hadiseyi Cend'e geldikleri 985-986 tarihi ile Arslan Yabgu'nun Sâmânîler'e yardıma gittiği 992 yılı arasına yerleştirmenin icap edeceğini ifade eder (*Selçuklular*, 50). Agacanov ise X. yüzyıl sonlarını işaret etmektedir (*Oğuzlar*, 262).
[154] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 16; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 67.

sebep, Müslüman olan bölge halkının gayrimüslim kalmaları halinde Selçuklulara iltifat etmeyeceği ve bu takdirde mücerret, küçük bir grup olarak kalacaklarını anlamalarıdır.[155] Bu görüşün Selçuk ve çevresi tarafından değerlendirilip Selçukluların buna uygun adım attığını kabul ettiğimizde, Selçuk'un içinde bulunduğu şartları iyi değerlendirip aksiyon alan, akıllı ve realist bir kimse olduğu sonucuna varmak yerinde olacaktır. Zira Selçuk, İslâmın câzibesinin yanı sıra, bu yeni dinin kendisine sağlayacağı yeni siyasal imkanları da kavramış gözükmektedir.[156] Öte yandan Cend havalisine gelen Selçukluların, aynı soydan oldukları kimselerin dinî geleneklerine uyması da tabii bir şey olarak görülebilir.[157]

Osman Turan, Türklerin İslamiyeti kabulü hususunda iki noktayı özellikle öne çıkarmaktadır. O'na göre bu kabulde İslâm medeniyetinin üstün ve câzip tarafları önemli rol oynasa da, bu tek başına yeterli bir izah değildir. Bu kabuldeki en büyük âmillerden biri Türklerin mensup bulunduğu Şâmânîlik ile İslâm dini arasında birbirine yakın esasların olmasıdır. Diğer bir âmil ise İslâmın Türklerin mizacına muvafık olmasıdır. İlk kısma örnek, Türklerin inandığı Tanrı'nın zât ve sıfatları ile İslâm dinindeki Allah tasavvurunun zât ve sıfatları arasında esaslı benzerliklerin bulunmasıdır. Ayrıca Şâmânîlik'te İslâm peygamberi ile mukayese edilecek bir peygamber bulunmamaktadır ki, bu durumda Türklerin mukaddesatını incitecek bir vaziyet yoktur. Eski inanıştaki kamlar ile İslâmiyet'teki evliya ve mürşitler de mahiyetçe yakın şahıslar idi. Turan, yeni dine girmedeki ikinci esaslı âmili, İslâm dininde bulunan cihat mefkuresi ile Türklerin savaşçı karakterinin imtizaç etmesi olarak görmektedir.[158]

Selçukluların İslâmiyeti benimsemesinde etkili olan bir diğer husus Müslüman tüccar ve mutasavvıfların gayretleridir.[159] Nitekim İslâm alemi ile sınır kapısı niteliğindeki Cend, Mâverâünnehir'den gelen Müslümanların ve çeşitli yerlerden gelen tüccarların mekan tuttuğu bir yerdi.[160] Öte yandan genel olarak Türklerin İslâmlaşmasında, Müslümanlığı dar şeriat kaideleri çerçevesinde değil, yumuşak bir ruh ve anlam dünyası etrafında

[155] Köymen, *Kuruluş Devri*, 21; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 29; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 15-16; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 20.
[156] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 67. Selçukluların yeni dine girmesi, Müslümanların desteğini sağlamanın yanı sıra, hayvanlarına mera bulmak ihtiyacı ile de ilintili görülmüştür, bkz. Agacanov, *Oğuzlar*, 263.
[157] Özgüdenli, *Selçuklular*, 49.
[158] Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021), 28-29.
[159] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 68; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 4.
[160] Özgüdenli, *Selçuklular*, 49.

mizaçlarına münasip şekilde göçebelere aktaran Türk dervişlerinin çaba ve gayretlerinin de öteden beri mühim bir rol oynadığını burada belirtmek yerinde olacaktır.[161]

Müslüman olan ve Cend'e yerleşen Selçuk, kaynaklarda nerenin valisi olduğuna dair muhtelif bilgiler bulunan bir valiye müracaat etmiş,[162] mezkur muhite göç etme sebebinin Müslüman olmak olduğunu ifade etmiş ve kendisi ile ahalisine İslâmı öğretecek bir din bilgininin (fâkih ve âlim) gönderilmesini istemiştir. Selçuk her ne kadar bu muhite gelmelerinin sebebini Müslüman olmak olarak ifade etmiş olsa da, içinde bulunduğu sosyopolitik realiteyi değerlendirerek bu kararı almış olması, anlattığımız tarihî olaylar göz önünde bulundurulduğunda muhtemeldir. Öte yandan Selçuk'un isteğinden hoşnut olduğunu anladığımız vali, yaşlı bir din bilgininin yanında çeşitli hediyeler de göndermiş ve Selçuklular burada müreffeh bir yaşama kavuşmuştur.[163]

Selçukluların İslâmiyeti kabul etmesi hususunda üzerinde durulması gereken bir nokta onların Sünnîliği ve bunun içerisinde de Hanefîliği benimsemesidir. Bazı araştırmacılara göre bunun nedeni Hanefîliğin dini nasıl yorumladığı kadar önemli olan bir diğer husus, o gün Selçuklulara komşu olan ve onlara dini öğreten kimselerin nasıl bir vaziyette bulunduğudur. Büveyhîlerin Şiîliği benimsemesindeki en büyük sebeplerden biri, onların dini Zeydî imamlardan öğrenmesi gibi, Selçukluların Sünnî-Hanefî çizgiyi benimsemesinin en mühim sebeplerinden biri İslâmiyeti Sünnîlerden öğrenmesidir. Selçukluların ortaya çıktığı Mâverâünnehir, Sâmânî hâkimiyetinde olup, bu devlet Türkler arasında Sünnî İslâmın yayılmasına vesile olmuştur. Sâmânî fâkih, tüccar ve sufîlerin bu mezhebi benimsemesinin Türkler üzerinde tesiri olmasının yanı sıra, Türk asıllı olan İmam Maturidî'nin (ö.944) Hanefî mezhebini benimsemesi de bu tercihte etkili olmuştur.[164]

---

[161] Bu hususta bkz. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 27, 29.
[162] Mîrhând'ın ifadelerinden bu valinin Cend valisi olduğu anlaşılmaktadır (Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 15-17). Ebu'l-Ferec, Hârizm diyarındaki Zandak şehri olduğunu ifade eder (Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 293). Köymen'e göre bu valinin Cend valisi değil, Sâmânoğulları Devleti'nin uç valisi olması daha muhtemel görünmektedir (Köymen, *Kuruluş Devri*, 22; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 29-30). İ. Kafesoğlu ise Selçuk'un Buhârâ ve Hârizm gibi, civar İslâm ülkelerinden din bilgilerini istediğini yazar (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 16). A. Sevim ve E. Merçil'in eserine göre *"kaynaklarda adı belirtilmeyen bir şehrin valisi (Cend veya Mâveraünnehir'de başka bir şehir)"*dir (Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 20).
[163] Selçuk'un validen din bilgini istemesi ve bu olayın tahlili için bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 21-23.
[164] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti,* 45-47, 51.

Selçuk'un Müslüman olma sebebi her ne olursa olsun bu karar o ve maiyetinin bundan sonraki siyasî serüvenini tamamıyla değiştirecektir. Selçukluların yeni dini benimsemesi, şahsî hayatlarında önemli değişikliklerin olacağını düşündürdüğü gibi, İslâm dininde gaza ve cihat anlayışının bulunması da bu topluluğun siyasî serüvenini bütünüyle değiştireceği düşünülebilir. Zira bulundukları muhitin durumunu da belirtmiştik. Bir araştırmacımızın ifadesiyle *"Selçuk, artık eski Selçuk değildir; yeni bir insan olmuştur; yeni vazifeleri vardır."*[165]

Selçuk'un Müslüman olması ile vefatı arasındaki gelişen olaylar hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu ara dönemde nakledilen mühim hadiselerden biri, Oğuz Yabgu Devleti'nin[166] yıllık vergiyi tahsil etmek amacıyla Cend'e vergi memurlarını göndermesine karşılık, Selçuk'un *"ben Müslümanların kâfirlere bâc ve harâc vermelerine râzı değilim"* diyerek bu memuru kovması ve gazâ arzusunda bulunan Türkleri etrafında toplayarak savaş için hazırlıklara başlamasıdır.[167] Cend dolaylarında cereyan eden, gelişim ve ayrıntıları bilinmeyen bir dizi savaşın neticesinde Oğuz Yabgu Devleti'nin Cend'deki hâkimiyeti kırılmış, Selçuklular burada müstakil bir idareye kavuşmuştur.[168]

Selçuk'un sadece Cend ve havalisine hâkimiyet kurmakla kalmadığı, daha başka şehirleri de ele geçirdiği görülmektedir. Selçuk giriştiği gazalar neticesinde "el-Melikü'l-Gâzî" ünvanını almış, ayrıca yaşanan tüm bu gelişmeler Selçuk'un ününü daha da artırmıştır. Bunun neticesinde Türkistan ahalisinden insanlar, akın akın Selçuk'un dergâhına gelmiştir.[169] Bu durum öncekilerle mukayese edildiğinde hem sayıca daha fazla insanın gelmesi, hem de daha uzak coğrafyalardan gelinmesi bakımından farklılık göstermektedir.[170]

---

[165] Köymen, *Kuruluş Devri*, 23.
[166] Mîrhând sadece *"küffar elçisi"* ifadesini kullanır, bkz. *Ravzatu's-Safâ*, 17. Agacanov, Selçuk'un mücadele ettiği ismi *"Yengikent hâkimi Ali Han"* olarak ifade eder, bkz. *Oğuzlar*, 263-264.
[167] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 17-18. Mîrhând, Selçuk'a gazâ için Cend valisi ve ahâli tarafından yardımda bulunulduğu nakledilmektedir, bkz. *a.g.e.*, 18.
[168] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26; Köymen, *Kuruluş Devri*, 23-28; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 30; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 16; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 68; Agacanov, *Oğuzlar*, 263-264; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, 50-51.
[169] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 18; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 16; Özgüdenli, *Selçuklular*, 50-51.
[170] Köymen, *Kuruluş Devri*, 26.

Selçukluların çevresinde o dönem için ikisi Türk olmak üzere üç büyük Müslüman devlet bulunmaktaydı. Bunlar; İslâmın doğu sınırı üzerindeki Karahanlılar, o zaman için bugünkü Afganistan topraklarında hüküm süren, daha sonra bugünkü Pakistan'ı da alacak olan Gazneliler ve Mâverâünnehir ile Horasan'a hâkim olan Sâmânoğulları'dır. Öte yandan güneyde bulunan Abbasî Halifeliği varlığını ismen sürdürmekte olup, fiilen Büveyhîler'in Irak kolunun kontrolü altına girmişti. Batı İran ve Irak'ta Büveyhîler, Mısır ve Suriye'de Fatımîler, Anadolu ve Balkanlar'da ise Bizans İmparatorluğu hüküm sürmekteydi.[171]

Cend'de müreffeh bir yaşama kavuşan ve sayıları gittikçe artan Selçukluların,[172] daha sonra otlak darlığı problemi ile karşı karşıya geldiği anlaşılmaktadır. Onlar bir taraftan fetihler yaparak arazi genişletmeye çalışırken, diğer taraftan da komşu devletlerin müsaadesiyle otlak teminine çalışıyordu.[173] Nitekim bu durum kaynaklara da yansımıştır. Selçukluların Cend'i terk etmesi kalabalık nüfusa sahip olmaları ve otlak kifayetsizliği ile izah edilmiştir.[174] Öte yandan bu dönemde Selçukluların yardımı aranan önemli bir askerî kuvvet olması sebebiyle onlardan faydalanmak isteyen Sâmânîler, hudutlarını Türk istilalarına ve Karahanlılara karşı muhafaza etmeleri karşılığında Buhârâ civarındaki Nûr Kasabası'nı (Nûr Buhârâ) Selçuklulara vermiştir.[175] Buraya gelenler Arslan idaresindeki Selçuklular olup, Selçuk Cend'de kalmıştır.[176]

II. Nuh'un (976-997) hüküm sürdüğü Sâmânoğulları Devleti, bu dönemde ordudaki bazı Türk komutanlar arasında cereyan eden mücadeleler nedeniyle zayıflamış ve devlet adına olumsuzluklar öyle bir raddeye gelmiştir ki bazı Sâmânî komutanları Karahanlı

[171] Köymen, *Selçuklu Devri*, 31; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 14-15; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 4.
[172] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 193.
[173] Köymen, *Kuruluş Devri*, 34.
[174] Selçukluların nüfus çokluğu ve otlak darlığı sebebiyle kışlak olarak Nûr Buhârâ ile yazları Soğd-i Semerkand'ı yurt tuttuklarına dair bkz. Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 17-18; Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 76; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 85; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'ü't-Tevârîh*, 53-54.
[175] Köymen, *Kuruluş Devri*, 34-35; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 16; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 69.
[176] Hamdullâh Müstevfî ve bazı araştırmacılar Selçukluların Nûr kasabasına gelişi tarihini 985-986 olarak verirler (*Târîh-i Güzîde*, 17-18; Köymen, *Kuruluş Devri*, 34-35; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 15; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 5; Ersan ve Alican, *Büyük Selçuklular*, 30-31). İbrahim Kafesoğlu 985-993 yılları arasında olma ihtimalini dikkate sunar (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 16-17).

hükümdarı Hârun Buğra Han ile anlaşmış,[177] onu Mâverâünnehir üzerine yürümesi için teşvik bile etmişlerdir.[178]

Hârun Buğra Han'ın Mâverâünnehir'e girmesiyle II. Nuh, Horasan sipehsâlârı Ebû Ali Simcûrî'den yardım istediyse de beklediği yardım gelmemiştir.[179] Daha sonra Sâmânîler, Karahanlılar üzerine art arda iki kuvvet göndermiş, ancak bunlar Karahanlı ordusu karşısında peşpeşe yenilgiye uğramıştır. Bunun neticesinde II. Nuh payitahtını terk etmek zorunda kalmış ve Mayıs 992 tarihinde Buhârâ, Hârun Buğra Han tarafından işgal edilmiştir.[180]

Payitahtını kaybeden Sâmânî hükümdarı II. Nuh'un bir süre sonra Buhârâ'ya yeniden döndüğü görülmektedir. Gerdizî,[181] Karahanlı hükümdarı Hârun Buğra Han'ın birkaç kez hasta olduğunu ve bundan dolayı şehri II. Nuh'un amcası Abdülaziz b. Nuh b. Nasr'a emanet ederek Buhârâ'yı terk ettiğini kaydeder. Bu olayda Selçukluların rol oynadığına dair bir bilgiye Gerdizî'de rastlanmamaktadır.

İbnü'l-Esîr, Hârun Buğra Han'ın Sâmânî hükümdarlarından birinin topraklarının bir kısmını işgal ettiğini, bunun üzerine Sâmânî hükümdarının Selçuk'tan yardım istediğini kaydeder.[182] Hükümdarın talebini kabul eden Selçuk, oğlu Arslan'ı yardıma göndermiş, bu yardımı alan Sâmânî hükümdarı, Hârun Buğra Han'a üstünlük sağlamış ve onun daha evvel işgal ettiği yerleri geri almıştır. İbnü'l-Esîr'de eksik olan bir husus, Karahanlı hükümdarının nereleri işgal etmiş olduğunun kaydedilmemiş olmasıdır. Bu iki kaynağın Hârun Buğra Han'ın Buhârâ'yı terk etmesine dair gösterdiği iki farklı sebep de bazı araştırmalarca kabul edilmiştir.[183]

---

[177] Karahanlı hükümdarı Hârun Buğra Han ile Sâmânîler'in Horosan sipehsâlârı Ebû Ali es-Simcûrî arasındaki anlaşmaya göre; Mâverâünnehir Buğra Han'ın olurken, Ceyhun'un güneyi Ebû Ali'nin olacaktır. Bkz. Barthold, *Türkistan*, 276; Köymen, *Kuruluş Devri*, 41-42.

[178] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 42-46; Barthold, *Türkistan*, 271-272, 276; Köymen, *Kuruluş Devri*, 41-42; Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 36: 65; Ahmet Güner, "Nûh II", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33: 228-229.

[179] *"İlik 382 senesinin Rebiü'l-evveli içinde Buhârâ'ya geldi ve Mûliyân Nehri'ne indi. Nûh, Ebû Ali'ye mektup yazdı ve elçi gönderdi 'gel ki Hân geldi' dedi. Elbette Ebû Ali o mektuptan endişelenmedi. Hem de ondan ordu istemişti. (Onu da) göndermedi."* (Bkz. Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 46).

[180] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 46; Barthold, *Türkistan*, 278; Köymen, *Kuruluş Devri*, 42; Güner, "Nûh II", 229.

[181] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 46.

[182] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 26-27.

[183] Barthold, Kadir Han'ın hastalığı sebebiyle Buhârâ'dan çekildiğini kaydederken, bu olayda Türkmenlerin rol oynadığını da kabul etmektedir, bkz. Barthold, *Türkistan*, 278-279. M. A. Köymen, II.

Hârun Buğra Han'ın Buhârâ'yı terk ederken Karahanlı ordusunun, Buhârâ halkı ile birleşen Türkmenlerin hücumuna maruz kaldığı ve ağırlıklarının yağma edildiğine dair bir rivayetin bulunması,[184] Selçukluların bu harekâta katılma sebebinin *"ganimet elde etmek"* şeklinde açıklanmasını kuvvetlendiren unsurlardan olmuştur.[185]

997 yılında Sâmânî hükümdarı II. Nuh'un ölmesiyle tahta geçen oğlu Mansur, 999 yılının başlarında Sâmânî komutanları Fâik ve Beytüzün tarafından gözlerine mil çekilerek tahttan indirildi ve yerine kardeşi Abdülmelik b. Nuh geçirildi.[186] 997 yılında Gazneli Sultanı Sebük Tekin'in vefatından bir süre sonra Gazneli tahtına oturan Sultan Mahmud, Sâmânîler'in içinde bulundukları karışıklıklardan istifade ederek 999 yılında bütün Horasan'ı ele geçirdi ve Horasan sipahsâlârlığına kardeşi Nasr'ı tayin etti.[187]

Sâmânî hükümdarı Abdülmelik, Fâik, Beytüzün ve diğer emîrler ile ittifak etti ve yeniden Horasan'a hâkim olmak için asker toplamaya başladı.[188] Ancak bir süre sonra Fâik öldü. Fâik'in ölümüyle müttefikler ciddî güç kaybetti ve cesaretlerine halel geldi. Bu ittifaktan haberdar olan Karahanlı İlig Nasr Han, harekete geçerek 23 Ekim 999'da Sâmânî payitahtı Buhârâ'yı ele geçirdi. Hükümdar Abdülmelik b. Nuh başta olmak üzere Sâmânî hanedan üyeleri esir edilerek Karahanlı başkenti Özkent'e gönderildi.[189]

Sâmânî hanedanından Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır kısa bir süre sonra esaretten kurtuldu,[190] Hârizm'de ordu topladı ve şehirdeki Karahanlı valisini kovarak Buhârâ'yı ele geçirdi.[191] Elde ettiği bazı başarılara rağmen Karahanlıların esas ordusu ile karşılaşmayı göze alamayan Muntasır, İran'a kaçtı. Daha sonra orada da tutunamadı ve Arslan

---

Nuh'un Selçukluları kendi tarafına çektiğini öğrenen Hârun Buğra Han'ın, bu duruma hastalığının da eklenmesiyle Buhârâ'yı terk etmesini makul görmektedir, bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 44.

[184] Barthold, *Türkistan*, 279.

[185] Köymen, *Kuruluş Devri*, 44. İ. Kafesoğlu başlangıçta Sâmânilere destek veren Selçukluların, zaman zaman Karahanlıların tarafını tutmasından, daha ziyade kendi hesabına faaliyet gösterdiğinin anlaşıldığını ifade eder, bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* içinde (Ankara: TTK Yay., 2010), 260.

[186] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 48-50; Barthold, *Türkistan*, 283-284; Köymen, *Kuruluş Devri*, 46-47.

[187] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3-4; Barthold, *Türkistan*, 283-285; Köymen, *Kuruluş Devri*, 47.

[188] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4.

[189] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4.

[190] el-Muntasır'ın kadın (cariye) kılığına girerek hapisten kaçtığına dair Utbî'den nakiller için bkz. Barthold, *Türkistan*, 287; Abdullah Duman, "Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâmânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar Ve Gaznelilerle İlişkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sayı 2, (2012): 535.

[191] Barthold, *Türkistan*, 287; Köymen, *Kuruluş Devri*, 47-48.

idaresindeki Selçukluların yanına giderek yardım talep etti.[192] Bu talebi kabul eden Selçuklular, Muntasır ile birlikte harekete geçerek Kûhek'e geldi ve Karahanlı komutanı Subaşı Tekin ile savaşarak onu mağlup etti.[193] Bu durum üzerine İlig Han Semerkant'a geldi. İlig Han'ın ordusunun üstünlüğünü gören Selçuklular, gece baskını yaparak Karahanlı ordusunu yağma etmekle birlikte on sekiz komutanı da ele geçirdi. Selçuklular bu baskından sonra elde edilen esir ve ganimetlerle birlikte yurtlarına geri döndü.[194]

Mücadelesine devam eden Muntasır, neticede bazı muvaffakiyetler de elde etmiştir. Hatta bu mücadelelerin birinde Oğuzlar yeniden ona katılmış,[195] ancak ganimet elde ettikten sonra Muntasır'dan ayrılmışlardır. Bu Oğuzlar bazı araştırmacılarca *"Selçuklu Oğuzları"* olarak ifade edilmiştir.[196] Muntasır, girişmiş olduğu tüm bu mücadelelerden sonra 1005 yılında bir Arap kabile reisi tarafından öldürülmüştür.[197] Muntasır'ın ölümü Sâmânî Devleti'nin yeniden kurulmasına dair ümitleri yok etmiştir.[198] Sâmânoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra, Mâverâünnehir tamamen Karahanlıların hâkimiyetine geçmiş ve bu hâkimiyeti Selçuklular da tanımak mecburiyetinde kalmıştır.[199]

1.4. Arslan Yabgu ve Faaliyetleri

Selçuk Bey'in evlatlarının sayısı ve isimleri hakkında kaynakların muhtelif bilgiler naklettikleri görülmektedir.[200] Bu farklılıklara Selçuklular üzerine çalışmış ve çalışmakta

---

[192] Gerdizî, Ebû İbrahim Sâmânî'nin Oğuzlar nezdine gittiğinden, önderleri olan Yabgu'nun Müslüman olduğundan ve Muntasır'ın bu Oğuzlar ile savaşmak için birlik olduğundan bahseder, bkz. Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 52. M. A. Köymen'e göre bu Oğuzlar, Selçuklu Oğuzları'dır ve metinde geçen Yabgu ise Arslan Yabgu'dur. Ayrıntılı analiz için bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 52-57.

[193] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 52.

[194] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 52; Barthold, *Türkistan*, 287; Köymen, *Kuruluş Devri*, 48-50; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: TTK Yay., 1989), 30-31.

[195] Köymen, *Kuruluş Devri*, 59.

[196] Barthold sadece *"Oğuzlar"* ifadesini kullanır, bkz. Barthold, *Türkistan*, 288. Ancak Köymen, bu Oğuzlar'dan bahsettiği yerde *"Selçuklu Oğuzları"* ifadesini kullanır, bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 59-60.

[197] Subaşı Tekin'in mağlup edilmesinden sonra Selçukluların Muntasır'dan ayrılması ile Muntasır'ın ölümü arasındaki bu dönem ve mücadeleler için bkz. Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 52-53; Barthold, *Türkistan*, 287-288; Köymen, *Kuruluş Devri*, 59-62; Duman, "Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın", 542-548.

[198] Nitekim Muntasır'ın ölüm tarihini Ocak-Şubat 1005 (Rebiü'l-evvel 395) olarak veren Gerdizî, onun ölümü ile *"Devlet-i Al-î Sâmânîyân tamamı ile ortadan kalktı"* demektedir (Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 53).

[199] Özgüdenli, *Selçuklular*, 53.

[200] Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Selçuk'un beş oğlu olduğunu ve bunların isimlerinin Mikâil, İsrâil, Mûsâ, Yûsuf ve Yûnus olduğunu kaydeder (*Câmi'ü't-Tevârîh*, 54). Mîrhând, Selçuk'un Mikâil, Mûsâ, Arslan ve ilk gençlik yıllarından vefat eden bir oğlu olmak üzere toplam dört oğlu olduğunu kaydeder (*Ravzatu's-Safâ*, 20). Selçuk'un dört oğlu olduğunu kaydeden Ebu'l-Ferec, isimleri şöyle verir: *"Mikail, Yabagu (Bigu), Musa ve Arslan"* (*Abûl-Farac Tarihi*, 293). Hamdullâh Müstevfî, Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî ve Râvendî'ye göre Selçuk'un, isimleri "Mikâil, İsrâil, Mûsâ ve Yûnus" olan dört oğlu vardır (*Târîh-i Güzîde*, 17; *Selçuknâme*, 76; *Râhat-üs-Sudûr*, 85-86). Buna mukabil Selçuk'un üç oğlu olduğunu kaydeden kaynaklar

olan araştırmacıların eserlerinde de rastlamak mümkündür. Bununla beraber umumiyetle Selçuk'un dört veya beş oğlu olduğu zikredilmektedir ki, isimleri şöyledir: Mikâil, İsrâil (Arslan), Mûsâ, Yûsuf ve/veya Yûnus.[201]

Bazı araştırmacılar Selçuk'un oğullarının isimlerinden yola çıkarak Selçukluların İslâmiyetten evvel Hristiyan veya Musevî olduğunu iddia etmiştir. Oğuzların Hristiyanlığı meselesinin Barthold'un makalesi[202] ve Zekeriyyâ Kazvînî'nin *Âsâru'l-Bilâd* eseriyle[203] gündeme geldiğini vurgulayan Zeki Velidî Togan, İbn Fadlan'ın müşahedelerine dayanarak onlarda Hristiyanlıktan katiyen eser olmadığını, Selçukluların İslâmiyetten evvel Şamanî olduğunu ifade ederek tenkit eder.[204]

Selçuk'un oğullarının, bilhassa İsrâil'in[205] ve torunu Davud'un (Çağrı) isminin dikkate sunulup Oğuzların ibadethanesini havra kabul edip onların Musevî olduğuna dâir olan iddia ise,[206] Selçukluların İslâmiyeti kabulden evvel Kamlık (Şaman) inancında olduğunu belirten Osman Turan tarafından tenkit edilmiştir. Turan bu isimleri *"Hazarlar ile ticarî ve kültürel münasebetlerin tesiri"* ve *"Türklerin ad koyma an'anelerinin icabı"* olarak görmüştür.[207] Sonuç olarak; mezkur isimlerin İslâm dünyasında da yaygın olarak

da vardır. Bu kaynaklara göre onların isimleri Mikâil, İsrâil (Arslan) ve Mûsâ'dır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 5).

[201] Osman Turan'a göre; Selçuk'un oğulları Mikâil, İsrâil ve Mûsâ üzerinde bir ihtilaf olmayıp, dördüncü evlat Yûsuf veya Yûnus şeklinde gösterilmiş, ancak bunlar ayrı kişiler olup Selçuk'un oğullarının sayısı beştir. (*Selçuklular Tarihi*, 85-86). İbrahim Kafesoğlu; Selçuk'un Mikâil, İsrâil (Arslan), Mûsâ ve Yûsuf adlarında dört oğlu olduğunu ifade eder (*Selçuklular ve*, 18). M. A. Köymen; Selçuk'un biri küçük yaşta ölmüş olmak üzere dört oğlu olduğunu ifade eder. Üçünün ismi ise Mikâil, İsrâil ve Mûsâ'dır (*Kuruluş Devri*, 31). Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak çalışmalarında Selçuk'un Mikâil, İsrâil, Mûsâ ve Yûsuf adında dört oğlu olduğu zikredilir. Ayrıca beşinci evlat olarak Yûnus'un ileri sürüldüğü de ifade edilmiştir (*Selçuklu Devletleri*, 22). Osman Özgüdenli Selçuk'un kaynaklara göre dört veya beş oğlu olduğunu ifade eder. Bunların isimlerini *"İsrâil (Arslan), Mikâil, Mûsâ, Yûsuf ve/veya Yûnus"* şeklinde verir (*Selçuklular*, 47). Ayr.bkz. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 61-62.

[202] V. V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık", çev. Köprülüzade Cemal Bey, *Türkiyat Mecmuası* 1, (1925): 47-100. Hususan konumuz açısından makalenin 78-80. sayfalarına bakınız.

[203] Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvinî tarafından yazılan *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, bir önsöz ve üç mukaddimeden oluşan, yedi iklimi konu edinen bir coğrafya kitabıdır. Bkz. Cevat İzgi, "Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvinî", *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2022), 25: 160.

[204] Zeki Velidî Togan, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait", transkripsiyon Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27, sy.2, (Aralık 2012): 527-532.

[205] *"Beni İsrail"* kavramının Musevî milletini ifade etmesi, Selçukluların Musevîler ile ilişkilendirilmesi bakımından mühimdir, bkz. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 62.

[206] Selçukluların Musevîliğine dair husus için bkz. D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton: Princeton University Press, 1954), 259-261.

[207] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 60.

kullanıldığı düşünüldüğünde, sadece isimlerden yola çıkarak onların Hristiyan veya Musevî olduğu sonucuna gidilemeyeceği açıktır.[208]

Selçuk'un büyük oğlu Mikâil gayrimüslim Türklere karşı girişilen bir harekâtta, bir kale kuşatması esnasında şehit düşmüştür.[209] Vefat tarihiyle ilgili kesin bir bilgi olmayan Mikâil vefat ettikten sonra,[210] Çağrı ve Tuğrul Beylerin annesi Türklerdeki *leviratus*[211] geleneğine uygun olarak Selçuk'un diğer oğlu Yusuf ile evlendirilmiştir.[212] Mikâil'in oğulları Çağrı ve Tuğrul ise dedeleri Selçuk tarafından büyütülmek üzere onun yanına gitmişlerdir.[213]

Mikâil'in ölümünden sonra ailenin büyük evladı olan İsrail'in, Türkçe ismiyle Arslan'ın Selçuklular'da idareyi ele aldığı anlaşılmaktadır. Daha evvel bahsettiğimiz gibi, Selçukluların Sâmânoğulları Devleti'ne yardımında aktif rol oynayan ismin Arslan olması ve Selçuk'un bu sıralarda epeyce yaşlanması[214] Arslan'ın daha babası ölmeden idareyi eline aldığını göstermektedir.[215]

Kaynaklarda uzun bir ömür yaşadığı görülen Selçuk, Cend şehrinde 100[216] veya 107[217] yaşlarında iken vefat etmiştir. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, XI. asrın başları olduğu ifade edilebilir.[218] Babasının ölümünden sonra "Yabgu" ünvanlı Arslan

[208] Özgüdenli, *Selçuklular*, 47-48.
[209] Mîrhând, bu hadisenin İlig Nasr'ın Buhârâ'yı terk edip kaçmasından sonra olduğunu bildirir, bkz. *Ravzatu's-Safâ*, 20. Ayr.bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27.
[210] Bazı araştırmacılara göre vefat tarihi 995 veya daha sonrasıdır, bkz. Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 18; a.mlf.; ''Selçuk'un Oğulları ve Torunları'', 118; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yay., 2018), 208. M. A. Köymen'e göre 987'den sonra, 992'den öncedir (*Kuruluş Devri*, 34).
[211] "Levirate" kelimesi Latince'de "kocanın erkek kardeşi, kayınbirader" anlamına gelmektedir. Leviratus; öz anne olmamak şartıyla, ölen babanın dul kalan eşi ile ya da daha yaygın haliyle ölen erkek kardeşin dul kalan eşiyle evlenme olayıdır. Bkz. Ahmet Kütük, "Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, sy.7 (Ocak 2022): 45.
[212] Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 121; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 85.
[213] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 20.
[214] Nitekim araştırmacılar da Selçuk'un yaşlanmasından dolayı fiilî idarenin Arslan'a geçtiğini ifade eder, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 34; Özgüdenli, *Selçuklular*, 52.
[215] Bununla birlikte M. A. Köymen, Selçuk'un Cend şehrinde itina ile yetiştirdiği torunları Çağrı ve Tuğrul kardeşleri kendi yerine geçirmeyi düşündüğünü, bu durumun da Arslan'ın küskünlüğüne ve babasından ayrı yaşamasına, yani Cend'e dönmeyip Mâverâünnehir'de kalmasına sebep olduğunu yazar, bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 1-2; a.mlf., *Kuruluş Devri*, 35.
[216] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 5.
[217] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27. Osman Özgüdenli, İbnü'l-Esîr'in verdiği 107 sayısının abartılı olduğunu ifade etmektedir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 53, n.149.
[218] M. A. Köymen ve E. Merçil, Selçuk'un ölümünün 1007 yılında gerçekleştiğini kaydederlerken (Köymen, *Selçuklu Devri*, 34; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 17), İ. Kafesoğlu ve O. Özgüdenli *''1009 yılına doğru''* olduğunu kaydeder (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 17; Özgüdenli, *Selçuklular*, 53).

(İsrail) idareyi tam anlamıyla eline almış, "İnal" ünvanlı Yusuf ve "İnanç" ünvanlı Musa ağabeyleri Arslan'nın yardımcısı konumuna gelmiş, o sıralarda 14-15 yaşlarında olan Mikail'in oğulları Çağrı ve Tuğrul kardeşler de "bey" olarak idarede mevkilerini almıştır.[219]

Selçuk Bey'in vefatıyla Arslan Yabgu'nun liderliği tam anlamıyla eline almasından bir müddet sonra, Cend'de bulunan Selçuklular da burayı terk etmiş ve Arslan Yabgu'nun faal bulunduğu Mâverâünnehir'e, Buhârâ dolaylarına inmiştir.[220] Selçukluların geldiği Mâverâünnehir, daha evvel ittifak ettikleri Sâmânoğulları Devleti'nin yıkılmasıyla Karahanlıların hâkimiyetine geçmişti. Bu durum Selçukluları doğrudan doğruya Karahanlılar ile karşı karşıya getirmiştir.[221] Ancak Selçuklular daha evvel Karahanlılar ile savaşmış olmaları dolayısıyla bir kenara çekilerek evvelki vaziyetlerini unutturmak istemiş ve Selçukluların bu devrede çekinilecek bir askerî güç olması dolayısıyla Karahanlılar da onlara karşı hasmane bir tutum içerisine girmemiştir.[222] Öte yandan Selçuklular daha evvel katıldıkları askerî harekâtlarda önemli miktarda ganimet elde etmişti. Bu durum onları yeni bir maceraya girmeye mecbur kılmıyordu.[223]

Sâmânoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Selçukluların yeniden devletler arası münasebetlerde görünmesi, Karahanlı Hârun Buğra Han'ın oğlu Ali Tegin'in giriştiği mücadeleler dolayısıyla olacaktır. Karahanlı hükümdarı Arslan Han'a esir düşen Ali Tegin, bir müddet sonra esaretten kurtulmuş ve 1020-21 dolaylarında Buhârâ'yı ele geçirmiştir. Daha sonra ise Selçukluların lideri Arslan Yabgu ile ittifak etmiştir.[224] Ali Tegin ile Arslan Yabgu arasında Karahanlılar aleyhine gelişen ittifak, tabii olarak Karahanlıları harekete geçirmiştir. Aleyhlerine yapılan ittifakı haber alan Arslan Han'ın kardeşi İlig Han, Ali Tegin ile Arslan Yabgu'nun üzerine yürümüş, ancak gerçekleşen

[219] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 18; Özgüdenli, *Selçuklular*, 53.
[220] Köymen, *Kuruluş Devri*, 63-64; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 34. Bu göçün detaylarını bilmemekle birlikte, Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmasıyla bölgede karışıklıkların meydana gelmesi ve Kıpçak baskısının bu göçe sebebiyet vermiş olması muhtemeldir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 54.
[221] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 18; Özgüdenli, *Selçuklular*, 53.
[222] Köymen, *Selçuklu Devri*, 34; Karahanlı Nasr Han Selçuklular'dan çekiniyor, mümkün olursa onların kuvvetlerinden faydalanmak için anlaşmak istiyordu, bkz. Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 18.
[223] Köymen, *Kuruluş Devri*, 67.
[224] M. A. Köymen'e göre bu ittifakta Arslan Yabgu, yardımcı bir kuvvet olmayıp adetâ başka siyasî oluşumlarca tanınan bir hükümdar gibidir, bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 69.

savaşta İlig Han'ı mağlup eden müttefikler Buhârâ'yı ellerinde tutmaya muvaffak olmuştur.[225]

Karahanlıların Ali Tegin ile Arslan Yabgu'ya tek başına karşı koyamamasından sonra, dördüncü bir aktör olarak Sultan Mahmud'un sahneye çıktığı görülmektedir. Gazneli Sultanı Mahmud, Ali Tegin ve Arslan Yabgu'ya karşı Kadir Han ile ittifak edecek ve bu karşılıklı ittifak sistemi içinde Karahanlılar lehine yer alacaktır. Bu ittifakın nasıl geliştiğine dair kaynakları incelemek faydadan hâlî olmayacaktır.

Mîrhând'ın bildirdiğine göre;[226] Ali Tegin'in Türkistan hanlarına karşı üstünlüğünden dem vurmasıyla Kadir Hân devlet ileri gelenleriyle meseleyi istişare etti. Devlet ileri gelenlerine göre Gazneli Sultanı Mahmud ile yakınlık kurulursa Ali Tegin galip gelemeyeceği gibi, Selçukluların dahî şevketi zâil olurdu. Bunun üzerine Sultan Mahmud'a elçilik heyeti gönderildi. Heyet Ali Tegin ile Kadir Han arasında düşmanlığın meydana geldiğini ve eğer Ali Tegin bu husumetten galip çıkarsa Turan'ı zaptedip İran'a yönelebileceğini Sultan Mahmud'a bildirdi. Ayrıca Sultan Mahmud kendileriyle anlaşıp Semerkand'a yönelirse Karahanlılar'ın da harekete geçeceğini ve böylece Ali Tegin'in payitahtını terk edeceğini ilave etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud askerlerin hazırlanması için emir verdi. Mîrhând'ın ifadelerinden bu ittifakın sağlanmasının başlıca âmili olarak Ali Tegin'in ortak bir tehlike olarak görüldüğü sonucunu çıkarmak mümkündür.

Gazneli Sultanı Mahmud'un Karahanlılar ile ittifak ederek Ali Tegin aleyhine harekete geçmesi için yeterli sebebin bulunduğu görülmektedir. Gerdizî'nin aktardığına göre;[227] Gazneli Sultanı Mahmud'un Belh'e ulaştığı sıralarda, ona Ali Tegin'in halka zulmettiğine dair haberler gitmekteydi. Bu durum karşısında Sultan Mahmud, Müslümanların onun kötülüklerinden kurtulması için Ali Tegin'e saldırmayı arzu ediyordu. İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre ise;[228] Ali Tegin Gaznelilerin sınırdaki topraklarına saldırmakla birlikte Gazneli Sultanı'nın Karahanlı hükümdarlarına elçi göndermesine engel olmaktaydı.

[225] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27; Köymen, *Kuruluş Devri*, 69; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 34.
[226] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 30-31.
[227] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 63.
[228] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27.

Kaynaklarda Sultan Mahmud'un Karahanlılar ile ittifak etmesi ve Ali Tegin'e karşı harekete geçmesi için birçok nedenin olduğu görülmektedir.

Sultan Mahmud 1025 yılında harekete geçerek Ceyhun'u geçip Mâverâünehir'e girerken, bunu haber alan Kadir Han da doğudan harekete geçmiş ve Sultan Mahmud ile görüşmek için Semerkand'a yönelmiştir.[229] Semerkand dolaylarında buluşup önce geniş çaplı sonra başbaşa görüşen iki hükümdar, bütün İran ve Turan meselelerini masaya yatırmıştır.[230] Ayrıca yaptıkları anlaşmalar ile memleketlerinin hudutlarını tayin etmişlerdir.[231] Buna göre; Horasan ve Hârizm Gaznelilerde, şark toprakları da Karahanlılarda kalmak ve Ceyhun Nehri sınır olmak üzere anlaştılar.[232]

Sultan Mahmud ile Kadir Han görüşmesinde Ali Tegin'in Maveraünnehir'deki hâkimiyetini bitirip, yerine Kadir Han'ın diğer oğlu Yeğen Tegin'in geçirilmesi ile müttefiklerin akrabalık bağı tesis etmelerine dair bir karar da alınmıştır.[233] Öte yandan bu görüşmede Selçuklular meselesinin konuşulduğu da anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklara göre Kadir Han,[234] Sultan Mahmud'dan savaşçılıklarından bütün Türkistân melîklerinin korktuğu Selçukluları Maveraünnehir'den Horâsân'a götürmesini istemiştir. Başka bir kaynağa göre ise Kadir Han, [235] Selçukluların yok edilmesini istememiş, onlardan faydalanmayı tavsiye etmiştir. Her halükarda Selçuklular meselesi görüşülmüş olup, onların bir tehlike arz etmesinin önüne geçmek istenildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Selçukluların kudretinin bütün Türkistân melîklerini korkuttuğunu nakletmiştik. Bu kudretin Gaznelileri de endişeye sevk ettiği kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır. Nitekim Ceyhun'u geçen Sultan Mahmud'un Kınık efradının ve hayvanlarının çokluğunu gördüğü, onların günün birinde zararının dokunacağından endişe ettiği ve bunun üzerine onların Horasan'a göçmesini istediği nakledilmektedir.[236] Selçukluların sahip oldukları bu kudret, Gazneliler Devleti ile günün birinde mücadeleye dönüşme potansiyeli

[229] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 31; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 64.
[230] Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, çev. Erkan Göksu (Ankara, TTK Yay., 2020), 58.
[231] Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 76; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 86; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 54. Kaynak verdiğimiz yerlerde Kadir Han karıştırılarak "İlig Han" olarak gösterilmiştir. Nitekim son iki kaynağın mütercimleri bu hususu dile getirmişlerdir.
[232] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 90; Ersan ve Alican, *Büyük Selçuklular*, 33; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 9.
[233] Barthold, *Türkistan*, 301; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 35.
[234] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 58-59; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 32.
[235] Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 76-77.
[236] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2-3.

taşıyordu. Nitekim Arslan, Gazneli Sultanı'nı tenkit ediyor, onun fillerinin mevcudiyetine karşılık, kendilerinin de oklarının mevcut bulunduğunu ifade ediyordu.[237] Kısaca Gazneli Sultanı'nın faaliyet ve hareketlerinde, Selçukluların Gazneliler Devleti için tehlike arz ettiğinin düşünülmesi de etkili olmuş olabilir.

Ali Tegin ile Arslan Yabgu'nun aleyhlerine teşekkül eden ittifakı haber aldığı ve müttefiklere karşı mukavemet edemeyeceklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Ali Tegin Buhârâ'yı hızlı bir şekilde terk ederken,[238] Arslan Yabgu ise beraberindekiler ile birlikte çöle çekilmiştir.[239] Ancak bir süre sonra Arslan'ın Sultan Mahmud nezdine gittiği görülmektedir. Bir kaynağa göre;[240] bu buluşma Sultan Mahmud'un gönderdiği takipçiler tarafından Arslan'ın yerinin saptanması ile sağlanmıştır. Başka kaynaklara göre ise,[241] Sultan Mahmud tatlı dilli bir elçi göndererek Arslan'ı huzuruna gelmeye ikna etmiştir. Bu ikna etme Sultan Mahmud'un Arslan'ın yardımını beklediğini bildirmesiyle olmuştur.

Kendisinden yardım talep edilen Arslan büyük bir ordu ile yola çıkınca,[242] Sultan Mahmud haber göndererek şimdilik yardıma ihtiyacı olmadığını ve ileri gelen adamları dışında yalnız gelmesini söyledi. Bunun üzerine Arslan Yabgu, oğlu Ebû'l-Fevâris Kutalmış yanında olduğu halde 300 askeri ile birlikte Sultan Mahmud'un nezdine geldi.[243]

Sultan Mahmud ile Arslan Yabgu arasında cereyan eden ilginç bir konuşma nakledilmektedir.[244] Buna göre; Gazneli Sultanı, Arslan'ı çok iyi bir şekilde karşıladı ve aralarında bir konuşma cereyan etti. Sultan Mahmud, Arslan'a yardıma ihtiyacı olduğu takdirde nişanın ne olacağı ve ne kadar bir kuvvetle yardıma geleceğini sordu. Arslan kemerinden çıkarıp Sultan Mahmud'a verdiği oku aşiretine gönderdiği takdirde 100.000 atlının geleceğini söyledi. Gazneli Sultanı'nın *"eğer daha fazla gerekirse?"* sorusuna,

[237] Köymen, *Kuruluş Devri*, 76-77.
[238] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 31; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27.
[239] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27-28.
[240] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 65.
[241] Zahîru'd-dîn Nişâbûrî, *Selçuknâme*, 77; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 87; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 55.
[242] Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'taki ifade *"on bin güzîde adam ve seçme süvâri"* şeklindedir, bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 56.
[243] Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 76; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 87.
[244] Bu görüşmenin Semerkand yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır, bkz. Köymen, Kuruluş Devri, 83.

Sultan'a uzattığı ikinci oku Balhân Kûh'a gönderdiği takdirde 50.000 atlının yardıma geleceğini bildirdi. Sultan Mahmud'un ikinci defa *"eğer daha fazla gerekirse?"* sorusuna muhatap olan Arslan, Sultan'a uzattığı yayı Turan'a göndermesi durumunda 200.000 atlının geleceğini söyledi.[245]

Arslan'ın Sultan Mahmud'un soruları karşısında yüksek bir kuvvet ve itibara mâlik olduğunu hissettiren cevaplar verdiği görülmektedir. Bu durumun Gazneli Sultanı'nı endişeye sevk etmesi tabiidir. Nitekim öyle de olmuş, beklenilen hâlet-i ruhiye kaynaklara da yansımıştır. Buna göre; vehme ve korkuya kapılan Sultan Mahmud, sarhoşluk halindeyken Arslan'ı tutuklamış ve yedi sene kalacağı Kâlincâr Kalesi'ne göndererek hapsetmiştir.[246]

Kaynaklarda Kâlincâr Kalesi'ne hapsedilen Arslan'ı kaçırmaya dair teşebbüslerin olduğu geçmekteyse de,[247] bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Arslan Yabgu yedi yıl esaret hayatı yaşadığı bu kalede 1032 yılında vefat etmiştir.[248] Arslan Yabgu'nun Gazne Sultanı Mahmud tarafından hapsedilmesi ile onun Ali Tegin ile kurduğu ittifak da sonlandırılmış oldu. Bu durum Selçuklu ailesinde yeni şeflerin sahneye çıkmasına sebep olacak ve Selçuklular için yeni bir dönem başlayacaktır.

Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu tutukladıktan sonra onun yurt ve oymaklarını da yağmalatmıştır.[249] Arslan Yabgu'nun tutuklanmasından sonra ona bağlı Türkmenlerin bir kısmı dağılırken, Sultan Mahmud takribî 4000 çadırlık bir topluluğun Horasan'a girmesine izin vermiştir.[250] Bu topluluk Arslan Yabgu'nun tevkîfinden sonra Sultan Mahmud'dan otlak isteyen Türkmenlerdir. Cûzcânî'nin aktardığına göre Hâcib-i Horâsân Arslan Câzib, Sultan Mahmud'un huzurunda *"pâdişâhın buyurduğu bu şey, bendenize göre isabetli değildir"* demiş, bu kararın memleketin perişanlığına sebebiyet vereceğini ifade etmiştir. Buna karşın Sultan Mahmud, Arslan'dan kendi fikrini sormuş, Arslan

[245] Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 18-19.
[246] Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 78; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 57-58.
[247] Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 89-90; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 58-59.
[248] Köymen, *Kuruluş Devri*, 89; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 35; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 18.
[249] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 28; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 91; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 10.
[250] İ. Kafesoğlu bu hususta şöyle demektedir: *"Arslan Yabgu Türkmenlerinin Gazneli sultanı Mahmud'dan Horasan'da yurt sâhası vermesi ricasında bulunmaları, buranın Selçuklular nazarındaki ehemmiyetini gösterir."* (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 68). Öte yandan M. A. Köymen, Arslan Yabgu'ya bağlı bu kitlenin Sultan Mahmud'dan Horasan'a yerleşmek için müsaade istemelerini, onların Çağrı ve Tuğrul Beylerin hâkimiyetlerine girmek istememeleri ile izah eder (Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 4).

onları gemiye bindirip batırmayı veya ok atamamaları için baş parmaklarını kesmeyi tavsiye etmiştir. Ancak Sultan *"sen katı kalpli bir adamsın"* diyerek bunu tasvip etmemiş ve tavsiyeyi yerine getirmemiştir.[251]

Türkmenler, Gazneliler tarafından Serahs, Ferâve ve Bâverd'deki çöllük bölgeye yerleştirilmiştir.[252] Bu Türkmenler Arslan Yabgu'nun tutuklanmasından sonra Yağmur, Kızıl, Buğa, Göktaş ve Anasıoğlu isimli beylerin idaresinde kalmış olup, bu Türkmenleri diğerlerinden ayırmak maksadıyla onlara "Balhan Türkmenleri", "Irak Oğuzları" veya Arslan Yabgu'ya nisbetle "Yabgulular (Yavgıyân/Arapça Yavgiyyâ/Nâvekiyye)" adı verilmiştir.[253]

1.5. Arslan'ın Liderlik Döneminde Çağrı ve Tuğrul Bey

Babaları Mikail'in ölümünden sonra dedeleri Selçuk Bey tarafından ihtimamla yetiştirilen Çağrı Bey ile Tuğrul Bey, dedelerinin vefatından sonra tıpkı diğer Selçuklular gibi Cend şehrini terk etmiş ve Mâverâünnehir'e inmişlerdir. Ancak onların Selçuk Bey'in ölümü ile 1025 yılında Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultanı Mahmud tarafından esir edilmesine kadarki süreçte amcaları ile olan ilişkilerinin mahiyetiyle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Çağrı ve Tuğrul Bey kardeşler amcalarının hâkimiyetlerini kabul etmiş, ancak ondan ayrı hareket etmişlerdir. Geldikleri Mâverâünnehir coğrafyasında kendilerine bağlı kuvvetler edinmişler ve bir zaman sonra önemli bir askerî kuvvet haline gelmişlerdir.[254]

Karahanlı Mâverâünnehir hükümdarı İlig Han Nasr, Buhârâ'ya 20 fersah[255] kadar bir mesafede bulunan bu iki kardeş ile bazen ittifak bazen de ihtilaf ederdi.[256] Ancak İlig Han Nasr, Çağrı ve Tuğrul Beylerin güçlerinden ötürü endişeye kapılmış ve Türkistan

---

[251] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 61.
[252] Gerdîzî, 65-66; Özgüdenli, *Selçuklular*, 56; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 10. Z. V. Togan, Gazneli Sultanı Mahmud ile oğlu Mesud'un bu Selçuklu kitlesine güvenmeyip, onlara karşı iki yüzlü siyaset güttüğünü ifade eder. Buna göre; Gazneliler Oğuzların bir taraftan Horasan'a geçmesi için izip verip orduda istihdam etmek isterken, diğer taraftan da onları Arslan Câzib tarafından sıkı bir kontrol altında tutuyordu, bkz. Togan, *Umumî Türk*, 259.
[253] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 91; Togan, *Umumî Türk*, 260; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* (Ankara: TTK Yay., 2020), 39.
[254] Köymen, *Selçuklu Devri*, 35.
[255] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27. Farsça "ferseng" kelimesinden Arapçaya geçen fersah, yaklaşık 6 kilometreye tekabül eder, bkz. Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, (1989): 76; Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 12: 412.
[256] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 22.

beldelerine hâkim olmanın onların uzaklaştırılması ile mümkün olacağını düşünmüştür. Bu düşünceler Çağrı ve Tuğrul Beyler tarafından öğrenilmiş ve onlar bunun üzerine İlig Han Nasr'a saldırmaya başlamışlardır. Bu durum üzerine şaşkına dönen İlig Nasr, ordu ileri gelenleri ile istişare ettikten sonra, bu iki kardeşi Mâverâünnehir'den çıkarmak maksadıyla büyük bir ordu hazırlamıştır.[257]

İlig Nasr'ın ordu hazırladığı haber alan ve o sırada askerleri dağınık vaziyette bulunan Selçuklular, durumu istişare etmiş ve nihayetinde Çağrı Bey'in tavsiyesi ile Batı Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın ülkesine iltica etme kararı almıştır. Bu durumu bildirmek için Karahanlı hükümdarına gönderilen elçi, hükümdar tarafından iyi karşılanmış, hükümdar Selçukluların nezdine gelmesine sevinmiş ve hatta elçiye Selçukoğulları ile müştereken hareket edebileceklerini de bildirmiştir.[258] Ancak ülkesine gelecek olan Selçuklu şefleri Çağrı ve Tuğrul Beylerin payitahtta, kendi nezdinde bulunmalarını şart koşmuştur ki, bu istekten hareketle hükümdarın, onların memleketine gelmelerinden hoşnut olmadığı ve onları ele geçirmek arzusuyla böyle bir yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktır.[259]

Buğra Han'ın nezdine toplu bir şekilde gidilmesini Çağrı Bey doğru bulmadı. Nitekim topluca Han'ın huzuruna gider ve yakalanırlarsa bu durumda çaresiz kalacaklardı. Oysa bunun yerine her hafta sırası ile gidilirse, birinin tutuklanması durumunda diğeri ordunun başında bu durumun çaresini arayabilirdi. Nitekim karar da bu şekilde alındı ve buna göre Han'ın huzuruna sırasıyla gidilecektir.[260]

Karahanlı hükümdarına karşı nasıl hareket edeceklerini kararlaştıran Çağrı Bey ile Tuğrul Bey, Karahanlı payitahtına iki fersah mesafede kendilerine bir menzil seçtiler. Ayrıca buraya vardıklarında, daha evvel aldıkları kararı Buğra Han'a tebliğ ettiler ki, bu emrivakiyi kabul durumunda kalan Buğra Han, fırsatını yakaladığında ikisini bir arada yakalamak arzusundaydı.[261]

---

[257] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 22. İbnü'l-Esîr, İlig Han'ın Selçuklular'dan korktuğunu, onlara kötü davrandığını ve Selçukluları yok etmek istediğini kaydeder, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27.
[258] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27.
[259] İ. Kafesoğlu, Buğra Han'ın ileri sürdüğü koşulu, onun *"birtakım gizli planları vardı"* ifadesiyle yorumlar, bkz. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", 261.
[260] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27.
[261] Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", 261-262.

Karahanlı ülkesine varan kardeşler,[262] kararlaştırdıkları üzere her hafta sırasıyla Buğra Han'ın nezdine gitmişlerdir. Aradan bir müddet geçtikten sonra, iki kardeşi aynı anda huzurunda bulamayan Buğra Han, o sırada huzurunda bulunan Tuğrul Bey'i yakalamış ve hapsetmiştir. Akabinde ise Çağrı Bey'in de yakalanması için ordu göndermiştir. Ancak gönderilen ordu Çağrı Bey tarafından ağır bir şekilde mağlubiyete uğratılmıştır.[263] Öyle ki Karahanlı komutanlarından yüz otuz kişi esir alınmıştır.[264]

Bozguna uğrayan Karahanlı ordusundan kaçanlar durumu Buğra Han'a anlatmıştır. Yüz otuz komutanı esir almakla Buğra Han'a karşı Çağrı Bey'in elinin güçlenmesi ve bozgundan kaçanların olayın vehametini Buğra Han'a anlatmasıyla Karahanlılar anlaşma yoluna gitmek istemiştir. Buğra Han kırk gulam, yüzü ve lehçesi güzel cariye, kıymetli elbiseler ve 10.000 dinar verdiği Tuğrul Bey'i serbest bırakmış ve ondan Selçukluların elindeki esirlerin bırakılmasını istemiştir. Tuğrul Bey'in serbest bırakılmasına sevinen Çağrı Bey, esir olan Karahanlı komutanlarını serbest bırakmıştır.[265] Bu hadiselerden sonra iki kardeş tekrar Maveraünnehir'e doğru yola çıkmıştır.[266]

1.5.1. Çağrı Bey'in Anadolu Seferi

Karahanlı meselesini şimdilik halleden Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in dönüşü üzerine İlig Han[267] lakabıyla meşhur Ali Tegin, onlara karşı bütün Türkistan melik ve sultanlarına haber göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Bu durum Selçukluların korkmasına sebep olmuştur ki, Çağrı Bey'in kardeşi Tuğrul Bey'e şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Senin, tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver*

[262] Z. V. Togan, Han tarafından Talas havzasındaki Şelci şehrinin Selçuklulara iktâ olarak verildiğinin zikredildiğini ifade eder. Ona göre bunun uydurulmuş olması da, doğru olması da mümkündür, bkz. Togan, *Umumî Türk*, 259.

[263] *"Çağrı Bey bu başarını kazandığında yirmisinde bile değildi."* (Bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 23).

[264] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 23-24. Bu hadiseyi nakleden İbnü'l-Esîr, Mîrhând'dan farklı olarak esir edilen 130 komutanı zikretmez. Çağrı Bey ile Buğra Hân'ın askerleri arasındaki savaşta Hân'ın askerlerinden pek çoğu öldürülmüş, Çağrı Bey kardeşini esaretten kurtarmış ve birlikte Buhârâ yakınlarındaki Cend'e gitmişlerdir, bkz. *el-Kâmil*, 27.

[265] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 24.

[266] Mîrhând'a göre Semerkand tarafına doğru yola çıktılar (Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 24). İbnü'l-Esîr'e göre Cend'e gittiler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 27).

[267] Mâverâünnehir hâkimi İlig Nasr (ö.1012-13) sikkelerde "İlig", yazılı metinlerde "İlig Han" olarak meşhurdur. Bu yüzden Mîrhând, Mâverâünnehir hâkimi olan Ali Tegin'i bu ünvanla zikretmiştir. Bkz. Ömer Soner Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, sayı 40, (Kış 2007): 70, n.15.

ki Rûm (Anadolu) gazâsına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden bu şekilde çekerler."[268]

Selçuklular içinde bulundukları durumu istişare etmek amacıyla bir toplantı yapmıştır. Çağrı Bey ile Tuğrul Bey kendileri için daha elverişli sahalar bulmak üzere keşif yapmak için sefere çıkma noktasında anlaşmıştır.[269] Neticede Tuğrul Bey çöle çekilirken,[270] Çağrı Bey Rum gazasına çıkmıştır.

Düşmanlarının Selçukluların kendilerine yakın bölgelerde bulunmasını istememesi, bu sebepten Selçukluların düşmanlarının tecavüzlerinden emin olmalarının lazım gelmesinden başka, bazı araştırmacılarca Anadolu seferi için dikkate sunulan bir diğer husus da Çağrı ve Tuğrul Bey kardeşlerin maiyetinde bulunan Türkmenlerin yer kıtlığından muzdarip olması ve girişilecek gazânın Selçuklulara manevî nüfuz ve servet kazandıracak olmasıdır.[271]

Çağrı Bey'in Anadolu'ya keşif seferi yapacağı sırada Ermeniler ve Gürcüler, Bizans vasalı olmalarına rağmen Bizans ile anlaşmazlık yaşıyorlardı.[272] Eğer Çağrı Bey'in bu durumdan haberdar olduğunu farz edersek, o halde bu şartların da Çağrı Bey'in Anadolu'ya geçme sebeplerinden biri olarak zikredilmesi yerinde olacaktır. Öte yandan bu seferin gerçekleştirilmesinde Abbasîler devrinde Horasan'dan gelen gazilerin Anadolu'da sefer yapmış olması ve bu sebepten ötürü Anadolu coğrafyasının mezkur Türkmenler tarafından biliniyor olmasının etkili olduğu da düşünülebilir.[273]

[268] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 25.
[269] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 20.
[270] Z. V. Togan'a göre buranın Moyun-Kum taraflarında olması muhtemeldir, bkz. Togan, *Umumî Türk*, 260.
[271] Köymen, *Selçuklu Devri*, 36.
[272] Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri* (Ankara: TTK Yay., 2002), 4; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi*, 33. Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferi öncesi bölgenin durumu için bkz. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", 264-267.
[273] Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans* (Ankara: TTK Yay., 2021), 8.

Çağrı Bey liderliğindeki 3000 kişilik ordu, 1016 başlarında Ermeniye'ye gitmek amacıyla Horasan'a doğru yola çıkmıştır.[274] Gazneliler Devleti'nin Tûs[275] valisi olan Arslan Câzib, Çağrı Bey'in gelişini duyunca onu yakalamak için kuvvet göndermiş, ancak yakalamaya muvaffak olamamış ve valinin adamları Çağrı Bey'in Rey'den geçerek Anadolu'ya gittiğini bildirmiştir.[276]

Çağrı Bey Rum illerine ulaşınca bir Türkmen taifesi de onun ordusuna katılmıştır.[277] Kendisine katılan Türkmenlerle birlikte daha da kuvvetlenen Çağrı Bey, 1018 yılında Ermeni Krallığı'nın sahip olduğu Vaspurakan'a saldırmıştır.[278] Bu durum üzerine Ermeni Vaspurakan Kralı Senekerim, oğlu Davit ve General Şapuh komutasında bir kuvveti Selçuklular üzerine göndermiştir. Ermeni askerleri, bir kaynağın *"acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı"* olarak nitelediği Selçuklu askerleri ile şiddetli bir muharebeye tutuşmuştur.[279]

Ermeni kuvvetlerinin kılıç kullanmasına karşılık Türkler usta bir şekilde ok atmaktaydı. Nitekim bu durum kaynakların ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Şapuh'un Davit'e şöyle dediği nakledilmiştir: *"Ey kral, düşmanın önünden çekil, çünkü askerlerimizin birçoğu oklardan yaralanmıştır. Geri dönelim ve düşmanın elinde gördüğümüz silahlarına mukavemet edebilmek için, oklara karşı başka elbiseler giyelim."* [280] Ermeniler'in Selçuklulara zarar vermek için askerlerin yanına yaklaşmaları lazım gelirken, Türkler büyük yayları ile attıkları oklarla uzak mesafeden de zarar verebiliyordu.[281] Neticede

[274] Mîrhând bu sayıyı 30.000 olarak vermiştir (Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 26). Mîrhând'ın verdiği sayıyı M. A. Köymen imkansız görmekle birlikte, İ. Kafesoğlu'nun verdiği 3.000 sayısını isabetli bulur (Köymen, *Kuruluş Devri*, 106, n.1). İ. Kafesoğlu'nun verdiği 3.000 sayısı için bkz. (Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", 263; a.mlf., *Selçuklular ve*, 20). 30.000 kişilik bir ordunun ihtiyaçlarının hiç bilinmedik bir coğrafyada karşılanmasının pek gerçekçi olmaması ve bu seferin fetih amaçlı değil, keşif amaçlı olması göz önüne alındığında bu sayı abartılı görünmektedir (bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 30-31.)

[275] Kuruluşu Büyük İskender dönemine kadar uzanan Tûs şehrinin harabeleri, Horasan eyaletinde Meşhed'in takriben 25 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Bkz. Rıza Kurtuluş, ''Tûs'', *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41: 431.

[276] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 27.

[277] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 28; M. A. Köymen bu Türkmenlerin buraları daha önce yurt edinmek maksadıyla gelmiş olmalarından bahisle, Çağrı Bey'in bu batı seferinin ilk Türkmen gazâsı niteliğini kaybettiğini ifade eder. Bkz. *Kuruluş Devri*, s.107-108.

[278] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Yay., 2019), 20. Kaynak gösterdiğimiz yerde Urfalı Mateos'un *"Haça tapınan bütün Hristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı."* şeklinde nitelediği bu Selçuklu akını, Ermeni takvimine göre 467 (17 Mart 1018-16 Mart 1019) yılında olmuştur.

[279] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 48.

[280] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 48.

[281] Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", 267-268.

Senekerim'in göndermiş olduğu kuvvetler Selçuklular tarafından bozguna uğratılmıştır.[282]

Vaspurakan seferinden bol miktarda ganimet elde eden Çağrı Bey, buradan şimale hareketle Müslüman olan Şeddadoğulları Devleti'nin arazisine ayak basmış ve daha sonra Gürcü Krallığı'nın sahip bulunduğu topraklara girmiştir. Ancak Gürcü kumandanı Liparit, emrinde 5.000 kişilik bir süvari birliği olduğu halde Çağrı Bey'e karşı askerî olarak mukabele etmeye cesaret edememiş ve Çağrı Bey bölgeye hâkim olmuştur.[283] Bunun üzerine harekâta devam eden Çağrı Bey, Dovin şehrinin güneyinde bulunan Nik bölgesi üzerine yürümüştür. Bizans Devleti'nin Beçni Kalesi komutanı Vasak Pahlavuni, kalenin muhafazasını oğlu Kirkor'a bırakarak Çağrı Bey'in ordusuna karşı mücadeleye girişmiştir. Ancak Selçuklular tarafından bozguna uğratıldığı gibi, kaçarken Türk askerleri tarafından öldürülmüş ve Nahçıvan ile Nik bölgesi de Selçuklu akınlarına maruz kalmıştır.[284]

Çağrı Bey liderliğinde Selçuklular, gerçekleştirilen seferler ile maddî ve manevî büyük kazançlar elde etmiştir. Yani bir taraftan büyük ganimetler elde ederken, diğer taraftan gaza ve cihat faaliyeti yürüten kimseler olarak büyük bir teveccüh kazanmışlardır. Öte taraftan Çağrı Bey'in Rum seferini tamamlayıp Maveraünnehir'e geri dönme kararı almasıyla, gaza için ordusuna katılan Türkmenler ayrılmıştır.[285]

Çağrı Bey, Rum seferine çıkarken süratli hareket ederek Gazneli topraklarını geçmişti. Bu sebepten Gaznelilerin Tûs valisi Arslan Cazib, o sırada Hindistan'da sefer ile meşgul olan Sultan Mahmud tarafından *"niçin ihmâl ve gaflet gösterip Çağrı Beg'in bizim*

[282] Sevim, *Genel Çizgileriyle*, 4; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi*, 34; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 9; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 7-8; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 28-29.
[283] Müverrih Vardan, Tuğrul Bey'in 1021'de sefere çıktığını, Liparit'in onun kalabalık ordusunu gördükten sonra kaçtığını kaydeder. Ancak bu kişinin Çağrı Bey olduğu açıktır. Öte yandan Vardan'ın verdiği tarih de hatalıdır, bkz. Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: Post Yay., 2017), 31.
[284] Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 31-32; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (Ankara: TTK Yay., 2020), 31-32; Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", 269-270; Sevim, *Genel Çizgileriyle*, 4-5; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi*, 34; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 9; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 8; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 17-18; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 24.
[285] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 28.

memleketimizin ortasından bedava (râygân) [286] *geçmesine izin verdin"* denilerek kınanmıştı. Bu vaka üzerine Arslan Cazib alınan önlemleri artırmış ve sınıra nitelikli adamlarını yerleştirerek Çağrı Bey'in dönüşte yakalanmasını temin etmek istemiştir. Ancak Çağrı Bey bu duruma karşı önlem almış, Merv yakınlarında adamlarını dağıtarak tüccar kılığına girmiş ve böylece Gazneli topraklarını geçmeye muvaffak olmuştur. Böylece Selçuklular 1021'de Horasan'dan Mâveraünnehir'e geçmiştir.[287]

Buhârâ yakınlarına gelindiğinde Çağrı Bey'in ordusuna bu bölgedeki Türkmenler katılmıştır.[288] Bu Türkmenler Arslan Yabgu'nun nüfuzu altındaki Türkmenlerdir.[289] Bu hadisenin sebebini Çağrı Bey'in çıktığı Batı seferinde kazandığı başarılar olarak görmek mümkündür. Zira o bu sefer dolayısıyla maddi ve manevi kazanımlar elde etmişti. Selçukluların büyük ganimetlere sahip olması ve Müslüman olmayanlara karşı gazaya girişmesinin Müslüman Türkmenler üzerinde tesiri olacağı muhakkaktır.

Çağrı Bey, bir elçi vasıtasıyla kardeşi Tuğrul Bey'e ganîmet elde ederek döndüğünü haber etmiş, aldığı haber dolayısıyla çok sevinen Tuğrul Bey ise harekete geçerek ağabeyi ile buluşmuştur.[290] Kardeşiyle buluşan Çağrı Bey, ona bulundukları bölgede tutunmalarının zor olduğundan, zira bölgede Hârizmşah Hârun ve Gazneli Mesud'un bulunduğundan bahsetmiş ve batıda kendilerine karşı koyacak bir gücün olmadığını anlatmıştır.[291] Ancak Tuğrul Bey onunla aynı kanaati paylaşmamış olacak ki Anadolu merkezli bir devlet değil, Nişabur merkezli bir devlet kurulmuş ve Anadolu devletin merkezi değil, yayılma sahası olmuştur.[292]

---

[286] Farsça bir kelime olan رایگان kelimesi Kamus-ı Türkî'de *"bedelsiz, karşılıksız, bedava"* olarak tanımlanmıştır, bkz. Şemseddin Sami, "Râyegân", *Kamus-ı Türkî* içinde, haz. Paşa Yavuzarslan (Ankara: TDK Yay., 2019), 998. M. A. Köymen "râygân" kelimesinden Çağrı Bey'in Gazneli topraklarından ancak bâc (geçiş vergisi) vermeyi kabul ederek geçebileceğinin anlaşıldığını ifade eder. Buna göre; Çağrı Bey'in müsaade almadan geçmesi Sultan Mahmud'u asıl kızdıran noktadır, bkz. *Kuruluş Devri*, 107, n.1.

[287] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 27-29; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 33-34; Köymen, *Selçuklu Devri*, 37; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 10.

[288] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 29.

[289] Köymen, *Selçuklu Devri*, 37.

[290] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 29; M. A. Köymen, Tuğrul Bey'in kardeşini yanına çağırmayıp çölden çıkıp onun nezdine gitmesini, şartların kendi lehlerine değiştiğine delil olarak sayılabileceğini söyler, bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 3.

[291] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 293; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 89-90; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 24-25; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 29-30; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 10.

[292] Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 10.

Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in giriştiği askerî faaliyetlerle büyük ganimetler elde edilmiş ve Selçuklu ordusuna önemli sayıda iltihaklar olmuştur. Bu durum amcaları Arslan Yabgu'nun dikkatini çekmiştir ki, yeğenlerine şöyle nasihat etmiştir: *"Sizin etrafınızda topladığınız bu kalabalık (cem'iyyet), Mâverâü'n-nehr ve Türkistân melikleri ve sultânlarının yeniden taarruzlarına ve ordularının çöllerin ve sahraların etrâfında dağılmaları için izin vermelerine sebeb olacaktır."*[293] Bunun üzerine Çağrı Bey ile Tuğrul Bey amcalarının nasihat, belki de emir mahiyetindeki direktiflerine uyarak ordularını dağıtmıştır.[294]

[293] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ,* 30.

[294] Mîrhând, Arslan Yabgu'nun yeğenlerinin etrafındaki kalabalıktan ötürü onlara kin ve kıskançlık duyduğunu, *"nasihat ediyor gibi"* sözlerini söylediğini kaydeder, bkz. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ,* 30.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET KURMA YOLUNDA SELÇUKLULAR

2.1. Ortak Liderlik Devri: Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Musa İnanç Yabgu

Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultanı Mahmud tarafından 1025 yılında hapsedildiğini belirtmiştik. Bu durum Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in önünü açmış ve Selçukluların yönetimi bu iki kardeşin eline geçmiştir.[295] Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in daha önce yaptıkları faaliyetler göz önünde bulundurulduğunda, onların Arslan'ın yerine geçmesi tabii kimseler olarak görülmüş olmaları da muhtemeldir.[296] Onlar Selçukluların fiilî olarak reisleri olmalarına rağmen, teşkilat ve teâmüller gereği amcaları Musa İnanç'ı "Yabgu" olarak seçmişlerdir.[297] Musa İnanç'ın yabguluğa getirilmesi teâmüllerden başka, onun sâkin bir tabiata sahip olması ve bu yüzden yeğenlerine uyacak olması ile de ilişkili görülmüştür.[298]

Gaznelilerin Karahanlılar ile ittifak etmesinden sonra Buhârâ'yı terk eden Ali Tegin, Sultan Mahmud'un Gazne'ye, Kadir Hân'ın da Kâşgar'a dönmesiyle birlikte çölden çıkarak Semerkand taraflarına yönelmiş ve bu bölgeyi ele geçirmeye çabalamıştır. Daha sonra Selçuklulara art arda elçiler göndermek suretiyle onları Semerkand taraflarını fethe yönlendirmiş, memleketin kendi tasarrufuna geçmesi halinde aralarında işbirliğinin olacağını bildirmiş, ancak Selçuklular onun bu ittifak teklifini kabul etmemiştir.[299]

---

[295] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 92.
[296] Köymen, *Kuruluş Devri*, 115-16. Nitekim Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferinden sonra bazı Yabgulu Türkmenler, Çağrı ve Tuğrul kardeşlerin idaresini kabul etmişlerdi, bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 33.
[297] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 21; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 37.
[298] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 92.
[299] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 34; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 92; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 21; Köymen, *Selçuklu Devri*, 38; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 27; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 33.

Ali Tegin bu durum üzerine Selçuklu politikasını değiştirmiş ve farklı bir hileye başvurmuştur. Selçuklu ailesinden Yusuf'a[300] elçilerle çeşit çeşit hediyeler göndermiş, iktâlar vermiş ve ona Türklerin liderliğini tevcih etmiştir.[301] Ali Tegin'in bu hamle ile Yusuf'u diğer Selçuklu ileri gelenlerinden yukarı bir mevkiye çıkararak aile arasında çatışma meydana getirmek istediği aşikardır. Nitekim Tuğrul Bey, Yusuf'u cezalandırmak istemiş, ancak Çağrı Bey'in böyle bir durumda halkın kendilerini ayıplayacağı ve Ali Tegin'in amacının ayrılık ve muhalefet çıkarmak olduğu nasihati ile bu işten vazgeçmiştir.[302]

Kaynaklardan Yusuf'un Ali Tegin'in teklifini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Esîr bu durumu açıkça ifade ederken,[303] Mîrhând *"Yûsuf, il ve ulusun işlerini zabt u rapta almaya başladı. Onun ikbâlinin sancağı ('alem-i devlet) yükseldi."* demektedir.[304] Ancak Selçuklu şefleri Ali Tegin'in amacını anlamış ve Yusuf'un hiçbir emrini yerine getirmemiştir. Gayesine ulaşamayan Ali Tegin, komutanlarından Alp Kara Barânî'yi vazifelendirmiş ve neticede Yusuf öldürülmüştür.[305]

Yusuf'un Ali Tegin tarafından öldürülmesi Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'e çok ağır gelmiş, Selçuklular kaynağın ifadesiyle karalar giymiş ve Ali Tegin'e karşı savaşa girişmek için asker toplamaya başlamıştır.[306] Ali Tegin de aynı şekilde asker toplamıştır. Bu sıralarda

[300] Bazı kaynaklara göre bu kişi Yûsuf bin Mûsâ bin Selçuk'tur (Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 28). Osman Turan kaynakların Yusuf'u Musa'nın oğlu olarak zikretmelerine mukabil, babası ve amcası dururken Yusuf'a bu ünvanın tevcihinin hukuk ve an'anaye aykırı olduğunu vurgular. Müellif bu Yusuf'un, Musa oğlu Yusuf değil, Selçuk Bey oğlu Yusuf Yınal olduğunu düşünmektedir (Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93). Bu kişinin Yusuf b. Selçuk olduğuna dair bkz. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s.27.; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 19.; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 33. Bu kişinin Yusuf b. Mûsa olduğuna dair bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 38; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 21; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 68-69.

[301] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 34-35; İbnü'l-Esîr, Ali Tegin tarafından Yusuf'a *"Emîr İnanç Yabgu"* lakabının tevcih edildiğini kaydeder (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* , 28). M. A. Köymen'e göre ortak liderlik devrinin tohumu Yusuf'a Yabgu ünvanının verilmesiyle atılmıştır. Nitekim onun öldürülmesinden sonra Yabguluk babası Mûsa'ya tevcih edilmiştir (Köymen, *Kuruluş Devri*, 128).

[302] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 35.

[303] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 28.

[304] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 35.

[305] İbnü'l-Esîr, Ali Tegin'in Yusuf'u öldürmek için Alp Kara'yı vazifelendirdiğini ve neticede Yusuf'un öldürüldüğünü kaydederken (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 28), Mîrhând, Ali Tegin'in Selçuklular üzerine Alp Kara'yı gönderdiğini ve neticede Yusuf'un Türklerden bir taife ile birlikte öldürüldüğünü, Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in de savaştan kaçtıklarını kaydeder (Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 35-36). İlk kaynağa göre hedef doğrudan Yusuf iken, ikinci kaynağa göre Selçuklular'dır.

[306] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 28.

Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan doğmuş, bu doğum uğur telakki edilmiş ve Selçuklulara cesaret vermiştir.[307]

Ali Tegin Selçukluların üzerine komutanlarından Alp Kara'yı göndermiş, 1030 yılında iki kuvvet arasında meydana gelen muharebeyi Selçuklular kazanmış ve neticede Alp Kara ile Ali Tegin'in askerlerinden yaklaşık 1.000 kişi öldürülmüştür.[308] Ancak Ali Tegin'in yeniden asker toplaması ve Selçuklular aleyhine dört bir taraftan taarruza geçmesiyle ağır kayıplar veren Selçuklular, Hârizm'e göç etmiş ve Gazne valisi Hârizmşah Altuntaş'ın gösterdiği bölgede oturmuştur.[309]

2.2. Gazneli Sultanı Mahmud'un Ölümü ve Değişen Konjektür

Gazneli hükümdarı Mahmud 30 Nisan 1030 tarihinde vefat etti.[310] Onun vefatından sonra yerine küçük oğlu Muhammed Gazneli tahtına oturmuşsa da, bir süre sonra Mesud harekete geçti ve yeni Gazneli sultanı oldu.[311] Yeni sultana Ali Tegin'in asker topladığına dair haberler gelmekteydi.[312] Zira Sultan Mesud tahtı elde etmeden önce kardeşine karşı Ali Tegin'den yardım istemiş, bunun karşılığında Huttel'i vermeyi vaat etmiş, ancak tahtı kan dökülmeden elde edince vaadini yerine getirmemiş ve bu durum da Ali Tegin'in hoşnutsuzluğuna sebep olmuştu.[313]

Sultan Mesud, Hârizmşah Altuntaş'ı Ali Tegin'e karşı sefer yapması için vazifelendirdi. Ali Tegin ise Buhârâ'nın müdafaasını Mâverâünnehir gazilerine teslim ederek hazinesini ve yükte hafif her şeyini alarak başkentini terk etti ve Debûsiye'ye çekildi.[314] Hârizmşah Altuntaş, Ali Tegin'in çekilmesinden sonra Buhârâ'yı herhangi bir direniş olmadan ele geçirdi. Nitekim Mâverâünnehir gazileri de teslim oldu ve itaat altına girdi.[315]

---

[307] Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 36.
[308] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 28-29.
[309] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 21-22.
[310] Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK Yay., 2022), 12; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 70.
[311] Muhammed'in tahta oturmasından sonra Mesud'un harekete geçmesi ve sultan olması hususunda bkz. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 52-54.
[312] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 308.
[313] Barthold, *Türkistan*, 310-311.
[314] Ali Tegin'in Buhârâ'dan çekilme nedeni, şehrin istilalara açık bir konuma sahip olmasıdır. Buhârâ ile Semerkand'ın ortasında bulunan Debûsiye ise daha stratejik ve savunmaya müsait bir konumda idi. Bkz. Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları", 51.
[315] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 301, 313.

Hârizmşah Altuntaş ile Ali Tegin 1032'de Debûsiye'de karşı karşıya geldi. Meydana gelen savaşta taraflar birbirlerine karşı nihaî bir üstünlük kuramadı.[316] Bunun neticesinde taraflar nisbî sulh sağladı. Buna göre; taraflar birer konak geri çekilecek ve Hârizmşah Altuntaş, Ali Tegin ile Sultan Mesud arasında barış için aracı olacaktır.[317] Ancak Debûsiye'deki savaşta vücuduna ok isabet eden Hârizmşah Altuntaş, 1032 tarihinde vefat etmiş, onun vefatından sonra yerine oğlu Hârun geçmiştir. Buna rağmen menşur, Hârun'un Sultan Mesud'un oğlu Şehzade Said'in halifesi olarak tayin edildiği şeklinde yazılmış, "Hârizmşah" ünvanı bu şehzadeye tevcih edilmiştir.[318]

2.3. Hârizmşah Hârun ve Üçlü İttifakın Tesisi

Hârizmşah Altuntaş'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Hârun, 1034 yılının ilkbaharında Gazneliler Devleti'ne isyan edip istiklâl savaşına girecektir.[319] Zira bir kaynağa göre;[320] Hârun ve maiyetinin nüfuzu vezir Ahmed b. Abdussamed'in oğlu Abdulcebbar tarafından kırılmış, Hârun'un kardeşi Sittî'nin kasden öldürüldüğüne dair şayialar yayılmış[321] ve ayrıca bir müneccim Hârun'a Horasan emiri olacağını söylemiş, Hârun da bu durumdan etkilenmiştir. Öte yandan Hârun'un Horasan'da bulunan Türkmenlerin Gazneliler Devleti'ne güçlükler çıkarması dolayısıyla bu durumdan istifade ederek bağımsızlığını ilan etmek veya Horasan'ı fethetmek istemiş olması da düşünülebilir.[322]

Hârun bir yandan ordusunu hazırlarken diğer taraftan da Ali Tegin ve Selçuklulara elçi göndererek onlarla ittifak etmiştir. Selçuklular bu ittifak neticesinde Hârun'dan çadır, at, deve ve koyun gibi birçok yardım ve hediye almıştır. Hârun ayrıca Hârizm'e gelen

---

[316] Ali Tegin'in Türkmenler ile Selçukluların yardımına aldığına dair bkz. (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 313; Barthold, *Türkistan*, 311; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93; Köymen, *Kuruluş Devri*, 142-145). Agacanov, Selçukluların bu esnadaki durumunu hem Ali Tegin'in hem de Altuntaş'ın emrine girmek şeklinde ortaya koyar (Agacanov, *Oğuzlar*, 294-295). Osman Özgüdenli, Hârizmşah Altuntaş ile Ali Tegin arasındaki savaşta Selçukluların rolüne kaynaklarda net bir şekilde rastlayamadığımızı ifade etmektedir (Özgüdenli, *Selçuklular*, 58, n.176).

[317] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 319-320.

[318] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 321, 324.

[319] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 22; Köymen, *Selçuklu Devri*, 41; Özgüdenli, *Selçuklular*, 59.

[320] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 647.

[321] Sencer Divitçioğlu, Hârun'un Gazneli Mesud'a karşı olan can düşmanlığının sebebinin, Hârun'un Gazneli sarayında rehin olarak tutulan kardeşinin Mesud tarafından damdan itilmek suretiyle öldürüldüğüne inanması olduğunu ifade etmektedir, bkz. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 72.

[322] Köymen, *Kuruluş Devri*, 145-146; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 41.

Selçukluları Ribât-ı Mâşe, Şîrhân ve Avhâre'de iskân ederek onlara şöyle demiştir: *"Siz burada istediğiniz gibi rahat ediniz. Ben Horasan üzerine yürümek istiyorum. Siz de hazırlanınız, ben Horasan üzerine yürüyeceğim vakit siz benim ordumun ön tarafında (mukaddime) yürüyün."*[323]

Hârun 8 Ağustos 1034'te hutbenin Mesud adına okunmasına son vermiştir. Bu durumu casusların yolladığı mektup vasıtasıyla öğrenen Sultan Mesud, Hârizm'e sefer düzenlemek istemiş, ancak Hârizm ile Gazne arasındaki bağı fiilî olarak kesen Türkmenlerin Horasan'da karışıklık çıkarması bu durumu imkansız kılmıştır.[324]

2.4. Selçuklulara Ağır Darbe: Şah Melik Baskını (1034)

Selçuklular ile Cend hâkimi Şah Melik arasında öteden beri husumet bulunmaktaydı. Selçukluların Hârun tarafından Hârizm'e yerleştirilmesinden sonra bu durumu haber alan Şah Melik, Cend'den hareket edip Kızılkum Çölü'nü aşmış, Ekim 1034 tarihinde Hârizm'deki Selçuklulara karşı âni bir baskın yapmış ve takriben 7-8 bin insan öldürmüştür. Bunun yanında Selçuklu kadın ve çocukları başta olmak üzere birçok insan esir edilmiş ve malları yağmalanmıştır. Büyük bir katliama maruz kalan Selçuklular, bu olay üzerine Ceyhun Nehri'ni geçmiş ve Ribât-ı Nemek'e konmuştur.[325] Bu Selçukluların tarih sahnesine çıktıktan sonra uğradığı en büyük felaketlerden biridir.

Uğradıkları fecî baskın ile zor durumda kalan Selçukluların başına gelenlere üzülen Hârun, onlara anlaşmalarının esaslarına sadık kaldığını belirtmiş ve yardım etmeyi vaat etmiştir. Hârun'dan aldıkları haberle sükûnet bulan Selçuklular, böylece Ribât-ı Nemek'ten hareketle yeniden Hârizm'e dönmüştür. Ayrıca Hârun, Şah Melik'e elçi göndererek yaptıklarından ötürü onu suçlamıştır. Öte yandan gönderdiği elçi vasıtasıyla Selçuklular ile buluşup anlaşmasını da ondan istemiştir. Şah Melik ise Hârun ile anlaşma yapmak istemiş, karşılığında ise Selçuklular ile barışılmasının kendisinden istenilmemesini talep etmiştir. Bu cevap üzerine Hârun da sükûnet bulmuştur. İki hükümdar Ceyhun Nehri'nin ortasında görüştükten sonra sulh yapıp geri dönmüştür.

[323] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 648-649. Ayr.bkz. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 64.
[324] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 648-649; Köymen, *Kuruluş Devri*, 146-147.
[325] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 649. Bazı kaynaklar Hârun'un Şah Melik'i Selçuklular aleyhine kışkırttığını kaydetmekte iseler de (Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 29), Beyhakî'nin yanı sıra araştırmacıların ifadelerinden bu baskının Gaznelilerin Şah Melik'i kışkırtmaları dolayısıyla olduğu görülmektedir (Köymen, *Selçuklu Devri*, 41; Özgüdenli, *Selçuklular*, 59-60, n.183).

Bundan sonra Şah Melik bir gece yarısı Hârun'dan habersiz olarak ordusunu geri çekmiş ve Cend yoluna koyulmuştur. Harun bu anlaşmadan sonra Horasan'ın fethi hazırlıkları için Hârizm'e dönmüş, Selçuklulara at ve silah yardımında bulunmuştur. Daha sonra ise onları Hârizm sınırındaki Dargan'da iskân etmiştir.[326]

2.5. Selçukluların Horasan'a Girişi (1035)

Hârun, müttefiki Ali Tegin'in 1035 yılındaki ölümü üzerine onun oğulları ile ittifak yapmıştır. Ancak aynı yılın Nisan ayında Hârun da Gaznelilerin düzenlediği bir suikast neticesinde öldürülmüştür. Böylece Gazneliler Devleti aleyhinde kurulan ittifak akîm kalmıştır. Öte yandan bu durum Selçuklular tarihi açısından da bir kırılma noktası olmuştur. Nitekim Selçukluların Şah Melik'ten başka Ali Tegin'in oğulları ile de araları açılmıştır. Bu iki tehdit karşısında kalan Selçuklular, Hârizm'de barınamayacaklarını anlamış ve Horasan'a geçmeye karar vermiştir.[327]

Selçuklular Mayıs 1035 (426 Receb) tarihinde 900 atlıdan oluşan bir orduyla birlikte Hârizm'den hareketle Ceyhun Nehri'ni geçmiş ve Gaznelilerin elinde bulunan Horasan topraklarına girmiştir.[328] Selçuklular Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra kendilerine katılan Türkmenler ile birlikte Âmul'u yağma etmiştir. Daha sonra ise Merv ve Nesâ taraflarına gelerek bu civara yerleşmiştir.[329]

Selçukluların Gazneliler Devleti'nden izin almadan Ceyhun Nehri'ni geçip sınır ihlali yapması hiç kimse tarafından önemsenmemiş veya dikkat çekmemiş olacak ki, Selçuklular 6 ay gibi bir süre içerisinde ordularını toparlayacak ve yeni katılımlar ile daha da güçlenecektir. Bu süre zarfında onların ordusu 10.000 atlıdan oluşan önemli bir askerî

[326] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 650-651; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93-94; Köymen, *Kuruluş Devri*, 155-158; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 41-42; Agacanov, *Oğuzlar*, 297-298; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 22; Özgüdenli, *Selçuklular*, 60; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 20; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 12.
[327] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 652-655; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 65-66; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 22, 24; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 94; Köymen, *Selçuklu Devri*, 42; Özgüdenli, *Selçuklular*, 60; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 28-29.
[328] Osman Turan, Selçukluların Horasan'a girişinden sonra Arslan Yabgu Türkmenleri'nin eski husumet dolayısıyla Irak topraklarına kaçtıklarını ifade etmektedir, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 94-95.
[329] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 654-655; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 6; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 42-43; Özgüdenli, *Selçuklular*, 62-63.

güç haline gelmiştir.[330] Bu güçlenmeyi farkeden Gazneliler Devleti, bu süreçten sonra Selçukluları kendileri aleyhine bir tehlike olarak addetmeye başlamıştır.

2.6. Gazneliler ile Savaş – Nesâ Savaşı (1035)

Selçuklular Nesâ'da iken Gazneliler Devleti'nin Horasan valisi olan Ebu'l-Fazl-ı Sûrî'ye yazdıkları bir mektup ile içinde bulundukları zor durumu anlatmıştır.[331] Onlar bu mektupla Sultan Mesud'un Nesâ ve Ferâve'yi kendilerine vermesi için Sûrî'den aracılık etmesini istemiştir. Buna mukabil ise üç liderden birisi Sultan Mesud'un nezdinde bulunup hizmetine girecek ve ayrıca Selçuklular Balhan Kûh, Dihistan, Hârizm ve Ceyhun taraflarından gelecek saldırıları önleyecek, hudutları koruyacaktır.[332]

Ebu'l-Fazl-ı Sûrî o sırada Cürcân'da[333] bulunan Sultan Mesud nezdine gönderdiği mektupla Selçuklular ile Yınallılar'ın 10.000 atlı ile Merv'den Nesâ'ya geldiğini, buradaki Türkmenler ile bir kısım Hârizmliler ve Selçukîlerin onları başına geçirdiğini bildirir.[334] Başlangıçta kimsenin Horasan topraklarına ayak basmasını önemsemediği Selçuklular, daha önce Horasan'a gelmiş olan Türkmenlerin katılmasıyla güçlenmiş ve bu durum da Gaznelilerin vaziyetin ehemmiyetini anlamasına sebep olmuştur. Nitekim Gazneliler Devleti veziri, sâhib-i dîvân-ı risâlet[335] Ebû Nasr'a şöyle diyecektir: *"Ey Hâce, biz şimdiye kadar çobanlarla uğraştık, böyle iken başımıza ne işler geldi ve hâlâ fitne sakin olmadı. Şimdi de vilâyetler alan emirler başımıza üşüşüyorlar, artık halimizin ne olacağını Tanrı bilir."*[336]

Ebu'l-Fazl el-Beyhakî,[337] yaşanan gelişmeler üzerine o sırada uykuda olan Sultan Mesud'un hâdimine gönderilir, uykuda olan Sultan Mesud uyandırılarak derhal devlet

[330] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 6; Öte yandan suikasta uğrayıp öldürülen Hârun'un kuvvetlerinin bir kısmı da Selçuklulara iltihak etmiştir, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 45.
[331] Bu mektup için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 436-437; Köymen, *Kuruluş Devri*, 199-200.
[332] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 435-437.
[333] Cürcân; Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eden bir şehirdir. Şehir Orta Çağ İslâm coğrafyacılarınca bazen Taberistan, bazen de Horasan sınırlarında gösterilmiştir. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8: 131.
[334] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 436; Köymen, *Kuruluş Devri*, 199.
[335] Sâhib-i Dîvân-ı Risâlet, devletin iç ve dış bütün yazılı muhaberatının idaresinin ve vesikaların hazırlanmasının yürütüldüğü *Dîvân-ı Risâlet*'in âmiridir. Bkz. Güller Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995), 246, YÖK Tez Merkezi (41848).
[336] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 437.
[337] Kaynağın yazarının Sultan'ın huzuruna gönderilmesi ve akabinde toplanan meşveret meclisinde konuşulanlar için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 437-439.

erkânı toplanır ve mesele müzakere edilir. Sultan Mesud Nesâ'ya giderek Selçuklulara hücum etmek istemiştir. Ancak Gazneliler veziri Cürcân'dan Nesâ'ya giden yolların elverişli olmadığını, eğer Nesâ üzerine harekete geçilirse hayvanlar ile askerlerin dermansız kalacağını ve buna mukabil Selçukluların hazırlanmış, hayvanlarının da besili olduğunu ifade etmiştir. O'na göre Selçuklulara sefer için Rey'e gidileceği ve haklarında oraya varınca karar verileceği yazılmalıydı. Sultan Mesud ise Nişabur'a gitmeliydi. Böylece hayvanlar kuvvetlenmiş olmakla birlikte Türkmenlerin vaziyeti de öğrenilmiş olurdu. İstişare meclisinde karar vezirin tavsiyelerine muvafık olarak alınmıştır.

Sultan Mesud, Cürcân'dan hareket ederek 2 Haziran 1035'te Nişabur'a geldi ve Selçuklular üzerine gönderilecek ordunun hazırlıkları ile meşgul oldu. Neticede içerisinde savaş fillerinin olduğu, çeşitli milletlerden müteşekkil 15.000 asker ile 2.000 saray gulâmının olduğu orduyu Selçuklular üzerine göndermek üzere hazır etti. Hazırlanan bu ordu Hâcib Beydoğdu komutasında[338] ve Hâce Hüseyin b. Ali Mikâil kethüdalığında 19 Haziran 1035'te Nişabur'dan hareket ederek Nesâ'ya yöneldi.[339]

Selçuklular, Gazneli ordusu Espendânakan'da iken bir elçi göndererek itaat sunduysa da bu girişimden müspet bir netice alınamamıştır.[340] Gazneli ordusunun öncü birlikleri Türkmenlerden 700-800 kadarını öldürmüş, ancak Selçuklular 29 Haziran 1035 tarihinde Nesâ civarında gerçekleşen asıl muharebede Gaznelilere karşı kesin bir zafer kazanmıştır.[341] Selçuklular elde ettikleri bu zafer ile pek çok silah ve ganimet ele geçirmiştir. Öte yandan fil üzerinde bulunan Hâcib Beydoğdu, köleleri tarafından filden indirilerek ata bindirilmiş ve böylece esir olmaktan son anda kurtulmuştur. Bozguna uğrayan Gazneli askerleri de muhtelif yollardan kaçmıştır. Kethüdâ Hâce Hüseyin b. Ali Mikâil ise fil üzerinde iken esir edilmiştir.[342]

---

[338] Esasen on sâlârın (komutan) orduda bulunması kararlaştırılmıştır. Bundan dolayı Hâcib Beydoğdu bu karara karşı kendisinin emre muhalefet amacı taşımadığını, ancak yaşlı olması dolayısıyla ordudaki genç komutanların kendisine itaat etmeyeceğini bildirmiştir. Ancak Sultan Mesud böyle birşeyin olamayacağını söylemiş ve Hâcib Beydoğdu'nun komutanlığına dair olan muhalefetlere de kayıtsız kalmıştır, bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 44.

[339] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 442, 447-449.

[340] Özgüdenli, *Selçuklular*, 68-69.

[341] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 449; Köymen, *Kuruluş Devri*, 215; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 13.

[342] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 449, 451. Hâce Hüseyin b. Ali Mikâil bir süre hapsedildikten sonra, Tuğrul Bey tarafından 1044 yılında kısa bir süreliğine vezâret makamına getirilecektir, bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Mîkâlîler", *DİA*, c.30 (Ankara: TDV Yay., 2020), 47.

Nesâ'da savaşın kaybedilmesinin Gazneliler cephesinde şaşkınlığa sebep olduğu görülmektedir. Nitekim Gaznelilere savaş alanından ulaşan ilk mektupta zafere ulaşıldığı bildirilmiş iken, ikinci mektupta durum tam tersine dönmüştü. Savaştan atları ve silahları ile kaçan iki süvariye bu vaziyet sorulduğunda onlar şöyle cevap vermiştir: *"Bu Tanrı'nın anlaşılmaz bir işi! Korkak, silahsız mühimmatsız olan bu düşmanların böyle büyük bir orduyu darmadağınık edecekleri kimsenin hatır ve hayalinden geçmezdi."*[343] Diğer taraftan Hâcib Beydoğdu, Sultan Mesud'a şöyle demiştir: *"Eğer mukaddemler fermana itaatsizlik etmemiş olsaydı ben bu ordu ile bütün Türkistan'ı alırdım."*[344]

Selçuklular zaferden sonra kurultay toplayarak içinde bulundukları durumu müzakere etmiştir. Selçukluların bu kurultayda Gaznelilere karşı elde ettikleri zaferi, kendi kudretlerinden ziyade Gaznelilerin zaafiyeti şeklinde telakki ettikleri Nesâ'ya gönderilen bir Gazneli casusunun mektubundan anlaşılmaktadır. Beyhakî'nin aktardığına göre bu kurultayda şöyle denilmiştir: *"Hiç düşünmeden, hatırımıza gelmeden bu devlete nail olduk. Bunda kendimizi övmeyelim, bu büyük orduyu biz bozguna uğratmadık, bu bizim tedbirlerimizden ziyade onların tedbirsizliğinden oldu. Tanrı bizim böyle büyük bir ordu karşısında mahvolmamızı istemedi."*[345] Aynı müzakere meclisinde Sultan Mesud'a elçi gönderilmesi ve itaat sunulması kararı da alınmıştır ki,[346] bu durum Selçukluların elde ettikleri zafere rağmen hâlâ Gaznelilerin gücünden çekindiklerini göstermektedir.

Selçuklular, Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'e Buhârâlı yaşlı ve hitabeti güçlü bir âlimi göndererek bu savaşın kendileri açısından bir nefsi müdafaa olduğunu bildirerek itaatlerini sunmuştur. Taraflar arasındaki uzun müzakerelerden sonra Tuğrul Bey'e Nesâ, Çağrı Bey'e Dihistan, Musa Yabgu'ya ise Ferâve'yi iktâ edilmiştir. Bundan başka onlara Gazneliler Devleti'nin devlet geleneği mucibince valilerine gönderdiği iki dilimli külah, sancak ve dokunmuş elbise ile Türkmen an'anelerine göre at, eğer takımı ve altın kemer gönderilmiştir. Ayrıca Sultan Mesud tarafından onlara yazılan mektuplarda kendilerine

[343] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 450.
[344] Beyhakî, *a.g.e.*, 454.
[345] Beyhakî, *a.g.e*, 454.
[346] Kaynağın aktardağına göre bu hususta şöyle denilmiştir: *"Biz onlara bir elçi göndermeliyiz, mutî bir kul gibi özürler dileyerek bizim sözümüzün evvel söylediğimiz söz olduğunu ve onlar bizim evlerimize yurtlarımıza hücum ettiklerinden bizim için kendimize müdafaadan başka çare kalmadığından böyle bir harekette bulunduğumuzu söylemeliyiz. Bakalım bizim sözlerimize ne cevap gelecek? Onu bekleyelim, sonra ona göre hareket edelim."* Bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 455.

"Dihkan" diye hitap edilmiştir.[347] Tüm bunlara karşılık Selçuklular, Gazneli Sultanı Mesud'a itaat edecek, aldıkları üç vilayet ile yetinecek ve Sultan Mesud Belh'te iken üç liderden biri huzura gelip arz-ı hürmet edecektir. Selçuklular ile sağlanan barış neticesinde biraz olsun gönlü rahatlayan Sultan Mesud, 8 Kasım 1035'te Nişabur'dan Belh'e gitmiştir.[348]

2.7. Nesâ Savaşı Sonrası Süreç ve Barışın Bozulması

Nesâ zaferinden sonra katılan Irak Türkmenleri ile daha da kuvvetlenen Selçuklular, Gazneliler ile yapılan anlaşmanın üzerinden daha birkaç ay geçmişken, Ocak 1036 tarihinde hudut ihlali yaparak Ferâve, Cüzcân ve Serahs'a akınlarda bulunarak buraları yağma etmeye başladı. Akınlar Belh ile Sistan'a kadar genişledi ve böylece Horasan'da istikrar tekrar bozuldu.[349] Bu sıralarda Belh'te bulunan Sultan Mesud'a mektuplar gitmekte ve gerekli tedbirlerin alınmadığı takdirde Horasan vilayetinin elden çıkacağı ifade edilmekteydi. Bunun üzerine derhal devlet erkânı ile bu hususta toplantı yapıldı. Toplantı neticesinde 10.000 süvari ile 5.000 piyadeden müteşekkil bir ordunun Hâcib Subaşı komutasında Horasan'a gönderilmesi, Ebu'l-Fazl-ı Sûrî'nin ordunun mâlî işlerini temin etmesi ve böylece Horasan'ın Türkmenlerden temizlenmesi kararı alındı. Hâcib Subaşı kumandasındaki ordu Şubat 1036'da Selçuklular üzerine gönderildi.[350]

Selçuklular üzerine gönderdiği ordu ile gerekli önlemleri aldığını düşünen Sultan Mesud, Mayıs 1036 tarihinde Belh'ten ayrılıp başşehri Gazne'ye gitti. Sultan burada iken Hârizmşah İsmail Handân ile Selçuklular arasında elçilerin gidip gelmekte olduğunu haber aldı (Temmuz 1036). Gazneli Sultanı daha sonra Gazne'den ayrıldı ve Büst'e hareket etti (Ekim 1036).[351]

Sultan Mesud Büst'teyken hitabeti kuvvetli Buhârâlı bir âlim, beraberinde bir mektup olduğu halde Selçuklu elçisi olarak huzura geldi. Bu mektup vezir Ebû Nasr Ahmed b.

---

[347] Farsça "Dihkân" kelimesi Şemseddin Sami tarafından "köylü, çiftçi, köy muhtarı" şeklinde tanımlanmıştır ("Dihkân", 256). Sâsânîler döneminde İran ve Orta Asya'da, soylular sınıfına "Dihkan" deniliyordu, bkz. Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1994), 9: 289.
[348] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 455-457, 459; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 30; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 95-96; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 25; Köymen, *Kuruluş Devri*, 223-226; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 8-9.
[349] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 9-10; Özgüdenli, *Selçuklular*, 71; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 14.
[350] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 463.
[351] Beyhakî, *a.g.e.*, 464-466, 469.

Abdüssamed'e hitaben yazılmıştı.[352] Selçuklular bu mektupta kendilerine verilen yerlerin azlığından bahsederek Merv, Serâhs ve Bâverd'in de kendilerine verilmesini istediler. Buna karşılık kendileri de Horasan'da asayişi sağlayacak, Gazneliler Devleti ordusunda askerlik yapacak ve kendilerine verilecek her vazifeyi ifa edeceklerdir. Öte taraftan aynı mektupta Hâcib Subaşı'nın kendileri aleyhlerine harekete geçmemesi talep edilmiş, eğer geçerse savaşacaklarını bildirmişlerdir. Selçukluların Gaznelilerden istedikleri topraklar Horasan'ın yaklaşık olarak üçte birine denk düşmektedir ki, bu teklif tabii olarak kabul edilemezdi.[353]

Sultan Mesud, Selçukluların taleplerine başlangıçta sert tepki verdiyse de, Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'in tavsiyesi ile onlara orta yollu bir cevap yazılması ve dostluğun büsbütün ortadan kaldırılmaması kararı alınmıştır. Bu minvalde yazılan cevapnâme ile Selçuklu elçileri 18 Kasım 1036 tarihinde yola çıkmıştır. Ancak 13 Ocak 1037 tarihinde Horasan'dan gelen raporlara göre Türkmenler Kuhistan'da bulunan Tûn şehrini yağmalamıştır. Bunun üzerine Kürt ve Arap sâlârı Ebu'l-Hasan-ı Irâkî Türkmenlerin üzerine Arap ve Kürtler'den müteşekkil bir kuvvet göndermiş, ancak bunların birçoğu Türkmenler tarafından öldürülmüş, birçoğu da esir alınmıştır. Bu haberlere canı çok sıkılan Sultan Mesud, Selçuklular ile Türkmenleri Horasan'dan atmak maksadıyla veziri Ahmed b. Abdüssamed'i 26 Ocak 1037'de 1.000 süvari ile birlikte Herat'a göndermiştir. Alınan karara göre Hâcib Subaşı ile Horasan askerleri de vezire katılacaktır.[354]

19 Nisan 1037'de Gazneli vezirinden gelen mektupta, ordunun hazırlıkları ile meşgul olunduğu bildirildi ve Sultan Mesud'a Herat'a gelmesi, yazı orada geçirmesi tavsiye edildi. Ancak Sultan Mesud cevabî mektubunda şehirlerin askerler ile dolu olduğunu, kendisinin Herat'a gitmesine gerek olmadığını bildirdi ve Büst'ten hareketle 26 Mayıs 1037 tarihinde başşehri Gazne'ye ulaştı.[355] Haziran ayı içinde Ahmed b. Abdüssamed

[352] Selçukluların vezir Ahmed b. Abdüssamed'e hitaben yazdıkları, onun vasıtasıyla durumlarının arz edilmesini istedikleri bu mektup için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 470; M. Altay Köymen bu mektubun *"ültimatom"* mahiyetinde olduğunu ifade etmektedir, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 48.
[353] Özgüdenli, *Selçuklular*, 72.
[354] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 470-471, 483-484.
[355] Beyhakî, Ebû Nasr'dan Sultan Mesud'un vezirini dinlememesi ile hata yaptığını işittiğini ifade etmektedir. Ebû Nasr'a göre Sultan Mesud bu fitnenin söndürülmesi için iki yıl Horasan'da kalmalıydı. O bu hususta Sultan Mesud'u uyarmış, ancak tavsiyeleri sultana tesir etmemiştir. Bunun üzerine Ebû Nasr şöyle demiştir: *"Tanrı'nın bazı muradı vardır ki kulları onların sırrına vâkıf olamazlar."* Nitekim Gazneli veziri başşehre, Sultan Mesud nezdine ulaştığı zaman ona şöyle diyecektir: *"Eğer Emir Herat'a gelmiş olsaydı, bütün Horasan'da bir tek Türkmen kalmazdı."* (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 487-488).

Gazne'ye gönderdiği mektupla Gazneli ordusundan çekinen Türkmenlerin Nesâ ve Ferâve taraflarına kaçtıkları haber etti. Bunun üzerine Sultan Mesud, vezirine kış tedbirlerini almak için Gazne'ye gelmesini bildirdi.[356]

Gazneliler Devleti, Horasan'da bulunan Selçuklular ve beraberlerindeki Türkmenlerden muzdaripken Sultan Mesud, devlet erkânının muhalefetine rağmen Hindistan'da bulunan Hansi Kalesi'ni fethetmek için 6 Ekim 1037 tarihinde sefere çıktı.[357] Selçukluların Gazneliler için büyük bir tehlike arz ettiği böyle hassas bir zamanda, Sultan Mesud'un Hindistan seferine çıkması büyük bir tedbirsizlik olarak nitelendirilebilir. Nitekim bu ihtiyatsızlığın karşılığı kısa bir süre sonra Gazneliler aleyhinde cereyan edecek hadiselerle görülecektir.

Kışın yaklaşması ile Hâcib Subaşı komutasındaki düzenli Gazneli ordusunun harekete geçememesi ve Sultan Mesud'un Hindistan seferine çıkması durumundan istifade ile Çağrı Bey'in öncülük ettiği akınlarda ayrı ayrı kollara ayrılan Selçuklu orduları, sonbahar 1037'den ilkbahar 1038'e kadar birçok Gazneli şehrinde görünmüş, Cuzcân, Tâlikan ile Fâryâb'ı yağmalamış ve Türkmenlerden bir kuvvet de Rey şehrini ele geçirmiştir.[358] Sultan Mesud, 14 Mart 1038 tarihinde Horasan ve Rey'den gelen mektuplar ile Türkmenlerin yaptığı yağmalardan haberdar olmuştur. Gazneli Sultanı bu haberlerden sonra Hindistan seferine çıkmaktan çok pişman oldu ise de artık iş işten geçmiştir.[359]

2.8. 1038 Telhâb Zaferi ve Selçukluların İstiklâl Kazanması

Sultan Mesud, Aralık 1037 tarihinde Hansi Kalesi'ni ele geçirip 1038 baharında Hindistan'dan geri döndü. Selçuklular bu sırada Gazneli kuvvetlerine karşı bir nevi çete savaşları yapıyordu. Hâcib Subaşı, Nişabur âyanı ve Horasan'da bulunan Gazneli ileri gelenleri Selçuklular ile bir meydan savaşına girilmesini istememesine rağmen Sultan Mesud, Selçukluları kesin olarak Horasan'dan çıkarmak maksadıyla 30 Nisan 1038

[356] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 487-488.
[357] Beyhakî, *a.g.e.*, 496-498; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 15; Özgüdenli, *Selçuklular*, 73.
[358] Köymen, *Kuruluş Devri*, 244-245; a.mlf.; *Selçuklu Devri*, 49; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 11; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 22; Özgüdenli, *Selçuklular*, 73.
[359] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 500.

tarihinde meydan savaşı yapılması için emir verdi.[360] Sultanın emri üzerine Hâcib Subaşı komutasındaki ordu harekete geçti.[361]

Hâcib Subaşı'nın bu esnada Merv dolaylarında bulunan Selçuklular üzerine yürümesi ile Selçuklular ağırlıklarını Merv çölüne yolladı ve Serahs civarlarında savaş düzeni aldı. Bu sayede olası bir mağlubiyet durumunda ağırlıklarını alarak Rey taraflarına geçeceklerdi.[362] Nihayet Gazneliler ile Selçuklular Mayıs 1038'de Serahs yakınlarında bulunan Telhâb'da karşı karşıya geldi. Sabahtan ikindi vaktine kadar süren şiddetli muharebe neticesinde Gazneli ordusu ağır bir şekilde mağlup edildi. Savaşta kendisine ok isabet etmesiyle yaralanan Hâcib Subaşı, iki at ve yirmi köle ile birlikte Herat'a kaçtı. Gazneli ordusunun ağırlıkları da Selçukluların eline geçti.[363] Gaznelilere karşı elde ettikleri bu ikinci zafer, Selçuklular tarihi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Nitekim onlar bu zaferden sonra bağımsızlığını kazanmakla birlikte resmen devlet kurma kararı alacaktır. Öte yandan bu zaferle Horasan Gazneliler Devleti'nin hâkimiyetinden çıktı ve Selçukluların hâkimiyetine girdi.[364]

Nîşâbûr sâhib-i berîdi[365] Ebu'l-Muzaffer-i Cumahî'nin 12 Ağustos 1038'de Sultan Mesud nezdine gönderdiği mektup, Telhâb Savaşı'ndan sonraki süreç hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ebu'l-Fazl el-Beyhakî'nin naklettiği bu mektuba göre;[366] Hâcib Subaşı'nın Telhâb'da bozguna uğradığı haberinin üzerinden on iki gün geçtikten sonra, İbrahim Yınal 200-300 kadar atlı ile Nişabur kentini teslim almaya gelmiştir. İbrahim Yınal şehir halkına Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun öncüsü olduğunu bildirmiş, şehrin savaş ile mi, yoksa barış ile mi alınacağını sormuştur. Şayet savaş yolu tercih edilecek olursa İbrahim Yınal şehirden gidip bu durumu haber verecektir. Eğer şehir barış ile

[360] Râvendî'nin naklettiğine göre Sultan Mesud, Hindistan seferinden döndükten sonra Selçukluların istila hareketlerini öğrenmiş ve bu yüzden Subaşı'na Selçukluları Horasan'dan çıkarması için emir göndermiştir. Râvendî, Subaşı'nın *"Onların işi o kadar ileri gitmiştir ki, ben ve benim benzerlerim onlara mukavemet edemez."* dediğini nakletmektedir, bkz. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 95.
[361] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 22; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 15; Özgüdenli, *Selçuklular*, 73.
[362] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 508.
[363] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 509-510; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 50.
[364] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 32. İ. Kafesoğlu bu hususta şöyle demektedir: *"Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan doğruya Selçuklu hükümranlığına sokan bir istiklâl savaşı mâhiyeti taşımaktadır."* (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 25).
[365] Divân-ı Berîd'in görevi devlete ait haberleri Divân-ı Risâlet'e ulaştırmak ve bu sayede sultanı devletle ilgili konularda haberdar etmekti. Bugünkü anlamda bir nevi istihbarat teşkilatı idi. Bu teşkilatın mensuplarına da "Sahib-i Berîd" denmekteydi. Bkz. Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de", 279-280.
[366] Bu mektubun tamamı için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 516-520.

teslim edilirse, o takdirde hutbe Selçuklular adına okunacak ve bunun arkasından büyük bir ordu gelecektir. Bunun üzerine Nişabur âyânı Kadı Saîd'in evinde toplanmış ve şehri barış ile teslim etme kararı almıştır. Bu şekilde herhangi bir direniş ile karşılaşmadan şehre giren İbrahim Yınal, halka can ve mal güvenliği için teminat vermiştir. Daha sonra şehirde İbrahim Yınal adına merasim ve ziyafetler düzenlenmiştir. Cuma günü ise hutbeler Tuğrul Bey adına okunmuştur.[367] Öte yandan Sûri'nin yaptığı zulümlerden ötürü Gaznelilerin hizmetinden çıkıp Selçuklular hizmetine giren Buzgân kumandanı Ebu'l-Kasım, silahlı 3-4 bin civarı adam getirmiştir ki İbrahim Yınal bu iltihak ile daha da kuvvet bulmuştur.[368]

2.9. Tuğrul Bey'in Nişabur'a Gelmesi (1038)

İbrahim Yınal'ın Nişabur halkı ile yaptığı konuşmadan Telhâb Zaferi'nden sonra bir kurultay yapıldığı ve yapılan kurultayda Tuğrul Bey'in sultan olarak ilan edildiği anlaşılmaktadır.[369] Tuğrul Bey'in başkenti ise yine Nişabur olacaktır.[370] Bu kurultayda Selçuklu hanedanı üyeleri arasında toprak ve vazife paylaşımı yapılmıştır. Bu minvalde devletin hükümdarı olan Tuğrul Bey başkenti olacak Nişabur'a, Çağrı Bey Merv'e,[371] Musa İnanç Yabgu[372] ise Serahs'a hâkim olacaktır.[373] Bu dönemde hanedanın yönetim anlayışında değişim gözlemlenmektedir. Daha önce üç liderin önderlik ettiği yönetim

[367] Bazı kaynaklar ve tarihçiler bu hutbenin "es-Sultânü'l-Muazzam (Büyük Sultan)" ünvanıyla Tuğrul Bey adına okutulduğunu kaydederler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 32; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 12; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 25; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 16). Ancak Erdoğan Merçil bu hususta şu yorumu yapmaktadır: *"…Nişabur'da 1041-1042'de basılan Tuğrul Bey'in parasında 'el-Emîrü'l-ecell' (çok büyük emîr) unvanı görülmektedir. Onun 'es-Sultanü'l-muazzam' ve 'Şâhânşâh' unvanıyla görülen ilk sikkesi 1046-1047 yılında Rey'de basılmıştır. Bu bakımdan Tuğrul Bey'in daha mübalağalı görülen 'es-Sultanü'l-muazzam' unvanı 1038 tarihinde kullandığı düşünülemez."* (Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 23).

[368] Köymen, *Selçuklu Devri*, 51.

[369] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 25; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 11-12; Hüseyin Kayhan, *Büyük Selçuklular Tarihi Ders Kitabı* (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2017), 28.

[370] *"…Nişapûr çeşitli istikametlerden gelen bu yolların kavşağında, şark-garp-cenûp ülkeleri emtiasını taşıyan kalabalık kervan kollarının konakladığı mühim menzillerden birini teşkil ediyor; bölgeye canlı ticârî faaliyet ve iktisâdî refah getiren bu duruma ilâveten, askerî sevkiyat için, fevkalade müsâit yollar dolayısı ile, kıt'a sevkulceyşî yönden büyük ehemmiyet arzediyor idi."* (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 68-69).

[371] İbnü'l-Esîr, Çağrı Bey'in Hâcib Subaşı'na karşı kazandığı zaferden sonra Merv'e döndüğünü ve buradaki hutbenin "Melikü'l-mülûk" ünvanıyla Çağrı Bey adına okunduğunu kaydetmektedir, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 31.

[372] Osman Özgüdenli'ye göre; 1038 kurultayı Musa Yabgu'nun hanedan içinde gün geçtikçe azalan otoritesinin tamamen yıkılışına tanıklık etmiştir. Musa Yabgu'nun derecesi bu kurultaydaki paylaşım ile Tuğrul ve Çağrı Bey'in gerisine düşmüştür, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 74.

[373] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98; Köymen, *Selçuklu Devri*, 50; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 15-16; Özgüdenli, *Selçuklular*, 74; Agacanov, *Oğuzlar*, 313-314.

anlayışından, Tuğrul Bey'in lider olduğu, diğer iki şefin ona bağlı kimseler olacağı şeklinde bir yönetime geçildiği anlaşılmaktadır.[374]

İbrahim Yınal'ın şehri teslim almasından sonra, Haziran 1038'te Tuğrul Bey takribî 3000 atlı ile Nişabur'a gelmiş ve burada Bâğ-i Şâdiyâh-i Hasenekî'de (Hasanek-i Şâdyâh) konaklamıştır.[375] Bu bilgileri istihbarat raporuna istinaden nakleden Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, Tuğrul Bey'in Nişabur'a girdikten sonra mütevazı bir tavır sergilediğine dair hadiseler nakletmektedir. Şehrin âyânından Kadı Said, sultan tahtına oturmuş bulunan ve kendisi içeri girdikten sonra ayağa kalkan Tuğrul Bey'e nasihat ettikten sonra şöyle demiştir: *"Ben bu ziyaretimle senin hakkını ödemeye geldim, bir daha gelemem, çünkü ilim ile meşgulüm, başka şeylerle uğraşmam. Eğer sen bu verdiğim öğütleri dinlersen bunlar sana yetişir."* Bu sözleri dinleyen Tuğrul Bey ise şöyle cevap vermiştir: *"Ben artık size bundan sonra buraya kadar gelmeniz için zahmet vermem, bir şey sormak icabederse bir vasıta ile size arz ederim. Söylediğiniz öğütlerin hepsini kabul ettim, hepsini yerine getireceğim…"*[376]

Nişabur'a girdikten sonra şehir âyânı ve halk tarafından büyük bir merasimle karşılanan Tuğrul Bey, onlara âdil davranacağına dair teminat vermiştir.[377] Tuğrul Bey Nişabur'da hızlı bir şekilde oluşturulan Divanü'l-Mezâlim'de halkın istek ve şikayetlerini bizzat dinlemiş,[378] ayrıca devlet teşkilatını tanzim etmek için çalışmalar yapmış ve bu minvalde atamalar yapmıştır.[379] Tuğrul Bey'in Nişabur'a hâkim olmasından sonra Selçukluların Abbasî Halifeliği ile ilişki tesis ettikleri görülmektedir. Abbasî halifesi Kāim-Biemrillâh,

---

[374] M. A. Köymen, Selçukluların başlangıçta *"üçlü şeflik sistemi"* anlayışına sahip olduğunu, daha sonra Musa Yabgu'nun geri plana düşmesiyle sistemin *"ikili şeflik"* halini aldığını ifade eder. Bu son zaferden sonra Tuğrul Bey'in hükümdar ilan edilmesiyle sistem *"tek hükümdarlık (şeflik)"* şeklini almıştır. Bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 50.

[375] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 519. Azîmî detay vermemekle birlikte, 1039/40 (h.431) tarihinde Tuğrul Bey'in Nişabur'u fethettiğini kaydetmektedir, bkz. Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yay., 2006), 3.

[376] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 519-520.

[377] Özgüdenli, *Selçuklular*, 78.

[378] İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre; haftanın iki günü halkın şikayetlerini dinlemek ve davalara bakmak Horasan valilerinin âdetleri idi. Tuğrul Bey de bu âdete uymuştur (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 23). Bündârî, Nişabur tahtına oturan Tuğrul Bey için şöyle demektedir: *"Pazar ve Çarşamba günlerinde mazlûmların haklarını meydana çıkarmak adalet tevzi etmek ve bessi mekârim için meclis aktederdi (otururdu)."* Bkz. Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: TTK Yay., 2016), 5.

[379] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 31.

Tuğrul Bey'e bir elçiyle mektup göndermiş, halka iyi davranmasını ve memleketi mamur etmesini tavsiye etmiştir.[380]

Kaynaklar Nişabur'un fethinden sonra Tuğrul Bey ile Çağrı Bey arasında şehrin yağma edilip edilmemesi hususunda anlaşmazlık meydana geldiğini nakletmektedir.[381] Buna göre; Çağrı Bey Nişabur'u yağma etmek istemiş, ancak Tuğrul Bey Ramazan ayında yağmanın uygun olmadığını ileri sürerek buna mâni olmuştur. Ramazan ayının çıkması üzerine Çağrı Bey bu isteğini yinelemiş, ancak Tuğrul Bey bu sefer de halifenin mektubunun geldiğini söyleyerek yağmayı engellemek istemiştir. Fakat Çağrı Bey kardeşine kulak asmamış, Tuğrul Bey ise buna mukabil bir bıçak çıkararak, yağmanın olması hâlinde kendini öldüreceğine dair yemin etmiştir.[382] Bunun üzerine Çağrı Bey yağma fikrinden vazgeçmiş ve 30.000 dinar harac[383] almakla iktifa etmiştir. Bu hadise kabilecilik ruhunu temsil eden Çağrı Bey ile, bu ruhu kırmak ve düzenli devlet sistemi teşekkül ettirmek isteyen Tuğrul Bey'in anlayışları arasındaki çatışma şeklinde değerlendirilebilir.[384]

2.10. Dandanakan Savaşı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Gaznelilerin Selçuklular karşısında art arda mağlubiyetler alması ve bunun neticesinde Selçukluların Horasan'da faaliyetlerde bulunması Gazneli Sultanı Mesud'u harekete geçirecektir. Sultan Mesud 6 Ekim 1038 tarihinde 50.000 asker ve 300 savaş filinden müteşekkil ordusuyla birlikte harekete geçti.[385] Sultan Velvâlic'e eriştiği vakit vezirinde aldığı bir mektupla,[386] Karahanlı prensi Böri Tegin'in kendisine katılan Kumici Türkleri ile Huttalân'ı yağma ettiğini öğrendi. Bunun üzerine bizzat Böri Tegin'in üzerine yürümek istedi. Bu durumu haber alan Böri Tegin, Gazneli vezirine yazdığı mektup ile Sultan Mesud'un hizmetine geleceğini ve sınırlarda olan yağma hareketlerinden haberi olmadığını bildirdi. Bu cevabı alan vezir, Sultan Mesud'a Böri Tegin ile muahede yapılmasını tavsiye ettiyse de, sultan bu tavsiyeyi münasip görmedi ve Sipahsâlâr Ali

[380] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 4.
[381] Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 23; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 4-5; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 296.
[382] Bûndarî'ye göre yağmaya müsaade edilmemesi durumunda kendini öldürmek isteyen Çağrı Bey'dir (Bûndarî, *Zübdetü'n-nusra*, 5).
[383] Ebu'l-Ferec bu miktarı "500.000 zuze" şeklinde verirken (Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 296), Bündârî ''40.000 dinar'' olarak verir (Bûndarî, *Zübdetü'n-nusra*, 5).
[384] Bu değerlendirme için bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 79.
[385] Köymen, *Selçuklu Devri*, 51.; Özgüdenli, *Selçuklular*, 80.
[386] Gazneli vezirinin Sultan Mesud'a gönderdiği bu mektup için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 523-524.

kumandasında 10.000 kişilik bir orduyu Böri Tegin üzerine gönderdi. Kuvvetli bir ordunun üzerine gelmesiyle Böri Tegin geri çekilmek durumunda kaldı.

16 Kasım 1038 tarihinde Sultan Mesud Belh'e geldi. Ondan on iki gün sonra da Sipahsâlâr Ali Belh'e geldi ve Böri Tegin'in mutlaka yakalanması gerektiğini Sultan Mesud'a bildirdi. Bunun üzerine Gazneli Sultanı bu kış Böri Tegin için hazırlık yapılmasını, bahar geldiğinde de Türkmenler üzerine yürümeyi münasip gördü. Gazneli veziri suların buz tuttuğu vakitte Böri Tegin'in üzerine yürünmesini uygun bulmadı. Görüşünü belirttiği toplantıda hazır bulunanlar da vezirin görüşünü doğru buldu. Ancak Sultan Mesud, Böri Tegin üzerine yürünmesi gerektiği fikrinde ısrarcı davrandı.[387]

Sultan Mesud, Böri Tegin ile karşılaşmak için 1 Ocak 1039 tarihinde Çağâniyân'a geldi. Bu bölgedeki olumsuz hava koşulları Gazneli ordusu için büyük sıkıntılar meydana getirdi. Öyle ki bölgede hiç durmadan kar yağıyordu. 9 Ocak 1039 tarihinde Gazneli veziri Sultan Mesud nezdine gönderdiği mektupla Çağrı Bey'in kuvvetli bir orduyla Cuzcân'ı fethetmek için harekete geçtiğini, ayrıca Ceyhun Nehri kıyılarına inmek ve buradaki köprüyü yıkmak fikrinde olduğunu haber verdi.[388] Vezire göre köprü yıkıldığı takdirde bu pek büyük rezalet olur ve şerefleri ellerinde giderdi. Bu habere canı sıkılan Sultan Mesud, Böri Tegin'in de kaçmasıyla hiçbir şey yapamadan geri döndü. Ordunun çekilmesiyle Böri Tegin, Gazneli ordusunun ağırlıklarından bir kısmını vurdu ve deve, at gibi hayvanları da ele geçirdi.[389]

31 Ocak 1039 tarihinde Belh'e gelen Sultan Mesud, Mart ayı geldiğinde Çağrı Bey'in güçlü ve mücehhez bir orduyla Tâlekan ile Fâryâb'a eriştiğini, girdiği yerlerde yağmalarda bulunduğunu ve Şâpûrgân üzerine yürüyeceğini haber aldı. Öte yandan aynı ayın içinde Türkmenlerden on atlı sultanın bahçesine girerek dört Hintli piyadeyi öldürdükten başka orada bulunan bir fili de kaçırdı. Türkmenler bu fili Şâpûrgân'a götürdü. Çağrı Bey, Türkmenlere ihsanda bulundu ve filin de Nişabur'a gönderilmesini emretti. Bu hadiseleri bize aktaran müellif Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, bu son olayın kendileri

[387] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 522-525, 528-529.
[388] M. Altay Köymen, Çağrı Bey'in köprüyü yıkmaktaki hedefini Gazneli Sultanı Mesud'un hareketini geciktirmek, Ceyhun'a kadar olan yerleri istilâ ve yağma etmek şeklinde ortaya koyar, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, s.52.
[389] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 532.

için rezalet olduğunu ve bu hadise yüzünden düşmanların Gaznelilerin gafil olduklarına hükmettiklerini ifade eder.[390]

Çağrı Bey'in hâcibi Altı Sekmen beraberindeki 2.000 atlı ile 19 Mart 1039 tarihinde Belh kapısına gelerek Bend-i Kâfirân denilen yerde durdu ve burada bulunan iki köyü yağlamadı. Bu duruma canı sıkılan Sultan Mesud, Altı Sekmen üzerine bir kuvvet yolladı. Altı Sekmen, iki kuvvet arasında birkaç kişinin öldüğü ve yaralandığı küçük bir çarpışmadan sonra Ulyââbâd'a geldi. Daha sonra burada bulunduğunu Çağrı Bey'e haber etti. Çağrı Bey hâcibinden aldığı bu haber üzerine Şâpûrgân'dan hareketle Ulyââbâd'a geldi. Sultan Mesud bunun üzerine otuz fil ile desteklenen Gazneli ordusuyla birlikte 29 Mart 1039'da Belh'ten hareket etti. 6 Nisan 1039 tarihinde Gazneliler ile Çağrı Bey önderliğindeki Selçuklular Ulyââbâd'da karşı karşıya geldi. Meydana gelen çok şiddetli savaşta kazanan Gazneliler oldu. Bunun neticesinde Selçuklu ordusunun bir kısmı öldürülürken, bir kısmı da esir alındı. Geriye kalanlar ise çöllere kaçtı. Sultan Mesud tehlikeli olduğu gerekçesiyle çöle kaçanları takip ettirmedi. 14 Nisan'da Belh'e gelen Sultan Mesud, Gazne'den asker ve mühimmat gelene kadar burada kaldı.[391]

Tuğrul Bey yaşanan gelişmeler üzerine Nişabur'dan, Musa Yabgu ise Merv şehrinden harekete geçerek Çağrı Bey'in o esnada bulunduğu Serahs şehrine geldi. Burada Selçuklu şefleri içinde bulundukları durumu müzakere etti. Toplantıda Tuğrul Bey ile Yınallılar, Gazneliler ile savaşamayacakları düşüncesi ile Batı İran'a çekilmeyi teklif ettiler. Ancak Çağrı Bey bu duruma itiraz etti ve Horasan'dan çekilmeleri durumunda Sultan Mesud ile diğer düşmanlarının her taraftan hücuma geçeceklerini, bu yüzden hiçbir yerde tutunamayacaklarını tavzih etti. Ayrıca kendilerinin hafif ağırlıklı bir orduya sahip olmalarına mukabil Gazneli ordusunun ağırlığının çok olduğunu ifade etti. Neticede

[390] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 533.
[391] Beyhakî, *a.g.e.*, 534-535. Beyhakî'ye göre; savaşta ele geçirilen esirler sorguya çekilmiş ve bunlardan edinilen bilgiye göre Çağrı Bey bu savaşa Tuğrul Bey'in rızası olmadan girmiştir, bkz. *a.g.e.*, 535.

Çağrı Bey'in önerisi kabul edilerek mücadeleye devam etme kararı alındı.[392] Bu esnada Selçuklu kuvvetleri 20.000 süvari idi.[393]

13 Haziran 1039 tarihinde kuşluk vakti 300 süvariden oluşan bir Selçuklu keşif kuvveti Telhâb dolaylarına geldi. Sultan Mesud'dan aldığı emirle Gazneli ordusu da buraya geldi ve ordugah kurdu. Selçukluların mezkur keşif kuvvetinin saldırmasıyla Gazneliler ile kısa bir çarpışma meydana geldi ve neticede Selçuklular geri çekildi. Gazneliler ertesi gün savaş düzeni alarak sabahın erken saatlerinde davullar çalmaya başladı. Daha sonra Gazneli ordusu iki fersah ilerledi ve Selçukluların esas ordusu ile karşı karşı geldi. Böylece iki ordu arasında savaş başladı. Sultan Mesud Ramazan ayı olduğu için savaşa bizzat girmek istemedi. Bu ayda kan dökülmemesi için bayramdan sonra meydan savaşı kararı verdi. Neticede 27 Haziran 1039'da gerçekleşen meydan savaşını Gazneliler kazandı. Bozguna uğrayan Selçuklular çöle çekildi.[394] Gazneliler yine düşmanlarını takibe koyulmadı.[395]

Sultan Mesud Selçuklulara karşı kazandığı zaferden sonra 30 Haziran 1039 tarihinde Serahs'a gitti. Buraya geldiğinde düşmanın keşif kolları göründü ise de savaş yapılmadı. Bu durum Sultan Mesud'un canını sıkmıştı. Zira Selçuklular yenilgiye uğramalarına rağmen mücadeleyi bırakmamışlardı. Öte yandan gelen haberler de bu yöndedir. Bir gece vakti gelen istihbarat raporunda, Selçukluların Gaznelilere karşı meydan savaşı yapmayı doğru bulmadıkları, çete savaşı yapmaya karar verdikleri bildirilmekteydi.[396]

Sultan Mesud Selçukluların yeniden mücadeleye girişmek istediğine dair haber alınca hem şaşırdı, hem de meyus oldu. Ertesi gün Gazneli veziri ve devlet ileri gelenleriyle bir

[392] Öte yandan bu toplantıda Gazneli ordusundan Selçuklular'a ilticâ eden Türk kumandan ve askerlerin durumu da müzakere edilmiştir. Tuğrul Bey ile Musa Yabgu'nun şüpheleri dolayısıyla onların savaşa sokulmaması düşüncesine karşın, Çağrı Bey bilakis onların ilk saflarda olması gerektiğini, böylece karşı safa geçip geçmeyeceklerinin tebarüz edeceğini ifade etmiştir. Böylece mülteciler Selçuklu ordusunda yer almıştır. Bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî,* 536-537; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 13-14.

[393] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 536; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 13; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 52; Özgüdenli, *Selçuklular*, 81; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 70-71; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 16-17.

[394] Çöle çekilen Selçukluların hafif zırhlı olması, ağır zırhlılara sahip Gazneliler tarafından takip edilmesini imkansız kılıyordu. Bu takibâtın olmaması ile Sultan Mesud kazandığı zaferden tam manası ile istifade edememiştir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 82.

[395] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 537-539, 542-543; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 71.

[396] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 543-544. Bahsi geçen raporda bildirildiğine göre; Selçuklular uzaktan savaşıldığı, toplu bulunulduğu takdirde Gaznelilerin buna dayanamayacaklarını düşünüyorlardı. Onlar şöyle diyorlardı: *"Şimdi Temmuz geldi. Biz çöl adamlarıyız, sıcağa soğuğa alışmış adamlarız, onlar bu kadar zahmete dayanamazlar."* (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 544).

toplantı tertip etti. Sultan bu toplantıda çöl seferi için hazırlık yapılması lazım geldiğini, yeniden Selçuklular ile meydan savaşı vermek gerektiğini bildirdi. Ancak Gazneli veziri bu fikre muvafakat etmedi. Ona göre bunu yapmak için mevsim müsait değildi. Bu toplantının yapıldığı sırada Selçukluların Gazneli ordusunu kuşattığı ve nehrin suyunun kesildiği haberi geldi. Bunun üzerine Gazneli kuvvetleri harekete geçti ise de bir sonuç alınamadı. Üstünlük Selçukluların eline geçti. Öte yandan havalar daha da ısındı. Ayrıca Gaznelilerin ot ve yiyecek ihtiyacı da orduyu olumsuz etkiledi.[397]

Sultan Mesud, veziri Ahmed b. Abdüssamed'in tavsiyesine uyarak barış yapmak durumunda kaldı. Esasen Gazneli Sultanı barış yapmak istemedi, ancak içinde bulunduğu durum onu sulha mecbur etti. Neticede Hâkim Muttavviî Gazneli elçisi olarak Selçuklulara gönderildi.[398] Hâkim Muttavviî, kendisini yollayanın Sultan Mesud değil, vezir Ahmed b. Abdüssamed olduğunu ifade etti.[399] Gazneliler ile Selçuklular arasında yapılan anlaşmaya göre Nesâ, Bâverd ve Ferâve Selçuklulara bırakılacak, Selçuklular Müslümanlara ve reayaya taarruz etmeyecek, Gazneli ordusu da Herat'a gidecektir.[400]

Gazneliler ile Selçuklular arasında zikrettiğimiz şartlar üzerine anlaşma sağlanmış olsa da, esasen iki taraf da birbirlerine itimat etmiyordu. Nitekim Hâkim Muttavviî vezir ile yaptığı görüşmede Selçukluların verdiği sözlere güvenilmemesi gerektiğini, padişahlık fikrinin onların kafasında yerleştiğini ve Gazneli ordusu Herat'a gittikten sonra yeniden taarruzlara başlayacaklarını bildirdi. Bunun üzerine Herat'a giden Gazneliler (Temmuz-Ağustos 1039), orduyu yeni bir savaş için teçhiz etmeye başladı.[401]

Herat'ta hazırlıklarını tamamlayan Sultan Mesud, 8 Kasım 1039 tarihinde Bûsenç'e hareket etti. Piyadesi çok, ağırlığı ise hafif olan Gazneli ordusunda süratli develer ile elliye yakın fil de bulunmaktaydı. Sultan Mesud bu sıralarda Nişabur'da bulunan Tuğrul Bey'i yakalamak üzere hareket ettiyse de, buna muvaffak olamadı. Tuğrul Bey'in yakalanamaması ilginçtir. Kaynakların naklettiği bilgilere göre Sultan Mesud, Tuğrul Bey'i fil üzerinde takip etmekteydi. Sultan bir gün önce hastalanmış ve bu yüzden

[397] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 544-545; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 76.
[398] Gerdizî sulh teklifini Selçuklular yaptı diyorsa da (*Zeynü'l-Ahbâr*, 77-78), olayların yakın tanığı Beyhakî'nin naklettikleri bu bilgiyi nakzetmektedir (*Târîh-i Beyhakî*, 549).
[399] M. Altay Köymen'e göre elçinin vezir tarafından gönderildiğinin söylenmesinin sebebi Gaznelilerin içinde bulundukları müşkil durumu örtmek istemeleridir, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 53.
[400] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 550-551.
[401] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 552-554.

uyuyamamıştı. Bunun üzerine ilaç almıştı. Sultanın fil üzerinde uyuduğunun fark edilmesiyle, onu rahatsız etmemek için fil yavaş sürülmüştü. Bu durum ise Tuğrul Bey'in kaçması için fırsat olmuştu.[402]

Tuğrul Bey kendisini takip eden Gazneli ordusundan kaçtıktan sonra Bâverd'e geldi. Burada kardeşi Çağrı Bey ve Yınaloğulları ile buluştu. Selçuklular askerler ve ağırlıklar ile birlikte çöle çekilmeyi kararlaştırdı. Sultan Mesud'un üzerlerine gelmesi ile de aldıkları kararı tatbik ettiler. Gazneliler ise Bâverd'e geldi ve daha sonra vezirin tavsiyesi üzerine Nesâ'ya gitmeye karar verdi.[403] Gaznelilere göre Nesâ'ya gitmekle Selçukluların daha iç bölgelere çekilmesi temin edileceği gibi, düşmanlara da Gaznelilerin Horasan'ı kimseye bırakmayacağına dair güçlü bir mesaj verilecekti.[404]

Gazneliler aldıkları karar üzerine Nesâ üzerine yürüdü. Bunun üzerine Selçuklular ağırlıklarını Balhan Dağları'na gönderip çölün daha iç kısımlarına çekildi. Gazneli ordusu ise Nesâ'ya girdi. Ancak ordudaki hayvanlar için ot kıtlığı çekilmesi neticesinde o sırada Selçukluların hâkimiyetinde bulunan Nişabur'a gitmek kararlaştırıldı. Neticede Sultan Mesud Ocak 1040'ta Nişabur'a girdi ve şehirdeki Selçuklu hâkimiyetine son verdi. Tuğrul Bey'in oturduğu taht, Selçukluların atlarını bağladığı ahırlar tahrip edildi. Böylece Nişabur'da bulunan Selçuklu alametleri silindi.[405] Nişabur şehrinin Gazneliler tarafından zaptı ile Selçukluların bu süreçte oluşturduğu teşekkül yıkılmış oldu.

Sultan Mesud kış ayını Nişabur'da geçirdi. Bu sırada Horasan'da büyük bir kıtlık yaşanmaktaydı. Gazneliler hayvanlar için ihtiyaç duyulan otları Damgan'dan develer ile getirtiyordu.[406] Bu sıralarda Abbasî Halifesi Sultan Mesud nezdine iltifat edici mektuplar gönderdi. Halife Türkmenlerin çıkardığı fitne ateşi söndürülmeden Horasan'dan çıkmaması gerektiğini Sultan Mesud'a bildiriyordu. Sultan Mesud ise Halife'nin emrine

[402] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 570-571. Aynı hadiseyi nakleden Râvendî, Beyhakî'den farklı olarak Sultan Mesud'un rahatsızlandığından ve bu yüzden ilaç alıp uyuduğundan bahsetmez. Ayrıca yine Râvendî'nin aktardıklarına göre Sultan Mesud, Tuğrul Bey'in kaçmaya muvaffak olup kardeşi Çağrı Bey'e eriştiğini öğrendiğinde filin sürücüsünü idam ettirmiştir, bkz. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 98-99.
[403] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 572-573.
[404] Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 84.
[405] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 573-574.
[406] Özgüdenli, *Selçuklular*, 83.

itaat etmekle bunu yerine getirdiğini, kendi azminin de bu yönde olduğunu ifade ettiği cevaplar yolladı.[407]

Sultan Mesud, bahar ayının gelmesiyle birlikte hazırlıklarını tamamladı ve Selçuklular üzerine harekete geçti. Mart 1040 tarihinde Nişabur'dan Tûs tarafına doğru hareket edildi. Kıtlığın beraberinde getirdiği zorluklar yol boyunca Gazneli ordusunu yıprattı. Öyle ki müellif Beyhakî'nin bildirdiğine göre fiyatlar yükselmiş, kimse arpanın yüzünü göremez olmuştu. Birçok insan ve hayvan ise açlıktan dolayı öldü. Beyhakî'nin yiyecek kıtlığından ötürü askerlerin isyan etmesinden korkulduğunu bildirmesi olayın vehametinin hangi boyutlara ulaştığını göstermesi bakımından mühimdir.[408]

Gazneli ordusu zor şartlar altında yol alarak Mayıs 1040 tarihinde Serahs'a erişti.[409] Buraya gelindiğinde şehrin harap bir vaziyette olduğunu, insanların kaçtığını gördüler.[410] Serahs'ta kalan ahali ise Gaznelilere haraç vermeyi kabul etmedi. Bunun üzerine şehir muhasara edildi. Neticede hisar yıkıldıktan sonra Serahs güç kullanılarak ele geçirilmiş oldu.[411] Sultan Mesud buradan hareketle Merv'e, yani Selçuklular üzerine gitmek ve bu meseleye bir son vermek istiyordu. Ancak bazı devlet erkânı Merv'in yemleri bol olmasından dolayı Selçukluların dinlenmiş olacağını, kendilerinin ise yiyecekten yoktan olduklarını belirterek Herat'a gitmeyi tavsiye etti. Sultan Mesud ise muhakkak Merv'e gidilmesi gerektiğini düşünüyordu. Öyle ki kendisine bu fikrinden vazgeçilmesi yeniden tavsiye edildiğinde *"Bundan sonra kimse bana böyle bir haber getirmesin, yoksa onun boynunun vurulmasını emrederim"* demiştir.[412]

Gazneli ordusu 16 Mayıs 1040 tarihinde Serahs'tan hareketle Merv şehri üzerine hareket etti. Gaznelilere ulaşan bir rapor[413] Sultan Mesud'un Serahs'tan hareket etmesinden dolayı Selçukluların korkuya kapıldığını bildirmekteydi. Yine bu rapora göre Tuğrul Bey ileri gelenleri toplayarak mühimmatları da alarak Dihistan taraflarına gitmeleri

[407] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 577.
[408] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 578.
[409] Osman Turan, Gazneli ordusu hakkında *"... Serahs'a doğru yürüyen büyük kuvvet 70.000 süvari ve 30.000 piyâdeden mürekkep olup devrin en kuvvetli ve teçhizatlı bir ordusu idi."* ifadesini kullanmaktadır. Bkz. *Selçuklular Tarihi*, 103.
[410] Vaziyet o derece ciddi bir boyuta erişmiştir ki, Beyhakî insanların uzaklara giderek yağmur sularıyla biriken çürümüş otları getirdiklerini ve otlara su serpip hayvanlara verildiğini nakleder. Hayvanlar ise bu otları biraz yedikten sonra bırakıyorlar ve böylece ölüp gidiyorlardı. Bkz. *Târîh-i Beyhakî*, 579.
[411] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 78.
[412] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 579.
[413] Bu rapor için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 584-585.

gerektiğini bildirdi. Eğer orada da tutunamazlarsa Rey taraflarına gitmeyi tavsiye etti. Ancak Çağrı Bey bu fikre muvafakat etmedi. Ona göre Gaznelilere üstün gelmek, bütün cihana üstün gelmek demekti. Eğer kaçarlarsa padişah, Selçukluların korkup kaçtığına hükmedecek, bütün vilayet yöneticileri de kendilerine düşman olacaktı. Ayrıca Gazneli ordusunun kıtlıktan son derece olumsuz etkilenmesine mukabil kendileri yeterli yeme sahipti. Neticede Çağrı Bey'in tavsiyeleri ile mücadeleye devam kararı verildi. Akabinde ağırlıklarını 2.000 atlı ile gerilere gönderdiler. Selçukluların esas kuvveti ise 16.000 atlıdan müteşekkildi.[414]

Merv istikametinde ilerleyen Gazneli ordusu büyük sıkıntılar ile karşılaştı. Bu esnada hava çok sıcak olmakla birlikte yiyecek sıkıntı hâlâ devam ediyordu. Üstelik askerler de oruçluydu. Bu şartlarda yol alan Gazneli ordusu yolda su bulamadı. Rast geldikleri büyük nehirler de kurumuştu. Bundan dolayı su elde etmek için kuyular kazmışlar, ancak suyun bir kısmı acı çıkmış idi. Bunlara ilaveten yol alırken Türkmenlerin hücumuna da uğruyorlardı. Gazneliler durumu müzakere etti ve yapılan toplantıda süvarilerin yorgun ve ümitsiz olduğu dile getirildi. Böyle bir durumda savaşı kazanmak müşkil idi.[415]

Sultan Mesud 22 Mayıs 1040 tarihinde atını ileri sürdüğünde, Selçuklu ordusu dört bir taraftan saldırmaya başladı. Böylece Gazneliler ile Selçuklular arasındaki savaş başlamış oldu. Selçuklular vur-kaç yaparak Gazneli ordusunu önemli ölçüde yıprattı. Ayrıca Gazneli ordusundan pek çok deve ve kumaş ele geçirdiler. 100.000 kişilik Gazneli ordusu, ertesi gün Merv'in güneybatısında ve Merv'e bir konak mesafede yer alan Dandanakan Kalesi'ne ulaştı (23 Mayıs 1040). Ancak hisarın içindeki beş kuyu ile dışındaki dört kuyu Selçuklular tarafından içine leş atılmak ve ağızları kapatılmak suretiyle tahrip edilmişti. Sultana bu kuyuları açmanın mümkün olduğu söylendi ise de, o bu kuyuların büyük ordusuna kafi gelmediğini düşünerek beş fersahlık bir mesafede bulunan havuzun başına gitmeyi emretti. Gazneli ordusunun yeniden hareket etmesiyle ordudaki nizam iyice bozuldu. Bu sırada Gazneli ordusunda bulunan 370 saray gulâmı da Selçuklulara katıldı. Bu gulâmlar Böri Tegin'in ordusuyla birleşerek Gazneliler aleyhine

[414] Öngül, *Büyük Selçuklular*, 18.
[415] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 582-584.

saldırıya geçti. 24 Mayıs 1040[416] tarihinde hücuma geçen Selçuklu ordusu, fiziken ve moral olarak çökmüş Gazneli ordusuna hücum ederek büyük bir zafer kazandı.[417]

Sultan Mesud 100 atlı ile savaş meydanından güçlükle kaçarken sultanın oğlu Mevdud, kardeşi Abdürreşid, Beydoğdu, Hacip Ebunnasr, Sipehsâlar Ali, Sâlar Karatekin gibi diğer Gazneli ileri gelenleri ve komutanları da savaş meydanını kaçarak terk etti.[418] Sultan Mesud Merv istikametinde kaçarak takriben bir haftada Bekdiz Kalesi'ne ulaştı. Akabinde Merverrûz ve Gur yoluyla Haziran 1040'ta başkenti Gazne'ye ulaştı.[419] Sipehsâlâr Ali Dâye, Hâcib Subaşı ve Hâcib Beydoğdu yenilgiden sorumlu tutuldu ve Sultan tarafından Hindistan'daki zindanlara gönderildi. Sultan Mesud Selçukluların Gazne'ye de girebileceğinden endişe ederek hazineyi de yanına alıp Hindistan'a gitmek ve orada topladığı ordu ile mücadeleye devam etmek arzusundaydı. Ancak bu düşüncesini hayata geçiremedi ve önce tahtını, sonra da hayatını kaybetti.[420]

Selçuklular bu büyük savaştan sonra Gazneli hâzinesini, silâhları ve diğer kıymetli malları ele geçirdi. Elde edilen ganimetin büyük bir kısmı Dandanakan Muharebesi'ne katılan askerler ile Türkmenlere dağıtıldı.[421] Dandanakan Savaşı'ndan sonra Tuğrul Bey, savaş alanındaki çadırında tahta çıkarak hükümdar olarak ilan edildi.[422] Ayrıca Selçuklu ileri gelenleri tarafından *"Horasan Emîri"* sıfatıyla selamlandı. Tuğrul Bey ise kendilerine ihsanlarda bulundu. Daha sonra da devrin âdeti olduğu üzere Karahanlı hükümdarlarına, Ali Tegin oğullarına, Böri Tegin'e ve Kâkûye Emîri Alâüddevle Muhammed'e zafer haberlerini hâvi fetihnâmeler gönderildi.[423]

---

[416] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, savaş tarihini 8 Ramazan 431 Perşembe (23 Mayıs 1040) olarak vermektedir (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 9). Ancak 8 Ramazan, Perşembe gününe değil, Cuma gününe denk gelmektedir. Kaynakların naklettiklerinden 7 Ramazan 431 Perşembe günü tarafların öncü birliklerinin karşı karşıya geldikleri anlaşılmaktadır. Üç gün süren savaşın 9 Ramazan 431 (24 Mayıs 1040) Cumartesi günü nihayete erdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Öngül, *Büyük Selçuklular*, 18, n.28.

[417] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 586-590; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 103-106; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 15-16; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 26; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 31-33; Özgüdenli, *Selçuklular*, 85-86; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 18; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 88-94.

[418] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 33. Bu isimleri savaş alanından kaçıp Sultan Mesud'un yanına erişen Beyhakî'nin sultanın yanından âyandan kimlerin olduğunu sormasıyla öğreniyoruz, bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 592.

[419] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 592, 606.

[420] Özgüdenli, *Selçuklular*, 86.

[421] Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 94.

[422] *''Muharebenin son günü, Cuma namazını müteakip yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey'i Selçuklu Devleti'nin sultanı ilân ettiler.''* (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 27).

[423] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 594; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 26; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 106; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 19; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 94; Özgüdenli, *Selçuklular*, 87.

2.11. Zafer Sonrası Kurultay: Merv Kurultayı

Dandanakan zaferinden kısa bir süre sonra Merv şehrinde bütün Selçuklu ileri gelenlerinin katıldığı, devletin teşkil ve tanziminin ele alındığı bir kurultay düzenlenmiştir. Kurultayın açılış konuşmasını yapan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'e verdiği bir arada olan oklar ile dayanışmanın önemini vurgulamıştır. Râvendî'nin aktardığına göre Tuğrul Bey, Çağrı Bey'e bir ok vererek bunu kırmasını istemiştir. Çağrı Bey bu oku kırınca, Tuğrul Bey iki ok vererek kırmasını istemiştir. Çağrı Bey bu okları da kırınca Tuğrul Bey üç ok vermiş, Çağrı Bey güçlükle de olsa bu okları da kırmıştır. En son verdiği dört okun kırılmasının imkansızlığından sonra Tuğrul Bey şöyle demiştir: *"Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Ayrı ayrı olduğumuz müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmağa, yenmeğe kasdeder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmamazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider."*[424]

Kurultayda alınan karar ile Dandanakan zaferi Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir fetihnâme ile Abbasi halifesine bildirilecektir. Ebû İshak el-Fukkâî aracılığıyla Abbasi halifesi Kāim-Biemrillâh'a gönderilen mektupta;[425] Gazneli sultanları Mahmud ve Mesud'un kendilerine kötülükler yaptığı, Sultan Mesud'un oyun ve eğlencelere daldığı ve nihayet Sultan Mesud'a karşı "Allah'ın yardımı ile" zafer kazanıldığı anlatılmıştır. Ayrıca kendilerinin adalet ve insafı yaydıkları da zikredilmiştir. Mektupta dikkati çeken bir diğer husus, mektubun başında eski Türk hâkimiyet alâmetine uygun biçimde tuğra olarak "ok ve yay" bulunmasıdır.[426] Ortaçağ İslam dünyasında halifelik kurumunun meşruiyet ve siyasî olarak onay alma makamı olduğu düşünüldüğünde, Selçukluların zafer akabinde böyle bir adım atması son derece anlaşılır bir durumdur.[427]

Selçukluların takip edeceği fetih politika ve planları da Merv kurultayında ortaya konmuştur. Buna göre Tuğrul Bey, devletin hükümdarı olarak başkenti Nişabur'da oturacak ve batıya yapılacak seferleri üstlenecektir. Çağrı Bey ise Merv'de oturacaktır.[428]

---

[424] Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 101.
[425] Bu mektup için bkz. Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 82-83; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr,* 101-102; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh,* 67-68; Köymen, *Kuruluş Devri*, 359-361..
[426] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 106-107; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri,* 34.
[427] Ersan ve Alican, *Büyük Selçuklular*, 40-41.
[428] Çağrı Bey'in Horasan'ın Nişabur'dan sonraki önemli şehri olan Merv'i alması ile onun Musa Yabgu üzerinde bir mevkiye geldiği anlaşılmaktadır, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 111.

O, Serahs ve Belh dahil olmak üzere Amuderya ile Gazne arasındaki memleketlere fetih ile sahip olacaktır.[429] Musa İnanç Yabgu ise Herat, Büst ve İsfîzâr ile Sistan'a kadar uzanan memleketlere hâkim olacaktır. Keş ve Nahceb arasındaki çölde bulunan Türkmenlerin bağlı oldukları Hasan Yabgu, babası Musa Yabgu'nun yanındadır. Kavurd Bey ise Tabeseyn ile Kirmân'a gidecektir.[430] Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî ise Tuğrul Bey'in yanındadır. Tuğrul Bey daha sonra İbrahim Yınal'ı Hemedan ve Dînever'e, Kutalmış'ı Cürcân ile Damgan'a, Yâkûtî'yi ise Ebher, Zencan ve Azerbaycan'a gönderecektir.[431]

Tuğrul Bey'in Selçuklu sultanı olmasıyla birlikte, Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu'ya bazı imtiyazların tanınmış olduğu görülmektedir.[432] Buna göre; Çağrı Bey ile Musa Yabgu, hâkim oldukları bölgelerde kendi adına hutbe okutabileceklerdir. Ayrıca kendi adına para bastırabilecekler, sultanın günde beş kez nevbet çaldırmasına mukabil, onlar günde üç kez çaldırabilecek ve başında çetr taşıtabileceklerdir. Bu durum devletin kuruluş aşamasında idarî sistemin farklılığını gözler önüne sermektedir.

Dandanakan Savaşı sonrası kurdukları devleti teşkilatlandırma yoluna giden Selçuklular, bu süreçte tecrübe sahibi Sâmânî ve Gazneli devlet adamlarından da yararlanmıştır. Tuğrul Bey, Ebu'l-Kasım Ali Buzcânî'yi ilk Selçuklu veziri olarak atarken, Türk kökenli olan Abdurrahman Alpzen'i de hâcipliğe atamıştır. Çağrı Bey'in veziri Ebû Ali Şâdan, Musa İnanç Bey'in veziri ise Ebu'l-Fazl olmuştur.[433]

---

[429] XI. yüzyılın ilk yarısında Oğuz obalarına ev sahipliği yapan Balhan Dağları, Çağrı Bey'in payına düşen Dihistan'dadır. Dolayısıyla bu durum Çağrı Bey'in işlevini belirlemiştir. O da bu Türkmen insan güç potansiyeline dayanmak suretiyle *"savaşçılık işlevinin kotarılmasıdır."* Bkz. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 79.

[430] Kavurd Bey, Selçuk Devleti'nin kuruluşu esnasında Kirman'da bulunan Berdesîr, Cîruft ve Bam şehirlerinde kendi adına sikke bastırmıştır. O bu sikkelerde kendi adı yanında, babası Çağrı Bey'in adını da "Melikü'l-mülûk" ünvanıyla zikretmiş, sikkelerde ok ve yay tasvirleri kullanılmıştır. Bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 126.

[431] Merv Kurultayı'nda Selçuklu hanedanı arasında toprakların taksim edilmesi hususu için bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 68-69; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 102-103; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 6; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 25-26; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 12; Köymen, *Kuruluş Devri*, 363-364; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 107-108; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 27; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 34-35.

[432] Burada zikredilen imtiyazlar için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 107-108. Öte yandan diğer bazı Selçuklu hanedan üyelerinin de hâkimiyet alametlerini zaman zaman kullandığı görülmektedir. Örneğin Kavurd Bey'in çetr, tuğra ve ok ile yayı kullandığı ifade edilmiştir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 113, n.95.

[433] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 108; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN TUĞRUL BEY DEVRİ SİYASÎ OLAYLARI

3.1. Tuğrul Bey'in Saltanatında Çağrı Bey'in Faaliyetleri

Dandanakan zaferinden sonra Çağrı Bey, Altuntak'ın vali olarak müdafaa ettiği Horosan'ın önemli şehirlerinden Belh'i 1040 yılı içinde kuşattı. Burası coğrafî konumu ve stratejik önemi açısından Gazneliler için mühim bir şehirdi. Zira Belh Horasan'ın en doğusunda bulunmak ve başkent Gazne'ye yakın bir yerde konumlanmakla birlikte, Gaznelilerin Horasan'daki son toprağı olup, onların Horasan'daki faaliyetleri açısından üs konumunda olan önemli bir yerdi.[434] Çağrı Bey'in Belh önlerine geldiği şifreli raporla Belh sâhib-i berîdi Emîrek-i Beyhakî tarafından Sultan Mesud'a bildirildi.[435] O bu raporda Belh'in elden çıkması durumunda şeref ve haysiyetlerinin tamamıyla ellerinden gideceğini de ifade ediyordu. Bu durum üzerine Sultan Mesud, devlet ileri gelenleri ile meseleyi müzakere etti ve neticede Hâcib Altuntaş'ın 1.000 süvari ile yardıma gönderilmesine karar verildi.[436]

Harekete geçen Altuntaş, Bağlan şehrine gelmiş ve tedbiri elden bırakarak burayı yağmalamıştır. Bu duruma feryat eden halk, meseleyi Çağrı Bey'e bildirmiştir. Çağrı Bey ise Huccet'i hâcib olarak vazifelendirmiş, onu 6.000 süvari ve birkaç reis ile Altuntaş'a karşı göndermiştir. Çağrı Bey ayrıca ona yolda giderken 2.000 kişiyi pusuya yatırmasını, diğerlerinin de savaşa tutuşmasını bildirmiştir. Çağrı Bey'in verdiği taktiğe göre savaşa tutuşanlar bir süre sonra kaçacak ve pusudan çıkanlar da takibe koyulanlara karşı savaşa tutuşacaktır. Çağrı Bey'in verdiği taktik işe yaramış, kaçan Selçuklu askerlerinden sonra Altuntaş'ın kuvvetleri ganimet peşine düşmüş ve neticede pusudan çıkan askerler düzeni

[434] Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 105.
[435] Emîrek-i Beyhakî tarafından gönderilen şifreli rapor için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 611.
[436] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 611-612.

bozulan Gazneli kuvvetlerini mağlup etmiştir. Yenilgiye uğrayan Altuntaş yanındaki 200 süvari ile savaşarak güçlükle Belh şehrine sığınabilmiştir.[437]

Arka arkaya yaşanan mağlubiyetlere rağmen Sultan Mesud, kolay kolay Belh'ten vazgeçmemiştir. Altuntaş'ın uğradığı yenilgiden sonra o, oğlu Mevdud ile vezirini yardım için Belh'e göndermiştir.[438] Şehzade Mevdud'un Belh'e ulaşması büyük bir güven ve rahatlamaya sebep olmuştur. Eylül 1040'ta Gazne'den hareket eden Mevdud emrindeki bu kuvvet, Belh yakınlarına ulaştığında Çağrı Bey tarafından karşılanmıştır. Öncü birlikler arasındaki çarpışmaları Selçukluların kazanmasıyla Gazneli kuvvetleri geri çekilmiş, bu sırada Sultan Mesud'un vefat etmesiyle Mevdud Gazne'ye hareket etmiş ve böylece Belh'e yardım ulaştırma imkanı tamamıyla ortadan kalkmıştır. Bunun üzerine Belh valisi Altuntak, şehri Çağrı Bey'e teslim etmiştir. Çağrı Bey şehrin yağmalanmasına izin vermiştir. Altuntak ise Çağrı Bey'in hizmetine girmiştir.[439] Çağrı Bey Belh'i fethettikten sonra Cûzcân, Badgis, Huttalân ile Tohâristan'ın şehir ve kalelerini birer birer fethetmiştir.[440] Böylelikle Belh ve civarı Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir.

Mevdud, Gazneli sultanı olduktan sonra üst üste alınan yenilgilere rağmen, eski topraklarını yeniden elde etme düşüncesine sahipti. Çağrı Bey'in 1043 yılında hastalanması,[441] ona bu düşüncesini gerçekleştirmek için harekete geçme fırsatı verdi. Sultan Mevdûd bu minvalde Belh şehrine saldırdı. Çağrı Bey hastalığı dolayısıyla o sıralarda 14-15 yaşlarında bulunan oğlu Alp Arslan'ı Gazne seferine memur etti. Alp Arslan, Belh civarında dinlenen Gazneli ordusuna ani bir saldırı gerçekleştirdi ve bu harekâtta başarılı olan taraf oldu. Alp Arslan bu seferden sonra babasının yanına döndü. Çağrı Bey Belh, Kubâdiyân, Vahş, Valvâlic (Kunduz) ve Toharistan'ı oğlu Alp Arslan'ın idaresine verdi (1043). Daha sonra Alp Arslan ile birlikte Tirmiz'i ele geçirdi.[442]

---

[437] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 617-618; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 106.
[438] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 619-620.
[439] Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 29; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 34-35.
[440] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 109; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 109; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 36; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, 123; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 27.
[441] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, Çağrı Bey'in hastalığından "sarılık" olarak bahsetmektedir, bkz. Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 18.
[442] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 18-19; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 20-21; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 46; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110-111; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 80; a.mlf., *Büyük Selçuklu Devleti*, 28; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 112-114.

Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan'ın güneyde bulunan Gazneliler ile mücadeleleri uzun seneler devam etti. Ancak bu mücadelelerde taraflar birbirini nihaî bir sona sürükleyemedi. İbrahim b. Mesud'un 6 Nisan 1059'da Gazneli tahtına oturması ile Gazneli-Selçuklu savaşına son verildi. Çağrı Bey ile Gazneli İbrahim b. Mesud arasında yapılan anlaşmaya göre; taraflar hâkimiyetlerinde bulunan toprakları muhafaza edecek, birbirlerine saldırmayacak ve Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Hindukuş Dağları sınır kabul edilecektir.[443]

Çağrı Bey cephesinde önemli olaylardan biri de Karahanlılar ile sulh yapılmasıdır. Karahanlı Arslan Han, Alp Arslan'ın yönetiminde olan toprakları ele geçirme emeliyle Ceyhun Nehri'ni geçti. Bunun üzerine Çağrı Bey oğlu Alparslan'ı Arslan Han üzerine gönderirken, kendisi de Ceyhun kenarında ordugâh kurdu. Ancak daha sonra yapılan müzakerelerden sonra Karahanlılar'ın Horasan ve diğer Selçuklu topraklarına saldırmaması koşuluyla bir barış akdedildi (1050).[444]

Karahanlılar ile barış yapan Çağrı Bey, bir süre sonra Büveyhoğulları'nın elinde bulunan Kirman'ı ele geçirmek için oğlu Kavurt Bey'i görevlendirdi. Bu başarılı harekat neticesinde Kirman Selçuklu hakimiyetine alındı ve 1055 tarihine kadar da Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetiminde kaldı.[445]

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük hizmetleri olan ve ömrü mücadeleler ile geçmiş bulunan Çağrı Bey'in vefat tarihi ve vefat yeri ile ilgili kaynaklarda muhtelif bilgiler bulunmaktadır.[446] İbnü'l-Adîm, Çağrı Bey'in Mart/Nisan 1060'ta (h.Safer 452) 70 yaşında iken Serahs'ta vefat ettiğini yazar.[447] İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Adîm'in zikrettiği rivayeti ifade etmekle birlikte Çağrı Bey'in Ağustos-Eylül 1059 (h.Receb 451) tarihinde, yaklaşık 70 yaşındayken vefat ettiğini kaydeder.[448] Bündârî ise 1058/59'da (h.450) Belh'te vefat ettiğini nakleder.[449] Abdurrahman İbnü'l-Cevzî de Bündârî ile aynı tarihi

[443] Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 46; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 83-84; Barthold, *Türkistan*, 319.
[444] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 20; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 21; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 48; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 21-22; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 116-117.
[445] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 38.
[446] Çağrı Bey'in ölüm tarihi hususunda kaynakların kritiği için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23, sy.35, (Mayıs 2004): 156-166.
[447] İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 21.
[448] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 85
[449] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 26.

verir.[450] Çağrı Bey'in naaşı daha sonra oğlu Alp Arslan tarafından Merv'de yapılan türbeye nakledilmiştir.[451]

3.1.1. Çağrı ve Tuğrul Bey'in Hârizm Seferi (1043)

Hârizmşah Altuntaş'ın ölümünden sonra yerine oğlu Hârun'un geçtiğinden bahsetmiştik. Sultan Mesud, Hârun'u babasının ölümünden sonra Hârizm'e göndermekle birlikte vezirinin oğlu Abdülcebbar'ı da ona vezir yapmıştır. Hârun giriştiği mücadelelerden sonra öldürülmüş, Abdülcebbar ise Hârizm'e hâkim olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra Abdülcebbar, Hârun'un gulâmları tarafından öldürülmüş ve Hârizm'in yönetimi İsmail b. Altuntaş'a geçmiştir. Daha sonra Hârun'un adamları Sultan Mesud'a isyan etmiş, Gazneli Sultanı da Şah Melik'e mektup yazarak ondan Hârizm'i zaptetmesini istemiştir.[452]

Sultan Mesud tarafından Hârizm'e yürümesi için teşvik edilen Şah Melik, büyük bir ordu ile harekete geçti.[453] Şah Melik ile Hârizmşah İsmail b. Altuntaş'ın kuvvetleri 11 Şubat 1041 (6 Cemaziyelahir 432) tarihinde Esîb Sahrası'nda karşı karşıya geldi. Üç gün süren ve çok fazla kan akan bu savaşta Şah Melik, İsmail b. Altuntaş'ın kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğrattı ve Hârizm'i ele geçirdi. İsmail ise maiyetindeki emir ve askerlerle birlikte Selçuklulara iltica etmek maksadıyla 28 Mart 1041'de Hârizm'den kaçtı. Şah Melik onu yakalamak istediyse de buna muvaffak olamadı. 19 Nisan 1041 yılında Ürgenç'e (Curcâniye) giren Şah Melik, saltanat tahtına oturdu. Sultan Mesud'un ölümünden haberdar olmadığından Sultan Mesud ve kendi adına hutbe okuttu.[454]

İsmail b. Altuntaş Selçuklulara iltica etti. Bu sırada Gazneliler ile meşgul olan Çağrı Bey, bu meseleyi şimdilik bırakıp İsmail ile birlikte Hârizm üzerine gitti. Çağrı Bey'in İsmail

---

[450] Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem (el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yay., 2014), 46.
[451] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 30.
[452] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 38-39.
[453] Osman Turan, Oğuz-nâme'ye göre ordunun sayısının 40.000 kişi olduğunu ifade eder, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110.
[454] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 656-657; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 39; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 29; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 110-111. Sadrü'd-dîn el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmud, Şah Melik'in İsmail'i mağlup ettiğini yazıyor iseler de, onlar bu savaşın iki ay sürdüğünü kaydetmektedirler. Hüseynî ve Ahmed b. Mahmud'un aktardıkları bu son bilgi diğer kaynaklarla karşılaştığında farklılık arz etmektedir (Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 4; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 14).

ile birlikte Hârizm'e gelmekte olduğunu haber alan Şah Melik, Hârizm'den çekilmek mecburiyetinde kaldı.[455] Bu nokta dikkati mucibtir. Zira yaklaşık dokuz sene evvel Şah Melik'ten ağır darbe yiyen Selçuklular, aradan geçen zaman zarfında toparlanmış, önemli zaferler kazanmış ve devlet kurmuştur. Kendilerine daha önce sıkıntı veren Şah Melik ise Selçukluların üzerine gelmesi karşısında bu sefer kaçacak bir duruma gelmiştir. Bu olay Selçukluların kısa bir sürede geldiği konumu göstermesi bakımından önemlidir.

Çağrı Bey'in üzerine gelmesiyle geri çekilen Şah Melik bir süre sonra tekrar Hârizm'e dönünce Çağrı Bey'e ilaveten Tuğrul Bey de bu mesele ile alakadar olmuş ve bu iki kuvvet birleşerek Hârizm üzerine yürümüştür (1043). Şah Melik Hârizm'in başkenti Ürgenç kentinde muhasara edilmiş ve güçlükle kaçmaya muvaffak olup Gaznelilere iltica etmek istemiştir. Şah Melik Selçuklular'dan kaçıp Gaznelilere iltica etmek maksatlı, yaklaşık 3.000 km kadar yolu gidip Mekrân'a geldiyse de, Yusuf Yınal oğlu Ertaş tarafından Mekrân'da yakalanmış ve Çağrı Bey nezdine getirilmiştir.[456] Öteden beri Selçukluların can düşmanı olan Şah Melik böylece bertaraf edilmiş ve Hârizm, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olan bir eyalet haline getirilmiştir.[457]

3.2. Tuğrul Bey'in Saltanatında Musa İnanç Yabgu

Merv Kurultayı'nda yapılan paylaşımdan sonra harekete geçen Musa İnanç Yabgu, 1040 yılı sonlarında 5.000 süvari ile Herat'ı fethetti ve buraya yerleşti. Kasım 1040 tarihinde Sistan'a giden İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş, buranın hâkimi Ebu'l-Fazl'ın itaatini sağladı ve Musa İnanç Bey adına hutbe okuttu. Daha sonra Musa Yabgu ile arası bozulan Ertaş Horasan'a gitti. Gazneli Sultanı Mevdud'un Emîr Kaymaz komutasında bir orduyu Sistan'a göndermesi üzerine Ebu'l-Fazl, Ertaş'a mektup yazarak onu yeniden bölgeye

[455] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 111.
[456] Bazı tarihçiler hapsedilen Şah Melik'in tutulduğu hapishanede öldüğünü yazarlarken (Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 29; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110), bazı tarihçiler de Ertaş'tan Şah Melik'i teslim alan Çağrı Bey'in onu derhal öldürttüğünü kaydetmektedirler (Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 28; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 21; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 111-112).
[457] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 39-40; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 25-26; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 36-37; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 110-112; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, 124.

çağırdı. Bunun üzerine Temmuz 1042'de Sistan'a gelen Ertaş, Gaznelileri mağlup ederek bölgeden uzaklaştırdı.[458]

Alınan mağlubiyetlere rağmen Gaznelilerin Sistan'dan vazgeçmedikleri görülmektedir. Gazneli Sultanı Abdürreşid, Hâcib Tuğrul'u Sistan'a yolladı ve 1051 yılında Gaznelilere yenilen Musa Yabgu Herat'a çekildi. Ancak bir süre sonra Hâcib Tuğrul Gazneli tahtını ele geçirmek amacıyla bölgeden çekildi ve böylece 1053 başlarında Musa Yabgu yeniden Sistan'ı ele geçirdi.[459]

3.2.1. Musa İnanç Yabgu ve Sistan Sorunu

Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan Merv Kurultayı'nda Herat ve Sistan, Çağrı Bey ve Tuğrul Bey'in amcaları olan Musa İnanç Yabgu'nun hâkimiyetine verilmişti.[460] Ancak Musa İnanç Yabgu'nun yaşının askerî faaliyetlere mani teşkil etmesi, oğlu Şehzade Hasan'ın Anadolu'da şehit olması ve sağ kalan tek oğlu Böri'nin kudretli bir kişiliğe sahip olmaması gibi sebeplerden ötürü Sistan'da tam anlamıyla bir hâkimiyet sağlanamamıştı. Bu durum kendisine ait bir yönetim bölgesi olmayan Çağrı Bey'in oğlu Şehzade Yâkûtî'nin dikkatini çekmiştir.[461] Nitekim 13 Ekim 1054 tarihinde iki yüz süvari ile Sistan'a gelen ve dokuz gün kalan Yâkûtî, buradan ayrıldıktan sonra babası Çağrı Bey'e ve Sultan Tuğrul Bey'e müracaat ederek Sistan'ın yönetiminin kendisine verilmesini talep etmiştir.[462]

Babası Çağrı Bey'den istediği menşuru alan Yâkûtî, 6 Kasım 1055 tarihinde Sistan'a geldi. Ardından Sistan'a elçiler göndererek halkı ve Musa Yabgu adına şehri idare eden Ebu'l-Fazl'ı elindeki menşurdan haberdar etti. Ebu'l-Fazl ise verdiği cevapta Yâkûtî adına hutbe okutmayacağını bildirdikten başka, Sistan'ın ancak kılıç yoluyla alınacağını da ekledi. Ebu'l-Fazl'dan gelen menfî yanıt üzerine Yâkutî, Cüveyn şehrine yürüyerek hisarı ele geçirdi. Akabinde art arda diğer bazı kaleleri de zaptetti. Bu mücadelelerde birçok kişi öldüğü gibi, birçoğu da esir alındı. Yâkûtî'nin yeniden elçi göndermesi üzerine

[458] Anonim, *Târîh-i Sistân*, çev. Vural Öntürk (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 318-320; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 29-30.
[459] Anonim, *Târîh-i Sistân*, 323-324; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 30.
[460] Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 102.
[461] *"Bu durum Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî'nin ihtiraslarını kışkırtıyordu. Zira Alp Arslan babasının veliahdı olmuş; Kavurt Kirman'da yerleşmişti."* (Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 128).
[462] Anonim, *Târîh-i Sistân*, 326; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 128; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 117-118.

Ebu'l-Fazl, yağma ve öldürmelerin durdurulması halinde itaat edeceğini bildirdi. Bunun üzerine faaliyetlerine bir hafta ara veren Yâkûtî, daha sonra tekrar harekete geçti ve bazı kaleleri ele geçirdi.[463]

9 Temmuz 1056'da bölgeye gelen Çağrı Bey'in elçileri Ebu'l-Fazl ile görüştü. 12 Temmuz'da ise hutbe Çağrı Bey adına okundu. Çağrı Bey adına basılan paralar halka dağıtıldı. Bu durum üzerine Musa Yabgu, Sultan Tuğrul'a müracaat ederek Çağrı Bey'i şikayet etti ve ayrıca Horasan'ı zaptettikleri zaman yaptıkları ahdi, yani toprakların taksîmini hatırlattı. Sultan Tuğrul, Musa Yabgu'ya cevap yazmakla birlikte Sistan için de menşur hazırladı. Öte yandan Ebu'l-Fazl ve Sistan halkına da bir vekil göndererek şöyle dedi: *"Ben Emîr Çağrı'ya bir daha böyle edepsizlik etmesin diye bir mektup yazdım. Ayrıca Sistân menşurunu Emîr Beygu'ya verdim, böylece siz ona itaatsizlik etmemelisiniz, onun emirlerini gerçekleştirmeli ve hutbeyi onun adına okuyup yine onun adına para basmalısınız. Eğer Çağrı'nın ordusu gelirse onlara boyun eymeyin."*[464]

Tuğrul Bey'den menşur alan Musa İnanç Yabgu, oğlu Böri'yi Sistan'ı teslim alması için görevlendirdi. 29 Ağustos 1056 tarihinde Sistan'a ulaşan Böri, bölgeyi Çağrı Bey'in komutanlarından teslim aldı.[465] Tuğrul Bey'in otoritesini kullanması ile Selçuklu hanedanı arasındaki çatışma Musa Yabgu lehine çözülmüş oldu. Osman Turan'a göre bu gibi hadiseler, Tuğrul Bey'in Selçuklu ileri gelenlerini *"ne kadar yüksek bir otorite ile idâre ettiğine dair dikkate şâyân delillerdir."*[466]

3.3. Tuğrul Bey Devri Orta ve Batı İran Fetihleri

Selçukluların Dandanakan Savaşı'nı kazanmasıyla Gaznelilerin güneye sürülmesi, İran'ın doğusunu göçebe kitlelerine açmıştır. Orta ve Batı İran'ın zengin şehirlere sahip olması, buraların mahallî hanedanlar tarafından idare edilmesi ve siyasî bir bütünlüğe sahip bulunmamasının Selçukluların Dandanakan sonrası yapacağı harekâtta etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim zaman içerisinde Büveyhîler gücünü tüketecek, onların

[463] Anonim, *Târîh-i Sistân*, 326-328.
[464] Anonim, *Târîh-i Sistân*, 329-330; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, 118-119. Topraklarının batısı için daha merkezî bir anlayışa geçen Tuğrul Bey'in Sistan meselesindeki tutumu, devletinin doğusunda hâlâ 1040 kurultayı kararlarına bağlı olduğunu göstermektedir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 118.
[465] Anonim, *Târîh-i Sistân*, 330-331.
[466] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 128-129.

boşlukları yerel hanedanlar tarafından doldurulamayacak ve bu durum bölgede Selçuklulara karşı koyacak bir gücün bulunmaması sonucunu doğuracaktır.[467]

3.3.1. Ziyârî ve Bâvendî Emîrlikleri'nin Tâbi Kılınması

Merv Kurultay'ında alınan kararlar gereği Selçuklu ileri gelenleri bölgelerine gidecek ve planlanan fetih hareketlerine girişeceklerdir. Bu bağlamda Nişabur kentini kendisine başkent kılıp devlet teşkilatını oturtan Sultan Tuğrul Bey, 1041-42 senelerinde (h.433) siyasî istikrarın sağlanamadığı Cürcân ve Taberistan üzerine yürüyüp, buraları zaptetmiştir.

Gazneli Sultanı Mesud tarafından desteklenen ve bölgenin hâkimi olan Enûşirvan b. Menûçehr b. Kâbûs b. Veşmgîr, ordu komutanı Ebû Kâlîcâr b. Veyhân el-Kûhî'yi tutuklamıştı. Bu durum Tuğrul Bey'e bölgeyi ele geçirmekte hiçbir mâninin bulunmadığını düşündürtmüştü. Tuğrul Bey öncelikle Merdâvic b. Bisû ile birlikte Cürcân'a hareket etmiştir. Halkın şehrin kapılarını açmasıyla Tuğrul Bey şehre girmiş ve halkın 100.000 dinar vergi ödemesi karşılığında sulh yapmıştır. Tuğrul Bey burayı Merdâvic'e teslim etmiş ve Merdâvic'in Cürcân'a bağlı yerlerin tamamı için her sene 50.000 dinar vergi ödemesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Tuğrul Bey Nişâbur'a dönmüş, Merdâvic ise Enûşirvan üzerine yürümüştür. Enûşirvan'ın 30.000 dinar ödemesi karşılığında sulh sağlanmıştır. Böylelikle Ziyârî ve Bâvendî hanedanları itaat altına alınırken, bölgedeki hutbeler Tuğrul Bey adına okunmaya başlamıştır.[468]

3.3.2. Rey'in Büyük Selçuklu Başkenti Olması

Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra ona bağlı olan Türkmenler, Göktaş, Kızıl, Boğa, Oğuzoğlu Mansur, Anasıoğlu gibi beylerin idaresi altına girdi. Bu Türkmenler 1039 tarihinde Dandanakan Savaşı'ndan önce kendilerine ihânet eden Kâkuyeoğulları emirlerinden Alâüddevle'nin yönetiminde olan Rey şehrini ele geçirdi. Burada büyük bir

[467] Özgüdenli, *Selçuklular*, 91-92.
[468] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 37-38; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110; Özgüdenli, *Selçuklular*, 92; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 23; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 36; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 30; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 31.

yağmada bulunan Türkmenler, Rey'de Azizü'd-devle Kızıl Bey'in başında bulunduğu bir Türkmen Beyliği kurdu.[469]

Alâüddevle tüm bu olanların üzerine İsfahan'a kaçtı. Oğuzlar onu yakalamak istediyse de buna muvaffak olunamadı. Alâüddevle daha sonra Abbasî halifesi Kāim-Biemrillâh'a başvurup yardım talebinde bulundu. Durumun Halife tarafından Tuğrul Bey'e bildirilmesinden sonra,[470] Tuğrul Bey Türkmenleri itaat altına almak için İbrahim Yınal'ı vazifelendirdi. Bunun üzerine Dihistan'ın idaresi ile meşgul olan İbrahim Yınal harekete geçerek 1042 yılında Rey şehrini ele geçirdi.[471] İbrahim Yınal'ın bu harekâtından sonra bölgedeki Türkmenler batıya hareket etti. Cibâl bölgesinden hareketle Diyarbekir ve Musul taraflarına gittiler. İbrahim Yınal ise Rey'i kendine harekât merkezi yaptı ve Burûcird, Hemedan ve Zencan gibi Cibâl bölgesinin (Irak-ı Acem) önemli şehirlerini hızlı bir şekilde ele geçirdi.[472]

Cürcân, Taberistan ve Hârizm meselelerini halleden Tuğrul Bey, kısa bir süre sonra Rey şehrine geldi. İbrahim Yınal tarafından büyük bir törenle karşılandı. Tuğrul Bey Rey'e geldikten sonra kardeşi İbrahim Yınal tarafından ele geçirilen Rey ve Cibâl'deki şehirleri teslim aldı.[473] Bu durum ileride de işleyeceğimiz gibi, Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal arasındaki problemleri başlatacak olan ilk kıvılcım olarak değerlendirilebilir. Türk devlet geleneğine göre fethedilen bölgenin fetheden kişide kalmasına mukabil burada bu gelenek uygulanmadı. Nitekim bu durumun İbrahim Yınal'da rahatsızlık meydana

[469] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 13-16; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 111; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 38.
[470] Abbasî halifesi Kāim-Biemrillâh, Alâüddevle'nin müracaatı üzerine hilafet başkadısı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî'yi Tuğrul Bey nezdine elçi olarak göndermiş ve Türkmenlerin İslâm ülkelerine yaptıkları akınlardan şikayetçi olduğunu bildirmiştir. Elçiye hürmetle muamelede bulunan Tuğrul Bey, kalabalık askerlerine elde bulunan toprakların kifayet etmediğinden dolayı bu tarz hadiselere mani olunamadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Dihistan'ın yönetimi ile alakadar bulunan kardeşi İbrahim Yınal''ı Türkmenleri itaat altına almak için göndermekten de geri durmamıştır, bkz. Öngül, *Büyük Selçuklular*, 23-24. Tuğrul Bey'e Mâverdî'nin elçi olarak gönderilme sebeplerinden biri, onun hilafetin hukukunu savunan ve etkinliğini sağlamlaştırmak maksadıyla çaba sarfeden biri olmasıdır. Zira elçilik işini mezkur gayelerle yapabilecek en yetkin kişidir, bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 319-322.
[471] İbnü'l-Cevzî, Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal'ı h.434 (1042/43) yılında Rey ve Cibâl'e gönderip buraları ele geçirttiğini ifade eder. Ancak o, Türkmenleri itaat altına alma vazifesini zikretmez, bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8.
[472] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 17, 40-41; Özgüdenli, *Selçuklular*, 93; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 38.
[473] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 40-41.

getirdiği onun Tuğrul Bey'in emri olan Kirmân'a gitmeyip Sicistân'a gitmesinden çıkarılabilir. Bunu tepkisel bir hareket olarak okumak mümkündür.[474]

Tuğrul Bey, Rey şehrinin imarı için emirler verdi. Rey'deki eski sarayı (Dâru'l-emâre) yıktırıp yeni bir saray yaptırdı. Eski sarayda iki Çin küpü içinde çok sayıda altın, para ve mücevherat bulundu.[475] Öte yandan Tuğrul Bey'in Rey'de iken bastırdığı paraların günümüze ulaştığı bazı tarihçiler tarafından ifade edilmektedir ki,[476] bu durum Tuğrul Bey'in Rey'deki faaliyetlerini aydınlatmaktadır. Orta ve Batı İran'ın parçalanmış bir yapıya sahip bulunması, Selçukluların dikkatini batıya kaydırmaktaydı ki Tuğrul Bey devletinin başkentini Nişabur'dan Rey'e nakletti ve mezkur coğrafyada hüküm süren mahallî idarecilere elçi göndererek Selçuklu hâkimiyetini benimsemelerini istedi.[477]

3.3.3. Tuğrul Bey'in Kazvin ve İsfahan Seferi

Rey'i kendisine başkent yapan Sultan Tuğrul Bey, Mecdüddevle b. Büveyh'ten Taberek Kalesi'ni aldı. Daha sonra yönetimi Merdâvic b. Bisu'nun (Bişûî) elinde bulunan Kazvin üzerine yürüdü. Ancak şehir halkı Selçuklulara teslim olmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey onları ok yağmuruna tuttu. Tuğrul Bey'in zor kullanarak şehri ele geçirmesinden ve yağma yapmasından korkan Merdâvic, senelik 80.000 altın vergi vermek ve Selçuklu vasalı olmak şartıyla Kazvin'deki yönetimini devam ettirdi.[478]

Tuğrul Bey 1046-47 (h.438) yılında İsfahan üzerine yürüdü. Burası Kâkûye hanedanından Ebû Mansûr Ferâmurz b. Alâüddevle'nin hâkimiyetinde idi.[479] Tuğrul Bey, Ferâmurz'u vergi ödemesi ve Selçuklu Devleti'ne tâbi olması koşuluyla buranın yönetiminde bırakarak muhasarayı kaldırdı.[480]

---

[474] Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası* 23, sy. 2, (Güz 2013): 124-125; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri* (Ankara: Otto Yay., 2017), 31.

[475] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 41. Müverrih Vardan, Rey'e gelen Tuğrul Bey'in burada altın ile dolu iki mahzen bulduğunu kaydeder, bkz. Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 30.

[476] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 111.

[477] Özgüdenli, *Selçuklular*, 93.

[478] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 41; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 38; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 24.

[479] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 41-42, 48.

[480] Öngül, *Büyük Selçuklular*, 24. Esasen Ferâmurz Selçukluların bölgedeki önemini erkenden kavramış, daha 1042-43 sularında Tuğrul Bey'den *"es-Sultânü'l-Muazzam Tuğrul Beg"* olarak bahsetmiş ve paralarına Selçuklu alameti olan ok ve yayı işleyerek Selçuklu hâkimiyetini tanımıştır. Tuğrul Bey'in 1046-47 kuşatmasından sonra da Kâkûye paralarında Tuğrul Bey'in adı zikredilmiştir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 94-95.

Tuğrul Bey, İsfahan emîri Ferâmurz'un Büveyhî el-Melikü'r-Rahîm ile Selçuklular aleyhinde münasebetlere girmesinden ötürü 1050 yılında İsfahan'ı ikinci kez kuşattı. Sultan, kuşatmanın yaklaşık bir yıl uzamasıyla bu sıralarda İsfahan'a bağlı köy ve kasabaları ele geçirdi. İsfahan'ın muhasarasının uzaması ve şehre bağlı köy ile kasabaların Selçuklular tarafından tahrip edilmesi şehir halkını müşkil vaziyette bıraktı. Bunun üzerine halk Tuğrul Bey'e haber gönderip para vereceklerini ve itaat edeceklerini bildirdi. Ancak Tuğrul Bey şehrin koşulsuz teslimini istedi. Şehrin odun ihtiyacından ötürü câmi dahî yakıp ahşaplarını alır bir vaziyete gelince halk İsfahan'ı Selçuklulara teslim etti. Neticede Mayıs-Haziran 1051 (Muharrem 443) tarihinde İsfahan Selçuklular tarafından zaptedildi. Tuğrul Bey Yezd ve Eberkûh havalisini Ferâmurz'a iktâ olarak verdi. Selçuklu Sultanı İsfahan'ı çok güzel buldu,[481] Rey'de bulunan mal, silah ve zahîreyi de İsfahan'a naklettirdi ve şehrin surlarını yıktırdı.[482] Öte yandan halka âdil davranması ve ihsanda bulunması şehri terk edenlerin geri dönmesine neden oldu.[483]

3.3.4. Selçuklu Şehzadelerinin İran Fetihleri

Kâkûyîlerden Ebû Kâlîcâr Gerşasp b. Alâüddevle, 1044/45 (h.436) yılında Hemedan'ı ele geçirerek Tuğrul Bey'in şehirdeki naiplerini kovdu ve hutbeyi Büveyhî Ebû Kâlîcâr adına okuttu. Daha sonra da Büveyhîlere itaatini arz etti. Bu durum üzerine Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ı Cibâl bölgesine gönderdi. İbrahim Yınal'ın Hemedan üzerine yürümesiyle Gerşasp kaçarak el-Cevzakan Kürtleri'nin yanına gitti. Böylece Hemedan yeniden Selçukluların eline geçti.[484]

Tuğrul Bey Rey'e döndükten sonra İran'ın fethini tamamlama vazifesini kardeşi İbrahim Yınal, Arslan Yabgu oğlu Kutalmış ve Çağrı Bey oğlu Kavurt'a verdi. Tuğrul Bey'den aldıkları emir ile harekete geçen Selçuklu şehzâdeleri, birkaç yıl gibi kısa bir süre içinde Büveyhoğulları'nın elinde bulunan Şehrizûr, Hânikin, Hulvan, Dinever, Karmîsîn

[481] Tuğrul Bey'in çok beğendiği İsfahan'ı başkent yapmak istediğine dair rivayet bulunduğunu belirten Osman Turan, Rey'den İsfahan'a geçişin Melikşah zamanında ve tedricen vuku bulduğunu kaydetmektedir, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 126.
[482] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 54-55; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 126.
[483] Seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in Sefernâmesi'ne göre Tuğrul Bey İsfahan'ın fethinden sonra Nişaburlu bir kâtib olan Hâce Amîd'i görevlendirmiş ve halktan üç yıl vergi alınmamasını emretmiştir. Bu yüzden kaçanlar yeniden şehre dönmüşlerdir. Bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 96.
[484] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 45-46; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 32.

(Kirmanşah), Cürcân, Damgan, Kûmis, Şiraz, Istahr gibi şehir ve kaleler ile Kirman bölgesini fethettiler.[485]

Çağrı Bey oğlu Alp Arslan ise 1050 baharında Merv'den hareketle Horasan'a gitti. Daha sonra Fars beldelerine gitmek amacıyla çöllere girdi. Büveyhoğulları yönetimi altındaki İran'ın Fars eyaletindeki Fesâ şehrini ele geçirdi. İbnü'l-Esîr büyük bir hadise olarak bahsettiği bu harekâttan kimsenin, hatta Tuğrul Bey'in dahî haberinin olmadığını kaydeder.[486] Girişilen bu başarılı seferlerle İran'daki Büveyhoğulları hükümranlığına son verildi. Selçukluların İran coğrafyasını fethetmesinden sonra, artık hedef daha batıya kayacaktır. Bundan sonra Selçuklu harekâtları Bağdat, el-Cezîre, Azerbaycan ve Doğu Anadolu eksenli olacaktır.[487]

3.4. Tuğrul Bey Devri Anadolu Seferleri

Tuğrul Bey dönemi Anadolu seferlerinin sebeplerine değinerek başlamak yerinde olacaktır. Bu devrede Türk kitleleri, boy beyleri başlarında olarak bazen Selçuklu sultanına itaat etmiyor, yer kıtlığı gibi meselelerden ötürü kimi zaman İslâm topraklarını yağma ediyor ve kıtâle sebep oluyordu. Bu durumun ilk Selçuklu sultanlarının önünde ilgilenmeleri gereken mühim bir mesele olarak durduğu Osman Turan'ın şu ifadeleriyle vurgulanmaktadır: *"Tuğrul-beg ve onun ilk halefleri, İslâmın sultanı ve hâmisi ile, ülkelerini ve tab'asını bunların çapullarından korumak, fakat aynı zamanda devletinin temelini ve askerî kuvvetini teşkil eden bu ırkdaşlarına yurt bulmak ve onlara geçim imkânları hazırlamak gibi birbiri ile çatışan iki azîm mesele karşısında idiler."*[488]

Zaman zaman İslâm topraklarını da yağmaladıklarını belirttiğimiz Türkmenler, Diyarbekir Mervânlı emîri Nasruddevle b. Mervân tarafından Tuğrul Bey'e şikayet edilmiştir. Tuğrul Bey Diyarbekir emîrine gönderdiği cevabî mektupta şöyle demektedir: *"Teb'amdan bir kısmının senin ülkene girmiş olduklarını öğrendim. Sen bir hudut emîrisin, para ve mâl vermek suretiyle onları kendine yaklaştırıp kâfirlerle olan muharebelerde onlardan istifade edebilirdin."*[489] Tuğrul Bey'in gönderdiği mektuptan,

[485] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 39; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 24-25.
[486] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 55.
[487] Özgüdenli, *Selçuklular*, 96-97.
[488] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 112.
[489] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 37.

onun bu meselenin çözümü için Türkmenleri gayrimüslim topraklara yönlendirmenin daha doğru olduğu kanaatini taşıdığı görülmektedir. Tuğrul Bey'in bu yaklaşımı göz önüne alındığında, Anadolu'nun mezkur amacın gerçekleşmesi için münasip bir yer olduğu düşünülebilir. Nitekim bu sayede kalabalık kitleler için yeni topraklar elde edilebileceği gibi, ganimet de sağlanabilecek ve İslâm adına cihat vazifesi temin edilebilecektir.

1048/49 dolaylarında kalabalık bir Oğuz kitlesi Nişabur'a gelmiş ve İbrahim Yınal'a yer ve yurtsuzluktan şikayet etmiştir. İbrahim Yınal ise bu Türkmenlere şöyle demiştir: *"Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazâya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin peşinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım."*[490] Görüldüğü gibi İbrahim Yınal da yurt sıkıntısı çeken Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirmektedir. Ayrıca bu hareketin bir cihat olduğu vurgusunun yapıldığı da görülmektedir.

3.4.1. Türkmenler ve Anadolu'ya İlk Türkmen Akınları

Kaynaklarda Balhan ve Irak Türkmenleri olarak zikredilen Oğuzlar, tâbi oldukları Arslan Yabgu'nun Kâlincâr Kalesi'ne hapsedilmesinden sonra, Gazneli Sultanı Mahmud tarafından Horasan'a yerleştirildi.[491] 1027/1028 yıllarında Nesâ, Bâverd, Ferâve halkı Sultan Mahmud'un huzuruna gelerek bu Türkmenlerin çıkardığı fesatlardan ötürü dert yandı. Bu durum üzerine Sultan Mahmud, Arslan Câzib'e mektup yazarak bu işin icabına bakmasını emretti. Arslan Câzib bu emir üzerine Türkmenlere saldırdı ise de, sayıca kalabalık olan Türkmenler onu mağlup etti.[492]

Sultan Mahmud, Arslan Câzib'in mağlup olması üzerine 1028/1029 (h.419) yılında Gazne'den hareketle Türkmenlerin üzerine bizzat sefere çıktı. Arslan Câzib'in de yer

[490] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 52.
[491] Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 65-66. Gerdizî, Gaznelilerin Tûs valisi Arslan Câzib'in Sultan Mahmud'a bu Türkmenlerin öldürmesini veya ok atamamaları için parmaklarının kesilmesini söylediğini aktarmaktadır. Ancak Sultan Mahmud bunu kabul etmemiş, Arslan Câzib'i merhametsiz ve çok katı kalpli olmakla itham etmiştir. Gerdizî'nin bu noktadan sonra kullandığı ifadeler dikkat çekicidir: *"Emîr-i Tûs 'Eğer bunu yapmazsan sonra çok pişman olursun' dedi ve öyle de oldu. Bu zamana kadar henüz bir iyilik gelmemiştir."* (Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 66).
[492] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 68. Bu Türkmenlerin yerleştirildikleri bölgeye daha evvel Samanoğulları devrinde gelen ırktaşları ile birleşerek Arslan Câzib'i mağlup ettiler, bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 32.

aldığı kalabalık Gazneli ordusu Türkmenleri mağlup etti. Sultan Mahmud'un bu seferi ile birçok Türkmen öldürüldü veya esir alındı.[493] Savaştan geriye kalan Türkmenlerin bir kesimi dağ ve çöllere çekilirken,[494] 2.000 çadırlık başka bir zümre ise Azerbaycan'a giderek Vehsudan'a tâbi oldu ve daha sonra Anadolu'ya akınlarda bulundu.[495]

Horasan'daki diğer Türkmenleri ise Sultan Mahmud'un oğlu Mesud hizmetine aldı. Gazneli sultanı olurken ve tahtı ele geçirdikten sonraki ilk yıllarında onlardan faydalandı. Daha sonra Gaznelilerin Rey valisi olan Taşferraş'ın Türkmenlerin ileri gelenlerinden Yağmur Bey'i öldürtmesiyle Kızıl, Boğa, Anasıoğlu, Dana, Göktaş ve Oğuzoğlu Mansur gibi beylerin idaresinde bulunan Türkmenler, Gazneliler aleyhine harekete geçti. Taşferraş ile karşılaşan Türkmenler, Gaznelileri mağlup etmekle birlikte Taşferraş ve birçok Gazneli komutanı öldürdü. Ayrıca filleri ve askerlerin ağırlıklarını ganimet olarak ele geçirdiler.[496] Bu Türkmenlerin bir kısmı Irak-ı Acem'de kaldı, diğer büyük bir kısmı ise 1036'da Azerbaycan'a gitti ve buradaki diğer Türkmenler ile birleşti.[497]

Azerbaycan'a giden Türkmenler, Aras Nehri'ni geçerek Erran bölgesine geldi. Daha sonra bu bölgenin hükümdarı Fadlun ve oğlu Ebu'l-Esvâr ile birleşerek 1037 yılında Doğu Anadolu'da bulunan birtakım Ermeni gruplarının yaşadığı bölgelere akınlar yaptılar. Öte yandan Bizans komutanı II. Bagrat'ın Müslümanların sahip olduğu Tiflis'i kuşatması üzerine, bu Türkmenler ona karşı Müslümanların yanında savaşarak 1038 yılında II. Bagrat'ı geri çekilmek durumunda bıraktı. Urmiye'de bulunan Türkmenler ise, 15.000 kişilik bir kuvvetle 1042'de Ermeni Vaspuragan arazisinde akınlarda bulundu. Bu akınlarda Bizanslı General Haçik'i mağlup ettiler ve Haçik bu akınlar sırasında öldü.[498]

Elcezire ve Musul civarındaki başka bir Türkmen kitlesi ise 1042-43 yıllarında Aras Nehri civarındaki Beçni Kalesi'ne saldırdı. Ancak Bizans'ın Ani valisi Gagik'in mücadelesiyle bu kaleyi alınamadı. Türkmenler kaleyi ele geçirmeyi başaramasa da,

---

[493] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 68-69.
[494] Gerdizî savaştan geriye kalanların Balhan ve Dihistan taraflarına gittiklerini kaydetmektedir, bkz. Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 69.
[495] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 32; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 39; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 39; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 11-12; Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2008), 35: 36. İbnü'l-Esîr, Vehsudan nezdine giden Oğuzların yol boyunda geçtikleri her köyü yağma ettiğini kaydetmektedir, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12.
[496] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12-14; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 33.
[497] Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 39.
[498] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 119; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 40; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 39-40; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 33.

Murat ve Dicle Irmaklarının kolları üzerindeki yörelere akınlarına devam ederek pek çok esir ve ganimet elde etti. Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya giren bu Türkmenler, genellikle Tuğrul Bey'in emriyle Selçuklu vasalı olan emîrler ile beraber Bizans'a karşı akınlarda bulundu.[499]

3.4.2. İslâm Topraklarına Türkmen Akınları

Azerbaycan'a gelip daha sonra Vehsudan ile birlikte Anadolu'ya akınlar yapan Türkmenler, otuz kadar beylerinin Vehsudan tarafından tevkif edilmesiyle 1041'de Vehsudan ile çarpıştı, ancak muvaffak olamadı. Vehsudan karşısında başarılı olamayan bu Türkmenler Urmiye'ye gitti ve buradaki Türkmenler ile birleşerek Arap Ukayloğulları Devleti'nin elinde bulunan Hakkari civarına akınlarda bulundu. İbrahim Yınal'ın Rey kentine ulaştığı sıralarda bu Türkmenler, Yınal'ın kendilerini takip ettiğini sanarak Azerbaycan'a gitmek amacıyla hareket eden diğer Türkmenler ile birleşti ve güneybatı yönüne harekete geçti.[500] Bu birleşmeler neticesinde sayıca büyük bir kitle hâline gelen Türkmenler, Buhtan Irmağı civarındaki dağları geçerek Erzen ile Batman sularını besleyen dağlık bölgeye geldi ve buraları yağma etti. Bu büyük Türkmen kitlesinin bir kısmı Boğa ve Anasıoğlu isimli beylerin yönetiminde güneylerinde bulunan Diyarbakır, Silvan, Erzen ve Mardin arasındaki bölgeleri idareleri altına aldı. Bu Türkmenlerin diğer bir kısmı ise Cizre bölgesine hareket etti ve buraları yağma etti.[501]

Mervanoğulları Devleti Cizre valisi Nasruddevle Ahmed oğlu Süleyman, buradaki Türkmenlerin beyi Mansûr'u bir hile ile tutuklattı. Bu olay üzerine Mansur'a tâbi olan Türkmenlerin bir kısmı dağılırken, önemli bir kısmı da Musul'a hareket etti. Bu Türkmenlere karşı Musul emîri Ukayloğlu Karvâş ile Mervanlı emîri Nasruddevle Ahmed ittifak etti. Ancak Türkmenler, müttefikleri 1042 yılında mağlup ettikten sonra Sincar ve Nusaybin taraflarını yağma etti. Akabinde Cizre'yi kuşatsalar da, burayı ele geçirmeye muvaffak olamadılar. Türkmenlerin Diyarbakır ve civarına gelmesi sebebiyle Nasruddevle Ahmed, eğer topraklarından çekilirlerse Mansur Bey'i serbest bırakacağını, para ve mal vereceğini bildirdi. Türkmenlerin bu teklifi kabul etmesi üzerine Mansur Bey

[499] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 40.
[500] Bu Oğuzların Doğu-Anadolu istikametine yönelme sebebi, Azerbaycan halkının Selçuklu raiyeti olmasından ötürü İbrahim Yınal'dan korkmalarıdır, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 17-18.
[501] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 17-18; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 35-36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 43; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 26.

serbest bırakıldı. Ancak Türkmenler sözlerinden durmadı. Onların bir kısmı Nusaybin, Sincar ve Hapur bölgelerin yağma ederken, diğer bir kısmı da Cüheyne ve Merc'i (Merc-i Cüheyne) yağma etti.[502]

Türkmenlerden bir zümre Musul'a doğru hareket edince Ukayloğlu Karvâş onlara 3.000 dinar vermeyi taahhüt etti. Türkmenlerin bunu kabul etmemesi üzerine meblağı 15.000 dinara çıkardı. Ancak o ve şehir halkı bu tutarı toplamaya çalışırken taraflar savaşa tutuştu. Neticede 1043 yılında Türkmenler Karvaş'ı mağlup ederek Musul'u işgal etti ve daha sonra şehrin yörelerini yağmaladılar. Musul'u ele geçiren Türkmenler burada vergi topladı. İşgal ettiği yerlerde Halife Kāim-Biemrillâh ve Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okuttular.[503]

Türkmenlerin yaptığı akınların İslâm topraklarına yönelmesi sebebiyle başta Abbasî Halifesi olmak üzere diğer Müslüman hükümdar ve emîrler Tuğrul Bey'e durumu şikayet ederek Türkmen akınlarına son verilmesini talep ettiler. Tuğrul Bey bu şikayetleri dikkate aldı. O, mezkur hükümdar ve emîrlere mektuplar yazarak onları teselli etti. Tuğrul Bey, Irak Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle b. Büveyh'e yazdığı mektubunda şöyle der:

> *Bu Türkmenler bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reâya ve tebaamız olup emrinizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi; fakat ne zaman ki Mahmûd b. Sebüktekin hanedanının (Gaznelilerin) işini halletmeye kalkıştık ve Hârizm işini yoluna koymak için yapılan daveti kabul etti, işte o zaman bunlar Rey'e gittiler, orada bozgunculuk ve fesat çıkarmaya başladılar. Bu yüzden Horasan'dan askerlerimizle üzerlerine yürüdük. Onların emân dileyeceklerine affımıza ve merhametimize sığınacaklarına inanıyorduk, fakat onları korku istila etti, haşmetimiz onları bizden uzaklaştırdı. Ne olursa olsun onları itaat ettirerek bayrağımız altına almamız; ister yakında ister uzakta olsunlar, ister yükseklere (dağlara) çıksınlar isterse ovalara insinler bu inatçı asilere ceza olmak üzere şiddetimizden/gücümüzden bir parça tattırmamız lazımdır.* [504]

Sultan Tuğrul Bey şikayette bulunan Mervânlı emîri Nasruddevle'ye ise şöyle demiştir: *"Kullarımın memleketine geldiğini haber aldım. Sen bir hudut emîrisin; onlara mal verip kâfirlere (Bizans) karşı kendilerinden faydalanmalısın. Zira onların maksatları Ermeni*

[502] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 18; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 6-7; Köymen, *Selçuklu Devri*, 249-250.
[503] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 19-20; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 37; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 44.
[504] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 20-21.

beldeleridir."[505] Esasen Tuğrul Bey, Türkmenlerin Azerbaycan'da bulundukları esnada onlara elçi yollayıp gönüllerini almış ve beylerin katına gelip hizmetine girmelerini istemiştir. Türkmenler ise elçi vasıtasıyla şu mesajı göndermiştir: *"Bizi tevkif etmek niyetiyle bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi buraya konaklamış bulunuyoru; eğer üzerimize yürüyecek olursan Horasan'a veya Diyâr-ı Rûm'a gideriz ve hiçbir zaman için seninle beraber olmayız."*[506]

Musul emîri Karvâş komşu emirlere mektup yazarak Musul'u işgal eden Türkmenlere karşı yardım istedi. Celâlüddevle ordusundaki Türklerin itaatsizliğinden dolayı yardım edememiş ise de Dübeys b. Mezyed bütün Ukayloğulları ile birlikte yardıma gitti. 21 Nisan 1044 tarihinde Oğuzların üstünlüğü ile başlayan savaşta zafer Karvâş'ın oldu. Bu mağlubiyetten sonra Musul'dan çekilmek mecburiyetinde kalan Türkmenler, Diyarbekir taraflarına gitti.[507]

Rey'de bulunan ve bu hadiseleri haber alan Tuğrul Bey, Türkmenlere ulak göndererek İslâm memleketlerine akın yapmamalarını, Azerbaycan'a dönmelerini ve daha sonra Selçuklu komutanları ile birlikte Bizans'a karşı gaza etmelerini söyledi. Sultanın bu emrini alan Oğuzoğlu Mansûr, Göktaş, Anasıoğlu, Boğa gibi beylerin idaresindeki Türkmenler, kuzeye yönelerek yol üstündeki Bizans'a ait yerleri yağmaladıktan sonra Erçiş'e geldi. Akabinde Azerbaycan'a geçmek maksadıyla Van Gölü bölgesi Bizans valisi Stephanos'tan izin istediler. Ayrıca ona pek çok hediyeler de gönderdiler. Ancak Stephanos'un Türkmenlere saldırması üzerine 1045 yılında meydana gelen çarpışmada Bizans kuvvetleri yenildiği gibi, Stephanos da esir alındı.[508] Türkmenler bu zaferden sonra rahat bir şekilde Azerbaycan'a geçti.[509]

Tuğrul Bey'in emrini yerine getiren Türkmen Beyleri Anasıoğlu ve Boğa affedildi. Öte yandan bu beyler Diyarbakır ve yörelerinin ikta olarak kendilerine verilmesini talep etti. Sultan Tuğrul Bey'den aldıkları menşur ile bu istekleri yerine getirildi. Bunun üzerine

[505] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 113.
[506] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 41.
[507] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 21-22.
[508] Esir alınan Stephanos'un ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra öldüğü ve daha sonra akrabalarının onun naaşını almak için 10.000 dahekan ödedikleri rivayet edilmektedir, bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 83-84. Azîmî, Stephanos'un esir alınması ile ilgili detay vermemekle birlikte, bu olayı 1043/44 (h.435) yılı hadiseleri içinde zikreder, bkz. Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 7.
[509] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 82-84; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 38; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 42-43; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 45.

Âmid ve civarına yerleşen Türkmenler, daha sonra Silvan'a giderek Mervanlı emîri Nasruddevlet Ahmed ile görüşüp, bölgenin yönetimi meselesini müzakere etti. Ancak daha sonra bu iki Türkmen beyi ihtilafa düştü ve neticede ikisi de öldü. Bu durumu değerlendirmek isteyen Nasruddevle Ahmed, Selçuklu Devleti'ne âsi görünmemek adına Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicar Fenahüsrev'i harekete geçirerek bu Türkmenleri memleketinden çıkarmaya muvaffak oldu.[510]

Tüm bu anlattıklarımızdan anlaşılacağı üzere Türkmenler, her ne kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne federal bünye dolayısıyla tâbi olsalar da, onların giriştiği faaliyetlerin Selçuklu Devleti'nin fetih planlarına uygun olduğunu söylemek mümkün değildir.[511] Türkmen akınlarının Selçuklu Devleti'nin izni ve rızası dışında olduğu hususunu vurgulayan tarihçi M. Altay Köymen, Türkmenlerin yaptıkları akınlarla mücadele ettikleri kuvvetlerin mukavemet gücünü yıpratmaları dolayısıyla müstakbel Selçuklu akınlarına zemin hazırladıklarını ifade eder. Bu durumda *"Türkmenler, Selçukluların öncüleri durumundadırlar."*[512]

3.4.3. Selçuklu Kuvvetlerinin Anadolu Harekâtı

Türkmen akınlarının son bulmasından sonra Selçuklu Devleti'nin düzenli orduları Anadolu'nun fethi için harekete geçti. 1043 yılında başkentini Rey'e nakleden Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Hemedan ile İsfahan il ve yörelerinin, amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resultekin'i Hazar Denizi bölgesinin, diğer amcası Musa İnanç Yabgu'nun oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi de Azerbaycan'ın fethiyle vazifelendirdi. Öte yandan bu Selçuklu şehzadelerinin emrine vezir, divan erkânı ve Türkmen boylarına mensup olan kuvvetler de verildi.[513]

Bu dönemde Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Bizans yönetiminde Ermeni ve Gürcü halkları, Derbend ve Hazar Denizi kıyılarında Müslüman Şirvanşahlar, Nahçıvan, Dübeyl ve Gence illerinde Şeddâdoğulları, Tiflis'te de Câferoğulları beylikleri bulunmaktaydı.[514] Birkaç yıl içerisinde Hemedan ve İsfahan bölgesini fetheden İbrahim Yınal, harekâtını

[510] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 51; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 39.
[511] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 43.
[512] Köymen, *Selçuklu Devri*, 251.
[513] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 39-40.
[514] Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 46.

Dicle Nehri kıyılarına kadar başarıyla sürdürdü. Gaylan ve Târim bölgelerini fetheden Kutalmış ise, ileri harekâta devam ederek Aras Nehri'ni geçip Erran ve Gürcistan'a girdi.[515]

Bizans imparatoru IX. Konstantinos Monomakhos'un Gürcü komutanı Liparit'in komutasında sevk ettiği ordunun Şeddâdoğulları beyliğinin başkenti Dovin'i kuşatması üzerine, Kutalmış Şeddadoğulları'na yardım için harekete geçti ve yanında babasına bağlı Oğuzlar (Yabgulular) olduğu halde 1045 sonbaharında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans kuvvetlerini Gence önlerinde mağlup etti. Kesin bir yenilgiye uğrayan Liparit geri çekilmek zorunda kaldı. Bizans, Ermeni kuvvetlerinin komutanı Vahran ve oğlu Grigor gibi çok kayıplar verdi.[516] Bu zaferden sonra Kutalmış, Aras Nehri boyunca ilerdi ve Tuğrul Bey'e de bölgenin zenginliğinden bahsettikten başka *"Romalıların kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedileceğini"* bildirdi.[517]

3.4.4. Şehzade Hasan'ın Şehadeti ve Hasankale Zaferi

Sultan Tuğrul Bey'in Şehzade Hasan ile Yakutî'yi Azerbaycan'ın fethine memur ettiğinden bahsetmiştik. Şehzade Hasan, Pasin ve Erzurum yörelerine akınlar yaptıktan sonra Vaspuragan'a girdi ve bu bölgeye akınlar yapmaya başladı. Bunun üzerine Selçuklu kuvvetlerine tek başına mukabele edemeyeceğini düşünen Bizans'ın Vaspurakan valisi Aaron, Bizans'ın Gürcistan valisi Katakalon Kekavmenos'tan yardım aldı. Nihayet Bizans kaynaklarında sayıları 20.000 olarak ifade edilen[518] Şehzade Hasan idaresindeki Selçuklu kuvvetleri ile Bizans kuvvetleri Zap Suyu (Stranga Çayı) civarında muharebe etti. Muharebe esnasında Bizans kuvvetlerinin uyguladığı taktik başarılı oldu,[519] böylece Selçuklu kuvvetleri mağlup edildiği gibi, Şehzade Hasan ve arkadaşlarının çoğu da şehit

[515] Öngül, *Büyük Selçuklular*, 29.
[516] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 82; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 9; Sevim, *Genel Çizgileriyle*, 7; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 17.
[517] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 120-121.
[518] Bizans tarihçilerinin Selçuklu kuvvetlerinin sayısını 20.000 olarak vermeleri, M. Halil Yinanç tarafından mübalağalı görülmektedir, bkz. *Türkiye Tarihi*, 40.
[519] Bizans kuvvetleri muharebe esnasın ağırlıklarını bırakarak geri çekilmiş, Selçuklu kuvvetleri ise Bizans ordusunun bozulduğunu düşünerek ilerlemiş ve yağmaya başlamıştır. Bizans kuvvetleri de saklandıkları yerden çıkarak Selçuklular kuvvetlerini pusuya düşürmüştür. Bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 253-254; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 35.

düştü (1047/48). Savaştan sağ olarak kurtulan Selçuklu ordusunun bakiyesi ise dağları aşarak İran Ermenistan'ına doğru çekildi.[520]

Şehzade Hasan'ın şehadetiyle neticelenen Selçuklu yenilgisine oldukça üzülen Sultan Tuğrul Bey, Azerbaycan Valiliği'ne atadığı İbrahim Yınal ile Erran bölgesinde fetihler yapan Kutalmış'ı bu bozgunun intikamını almak ve Anadolu'da fetihler yapmak üzere görevlendirdi. İbrahim Yınal ve Kutalmış Bizans kaynaklarının 100.000 olarak ifade ettiği Selçuklu kuvvetleriyle 1048 tarihinde Anadolu topraklarına girdi.[521] Kekavmenos barış teklif etti ise de, İbrahim Yınal bunu reddetti. Bu durum karşısında üzerine gelen Selçuklu kuvvetlerine mukabele edemeyeceğini düşünen Aaron ve Kekavmenos, İmparator IX. Konstantinos'tan yardım istedi. İmparator Bizans'a tâbi Gürcü Liparit'e bütün kuvvetlerini toplayarak yardıma gitmesini emrederken, Aaron ve Kekavmenos'a da Liparit'i beklemelerini ve yardım gelmeden harekete geçmemelerini emretti.[522]

İmparator'dan Liparit'i bekleme emri alan Aaron ve Kekavmenos, bunun üzerine Pasin'deki Ordru'ya gelerek buraya karargâh kurdular. Vaspurakan ve Pasin'den geçerek Valarşavan'a gelen Selçuklu ordusu ise, daha sonra Erzurum eyaletinden kuzeybatıdaki Halidiye'ye, kuzeyde İspir, Taik ve Arşarunik kalelerine, güneyde Muş havalisindeki Taron'a, Haştank ve Horsen'e (Horzen) kadar ilerleyerek akınlarda bulundu. Ayrıca Sisak'a da giren Selçuklu kuvvetleri, Mananalis'teki Simpat Kalesi'ni de zaptetmeye muvaffak oldu.[523] İlerleyişini sürdüren Selçuklu ordusu, devrin kalabalık ve gelişmiş ticaret merkezlerinden biri olan Erzen'e geldi.[524] Halkın altı günlük direnişinden sonra ele geçirilen şehir yağmalandı. Önemli miktarda ganimet ele geçirildi. Erzen'in çıkan

[520] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 40-41; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 121; Köymen, *Selçuklu Devri*, 253-254; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 17-18; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 35; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 44; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 47; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 29; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, 223-224.

[521] M. Halil Yinanç ve M. Altay Köymen, İbrahim Yınal'a bağlı kuvvetleri Bizans kaynaklarının 100.000 kişi olarak göstermelerini mübalağalı bulurlarken (Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 41; Köymen, *Selçuklu Devri*, 255), Osman Turan bu hususta şöyle demektedir: *"Hıristiyan kaynakları Selçukluların 100.000 kişi olduğunu söylerler, ki Oğuz muhâcırları hesabı ile bu miktar mübalağalı sayılmaz…"* (Turan, *Selçuklular Tarihi*, 123).

[522] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 41; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 18.

[523] Köymen, *Selçuklu Devri*, 254; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 122; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 36; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 18.

[524] Şehrin doğu kesimlerinin ticaret merkezi olduğu, şehirde yaklaşık 800 kilise bulunduğu ve şehrin nüfusunun 150.000 kadar olduğuna dair bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 42.

yangınlardan sonra harabe haline gelmesiyle halk, daha müstahkem ve korunaklı olan Theodosiopolis'e sığındı.[525]

Selçuklu ordusu Erzen'den ayrıldıktan sonra asıl hedefi olan Bizans ordusu üzerine yürüdü. Liparit'in kuvvetleri ile birleşen Bizans ordusu[526] ise Hasankale (Kapetru) yakınlarındaki Ügümi köyünde karargâh kurmuştu. Selçuklu kuvvetleri de Pasin Ovası'na gelerek Hasankale önlerine karargâh kurdu ve Bizans ordusunun karşısında mevzilendi. Bizans ordusunun sağ cenahında Katakolon, sol cenahında Aaron ve merkezinde ise Liparit bulunmaktaydı. Selçuklu ordusu ise iki bölümden oluşmakta olup, bunlardan birinin komutanı İbrahim Yınal, diğerininki ise Kutalmış idi.[527]

Nihayet savaş 18 Eylül 1048 tarihinde[528] tüm şiddetiyle başladı. Yeğeninin Selçuklu taarruzunda öldüğünü gören Liparit, bütün kuvvetiyle karşı saldırıda bulunsa da, bir gün bir gece süren bu çetin savaşı kesin bir şekilde Selçuklular kazandı. Bizans ordusuna ağır zayiatlar verilmekle birlikte içinde Liparit'in de bulunduğu pek çok esir ve ganimet ele geçirildi. Bazı İslâm kaynaklarına göre[529] esir alınanlar 100.000 kişi olup, elde edilen ganimetler de 10.000 araba ile taşınmıştır. Ayrıca 19.000 adet zırh da yine ganimet olarak ele geçirilmiştir. Öte yandan kaçmayı başaran Bizans askerlerinin bir bölümü Van ve Ani Kaleleri'ne sığınmıştır.[530]

---

[525] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 85-87; Fahreddin Kırzıoğlu, "Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 2, (Ankara: TTK Basımevi, 1971): 116; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 122; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 18-19.

[526] Liparit'in kuvvetlerinin miktarı ile onun birleştiği Bizans ordusunun miktarı hakkında tarihçiler farklı sayılar vermektedirler. İbnü'l-Esîr, Rum ve Gürcülerden müteşekkil Bizans ordusunun toplam miktarını 50.000 olarak kaydeder (*el-Kâmil*, 52). Osman Turan, İslâm kaynaklarının Liparit'in kuvvetlerinin 50.000 kişi olduğunu naklettiklerini belirtir (*Selçuklular Tarihi*, 122). M. H. Yinanç ise Liparit'in 26.000 kişilik kuvvetiyle Gürcistan'dan yardıma geldiğini ifade eder (*Türkiye Tarihi*, 42). M. Altay Köymen, 18.000 kişilik Gürcü kuvvetlerinin katılmasıyla, Bizans ordusunun 33.000 kişiye yükseldiğini yazar (*Selçuklu Devri*, 255). Erdoğan Merçil, Liparit'in 20.000 kişi ile yardıma geldiğini, böylece Bizans kuvvetlerinin 35.000 kişiye ulaştığını yazar (*Büyük Selçuklu Devleti*, 36). Ali Öngül, Liparit'in 20.000 kişilik kuvvetiyle yardıma geldiğini, Ügümi'de karargâh kuran Bizans ordusunun yaklaşık 50.000 kişi olduğunu kaydeder (*Büyük Selçuklular*, 30).

[527] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 42; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 45.

[528] M. Altay Köymen bu tarihi diğer tarihçilere muhalif olarak 18 eylül 1049 olarak vermektedir, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 255.

[529] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 52. Bizans ordusunun en fazla 50.000 kişiden müteşekkil bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, ordu dışından da esir alındığı anlaşılır, bkz. Öngül, *Büyük Selçuklular*, 31.

[530] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 89-90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 52; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 122-123; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 42; Köymen, *Selçuklu Devri*, 255; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 48; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 19-20; Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 31-32; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, 230-231.

İbrahim Yınal kazanılan zaferin müjdesini Sultan Tuğrul'a bildirirken, savaş ganimetleri ile birlikte Liparit'i de beş günlük bir yürüyüşten sonra, o sırada Rey'de bulunan sultanın nezdine bizzat götürmüştür. İbrahim Yınal'ın zaferini tebrik eden Tuğrul Bey, ona 400.000 dinar vermek istemiş, ancak İbrahim Yınal bu ihsanı kabul etmemiştir.[531] İbrahim Yınal'ın esas isteğinin eski an'ane muktezasınca muayyen bir sahanın, merkeze gevşek bir bağlılık koşuluyla verilmesi olduğu anlaşılmaktadır.[532]

Selçukluların Hasankale'de kazandıkları savaş bazı yönleriyle büyük bir önem taşımaktadır. Bu zaferin en önemli neticelerinden biri, Bizans'a karşı ilk defa büyük bir zaferin kazanılmış olması ve Bizans İmparatorluğu'nun yenilmesinin güçlüğüne dâir olan telakkinin silinmesidir.[533] Zaferin diğer önemli sonuçları olarak çok sayıda ganimet ile esirin ele geçirilmesini, ayrıca Erzurum'un ele geçirilmiş olmasını ve Türkmenlerin kısa süre içinde Van Gölü civarından Trabzon'a kadar yayılacak olmalarını zikredebiliriz.[534]

3.4.5. Hasankale Sonrası Selçuklu-Bizans Barışı

İmparator Konstantinos IX. Monomakhos, Selçuklular ile barış yapmak amacıyla bir elçi göndermiştir.[535] Ayrıca Diyarbekir Mervanî emîri Nasruddevle Ahmed'den de barışa aracılık etmesini istemiştir.[536] Zira bu sırada Peçenek Türkleri, Turak'ın komutasında Balkanlar'da istilaya başlamışlardı ki, iki kuvvet karşısında zor durumda kalan imparatorun barış yolunu tercih etmiş olması son derece anlaşılır bir durumdur.[537]

Bizans elçisi çok değerli armağanlar ile birlikte sultanın huzuruna gelmiştir. Sultan, elçiyi Nasruddevle'nin adamı Şeyhülislâm Ebû Abdullah b. Mervan ile birlikte huzuruna kabul etmiştir. Bizans İmparatoru tarafından Liparit'in serbest bırakılması için gönderilen fidye-i necat, Sultan Tuğrul tarafından kabul edilmemiş ve elçiye geri verilmiştir.

---

[531] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 122-123.
[532] Özgüdenli, *Selçuklular*, 117.
[533] Köymen, *Selçuklu Devri*, 255.
[534] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 32; Özgüdenli, *Selçuklular*, 98.
[535] M. Altay Köymen, Bizans İmparatoru'nun barış isteğinde bulunduğu genel kanısına rağmen, kazandığı zafere rağmen barış isteğinin Tuğrul Bey'den geldiğini ifade eder (*Selçuklu Devri*, 256). Ancak İbnü'l-Esîr'deki kayıtlar talebin Bizans İmparatoru'ndan geldiğini, Tuğrul Bey'in de bu talebi kabul ettiği yönündedir (*el-Kâmil*, 53). Öte yandan tarihçi Georg Ostrogorsky'nin Bizans'ın ''savaş-sever kavimler'' arasında sıkıştığını göstermesi, anlaşma talebinin Bizans'tan geldiğini daha anlaşılır kılmaktadır (Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi (numune baskı)*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yay., 2011), 309.
[536] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-âyân (Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-âyân'da Selçuklular)*, çev. Ali Sevim *(*Ankara: TTK Yay., 2011), 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 54, 93.
[537] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 123; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 31.

Dolayısıyla Liparit fidyesiz bir şekilde iade edilmiştir.[538] Bu durum üzerine Bizans imparatoru, Selçuklu sultanına *"benzeri görülmemiş hediyeler"* göndermiştir.[539]

Tuğrul Bey başkanı Halife Kāim-Biemrillâh'ın akrabası Şerif Ebu'l-Fazl Nasreddin b. İsmail el-Alevî olan bir elçilik heyetini anlaşma yapmak üzere 1049-50 tarihinde İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'a giden Selçuklu elçilik heyeti ile Bizans İmparatoru arasında yapılan anlaşmaya göre; Emevî halifesi Mesleme bin Abdülmelik'in İstanbul'da yaptırdığı cami ve medresenin tamir edilmesi, Şiî Fatımî Halifesi adına okunmakta olan hutbenin Abbasî Halifesi Kāim-Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunması, cami mihrabına eski Türklerde hâkimiyet alâmeti olan ve Tuğrul Bey'in kullandığı "ok ve yay" sembolleri işlenmesi kararlaştırılmıştır.[540]

Selçuklu elçisi İstanbul'da uzun müzakerelerde bulundu. Yukarıda zikrettiğimiz maddelerin kabulüne mukabil, önceden Bizans tarafından Abbasî Halifeliği'ne ödenen verginin Selçuklulara ödenmesi isteğini imparator kabul etmedi. Bu yüzden barış anlaşması imzalanmadı. Bunun üzerine Anadolu'da Selçuklu fetihlerinin yeniden başlamasından endişe eden imparator, imparatorluğun doğusunda bulunan kalelerin tahkim edilmesini ve asker sayısının artırılmasını emretti.[541]

3.4.6. Sultan Tuğrul'un Anadolu Seferi (1054/55)

Kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran Sultan Tuğrul Bey, daha sonra Anadolu seferine girişecektir. Esasen Türkmenlerin nüfuslarının giderek artması sonucu ortaya

---

[538] Müverrih Vardan bu noktada enteresan bilgiler kaydetmektedir. Buna göre; Sultan, Liparit'i İslâm olmaya davet etmiş, Liparit ise Sultan'ın huzuruna çıkınca şöyle demiştir: *"Seni görmeye layık olduktan sonra emrini ifa etmeyeceğim ve ölümden korkmayacağım."* Sultan'ın *"ne istersin?"* sorusuna muhatap olan Liparit şu yanıtı verir: *"Eğer tacirsen beni sat, cellatsan beni öldür ve eğer padişahsan beni bedelime mukabil serbest bırak.''* Sultan buna mukabil *''ben ne seni satacak olan tacir, ne de senin celladın olmak isterim; ben bir padişahım. İstediğin yere gitmekte serbestsin"* dedi. Daha sonra da Liparit'i serbest bıraktı (Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 34). Urfalı Mateos ise esir düşen Liparit'in şöhret ve kahramanlığının Tuğrul Bey tarafından bilindiğini, hatta günün birinde kuvvetli bir Müslüman zenci ile sultanın huzurunda karşılaştırıldığı, bu zenciyi öldüren Liparit'in iki senelik esaret hayatından sonra Roma memleketine gitmesine izin verildiğini kaydeder (*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 90).

[539] Bizans imparatorunun gönderdiği hediyeler İbnü'l-Esîr tarafından şöyle kaydedilmiştir: 1.000 sırmalı ipek elbise, 500 tane çeşitli elbise, 500 at, 200.000 dinar, 100 külçe gümüş, 300 Mısır merkebi, 1.000 adet beyaz kıllı, siyah gözlü ve boynuzlu keçi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 93). Azîmî, Tuğrul Bey'in Liparit'i serbest bırakmasına çok sevinen Bizans imparatorunun elçiye pek çok armağan vererek gönderdiğinden bahsetse de, bu hediyelerin detaylarından bahsetmez (Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 11).

[540] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 54, 93; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 124; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 48-49; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 46; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 260.

[541] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 43; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 56; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 21.

çıkan yurt sorunu,[542] Bizans imparatorunun vergi ödemeyi kabul etmemesi üzerine tam bir barışın sağlanamaması ve bunun üzerine Doğu-Anadolu'daki kaleleri tahkim ederek asker göndermesi, Tuğrul Bey'i Anadolu seferini devam ettirmeye itmiştir.[543]

Tuğrul Bey Bizans'a karşı sefere çıkmadan evvel, 1054 başlarında Ravvadî hanedanından Ebû Mansûr Vehsûdan b. Muhammed ve Gence Şeddadî emîri Ebu'l-Esvâr gibi Azerbaycan'da hüküm süren yerel hükümdarların itaatini sağlayarak Anadolu seferi öncesi arkasını sağlama aldı.[544] Daha sonra kuvvetli bir orduyla harekete geçti ve Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan Bergiri'yi (bugünkü Muradiye) zaptetti. Akabinde Erciş'e gelerek burayı muhasara etti. Sekiz gün kuşatılan Erciş halkı, değerli hediyeler ile birlikte Tuğrul Bey'e itaat arz etti. Böylece Erciş halkı esir olmaktan kurtulduğu gibi şehrin tahrip edilmesinin de önüne geçmiş oldu.[545]

Sultan Tuğrul Bey, Bergiri ve Erciş'te elde ettiği ilk başarılardan sonra Van Gölü'nün kuzeyi istikametinde ilerledi ve Malazgirt önlerine gelerek burada Bizans komutanı Vasil tarafından müdafaa edilen muhkem kale önünde karargahını kurdu ve burayı kuşattı.[546] Burada ordusunu üç kola ayırdı. Bu kuvvetlerden ilki kuzeyde Kafkaslar'a, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan, Hanzit ve Erzincan'a kadar ilerledi. İkinci kol, Oltu yörelerinden geçip Çoruh Nehri vadisinin ötesindeki memleketleri akınlara uğrattı. Bu ikinci kol, geri dönüşü sırasında Bayburt yörelerinde Frank kuvvetlerinin saldırısına uğradı ve meydana gelen çarpışmalarda Selçuklu komutanı şehit edildi ise de Selçuklu kuvvetleri geri çekilmeye muvaffak oldu. Üçüncü kol ise Kars yönünde ilerledi ve buranın Bizans valisi Gagik ile savaşarak Bizans kuvvetlerini neredeyse yok etti.[547]

---

[542] Türkistan'dan gelen yurtsuz Oğuzlar, 1050-1054 tarihlerinde yoğun bir şekilde Irak, Ahvâz ve Hulvân taraflarına yığılmıştı. Mezkur yerlerdeki halkın Bağdat'a kaçmaları üzerine Halife durumu Sultan Tuğrul Bey'e bildirmişti. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Türkmenlerin ilerlemesini ve taşkınlıkta bulunmasını yasaklamıştı. Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 129.

[543] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 129; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 49.

[544] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 61; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, 100.

[545] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 100; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1970), 179; Köymen, *Selçuklu Devri*, 256-257.

[546] Erciş'te sekiz gün muhasara edildikten sonra Tuğrul Bey'e itaat arz eden halkın, onu Malazgirt'in muhasarasına teşvik ettiği ve sultanın bundan memnun olduğu rivayet edilmektedir, bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 100. Erciş halkının bu tutumundan Selçuklu hâkimiyetini Bizans'a tercih ettiklerine dair bir çıkarım yapılabilir, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, s.257. Erciş halkının tutumundan, onların Selçuklu hâkimiyetini Bizans'a tercih ettikleri sonucu çıkarılabileceği gibi, Tuğrul Bey'i fethedilmesi zor bir mevkiye yönlendirerek onun başarısız olmasını istedikleri de düşünülebilir, bkz. Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 22.

[547] Honigmann, *Bizans Devletinin*, 179; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 22; Özgüdenli, *Selçuklular*, 100.

Sultan Tuğrul ise üç gün süren Malazgirt muhasarasına son verdikten sonra Kars'ı kuşattı, daha sonra Pasin Ovası'ndan geçti ve Erzurum yörelerine geldi. Harekâta devamla Ügümi'ye geldi. Bu bölgede Selçuklu ordusunun karşısına herhangi bir Bizans kuvveti çıkmaması dolayısıyla Kuzey-Doğu akınlarını Sultan Tuğrul, tekrar Malazgirt'e dönerek burayı muhasara etti.[548] Bunun üzerine halk korkuya kapıldı. Kalenin müdafii Vasil ise gerekli tedbirleri aldıktan başka, vazife verdiği kişilere imparator namına mevki ve rütbeler vaat etti. Selçukluların kaleyi ele geçirmek için kazdığı lağımlara karşılık, halk da karşı lağımlar kazarak Selçuklu lağımcılarını esir etti. Bu duruma üzülen Tuğrul Bey, Bitlis'ten mancınık getirterek kalenin tahribine çalıştı. Bunun üzerine Vasil, mancınığı tahrip etmeye muvaffak olan olursa, ona birçok altın, gümüş, at ve katırlar verileceğini, ayrıca imparator tarafından da mevki ve rütbe ile ödüllendirileceğini vaat etti. Bunun üzerine bir Frank askeri göğsüne neftler koydu ve eline aldığı mızrağın ucuna mektup takarak kendisini elçi gibi gösterdi. Böylece yaklaştığı mancınığın üzerine neft kutularını attı ve kaçmaya muvaffak oldu. Böylece kalenin ele geçirilmesi için son derece önemli olan mancınık tahrip edilmiş oldu.[549]

Malazgirt her ne kadar şiddetli bir şekilde muhasara edildiyse de, diğer taraftan müdafaa vaziyetinde bulunan Vasil'in aldığı savunma tedbirleriyle kale fethedilemedi. Kış ayının da yaklaşması üzerine yaklaşık bir ay süren kuşatmayı kaldıran Sultan Tuğrul Bey, baharda yeniden gelerek fetihlere devam etmek amacıyla Anadolu seferini tamamlama kararı aldı. Son olarak Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Adilcevaz'ın fethi ile Anadolu harekâtını tamamlayan Sultan Tuğrul, Anadolu'da yapılacak seferler için şehzade Yakutî'yi görevlendirdikten sonra Anadolu'dan ayrıldı.[550]

3.4.7. Selçuklu Emîr ve Şehzadelerinin Anadolu Seferleri

Sultan Tuğrul Bey'in Anadolu'dan ayrılmasından sonra Selçuklu vasalı Dovin ve Gence hâkimi Ebu'l-Esvâr, 1055-56 yılında Türkmenlerin de desteğini alarak Selçuklu Devleti adına Anadolu'da akınlar yapmaya devam etti. Bu akınlarla Ani'ye kadar ilerleyen Ebu'l-Esvâr, Ani çevresini yağmalayarak ganimetler elde etti. Bunun üzerine Bizans İmparatoru

[548] Honigmann, *Bizans Devletinin*, 179-180; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 47-48.
[549] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 100-102.
[550] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 61-62; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 306; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 44; Köymen, *Selçuklu Devri*, 259; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 48; Özgüdenli, *Selçuklular*, 100-101; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 35.

Konstantinos, General Nikephoros'u Ebu'l-Esvâr'ın üzerine gönderdi. Gence yörelerine kadar ilerleyen Nikephoros, Ebu'l-Esvâr'ı yenilgiye uğrattı. Neticede Ebu'l-Esvâr'ın Bizans vasallığını kabul etmesi ve yeğenini rehin göndermesi karşılığında bir antlaşma imzalandı.[551]

Bizans'ın bu saldırısına karşın, Tuğrul Bey'in 3.000 kişilik bir kuvvetle Anadolu'da bıraktığı Sabuk[552] karşı akınlarla mukabele etti. Tuğrul Bey tarafından Azerbaycan ve Anadolu sınırına tayin edilen Çağrı Bey'in oğlu Şehzade Yakûtî'nin emrindeki komutanlardan biri olan Sabuk, 1057 senesi boyunca Doğu Anadolu'da başarılı akınlar yaptı. Bizans komutanı general Nikephoros Bryennios, Sabuk'un akınlarını durdurmak istediyse de Sabuk ile giriştiği bütün mücadeleleri kaybetti.[553] Selçuklu kuvvetlerinden bir grup, Bulanık (Haik) köyünü yağmaladıktan sonra Muradçay'dan geçerken donmuş buzların kırılması ile beraberindeki esirlerle birlikte nehre düşüp boğuldu.[554] Öte yandan Bizans hizmetinde bulunan Norman komutanı Herve, bir ara Sabuk Bey ile iş birliği yaptı. Ancak kısa bir süre sonra Sabuk Bey ile arası açılan Herve, Ahlat'a kaçtı ve burada Mervanoğlu Nasruddevle Ahmed tarafından esir edildi.[555]

1057-58 senelerinde Bizans İmparatorluğu'nda iç mücadelelerin yaşanmasıyla Doğu Anadolu bölgesi savunmasız bir hale geldi. Bu durumdan istifadeyle Liparit'in oğlu Gürcü Prensi İvane, Bizans topraklarına girdikten sonra Erzurum'a geldi. Bunun üzerine Ani Valisi Katakalon, İvane'ye karşı kuvvet sevk etti. Katakalon'a yalnız başına mukavemet edemeyeceğini anlayan İvane, Türklerden yardım talep etti. Kimin komutasında olduğunu bilmediğimiz Türkler, Bizans arazisine girerek Haldiye ile Bayburt'un kuzeybatısındaki Hart'a (Harton) kadar olan bölgede yağmada bulundu.

[551] Honigmann, *Bizans Devletinin*, 180; Köymen, *Selçuklular Devri*, 260; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 23.
[552] M. H. Yinanç'a iktidaen "Sabuk" olarak verdiğimiz bu Selçuklu komutanının ismi (*Türkiye Tarihi*, 45), tarihçiler tarafından muhtelif şekillerde ifade edilmiştir. Örneğin Köymen bu ismi "Samuk (Samuh)" şeklinde zikreder (*Selçuklu Devri*, 260). Ali Sevim ise "Sabuk (belki Sunduk veya Saltuk)" şeklinde yazmaktadır (*Anadolu'nun Fethi*, 51).
[553] Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 45; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 36.
[554] Bunlar muhtemelen Samuk emrindeki Selçuklu birlikleri idi, bkz. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 41.
[555] Honigmann, *Bizans Devletinin*, 180-181; Köymen, *Selçuklu Devri*, 260; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 23-24; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: TTK Yay., 2021), 19.

Bizans arazisinde yaptığı yağmalarla büyük ganimetler ele geçiren Türkler, daha sonra memleketlerine döndü.[556]

Şehzade Yakutî'nin Anadolu'ya sevk ettiği diğer bir Selçuklu kuvveti, 1058 tarihinde Kars yörelerine akınlar yapıp Kars ve Ani Kaleleri'ni muhasara ettiyse de buraların fethine muvaffak olamadı. Bu Selçuklu kuvveti harekâta devamla Pasin Ovası'na geldi ve bu civardaki birçok şehir ve kaleyi muhasara etti. Girişilen bu harekatta Ügümi Selçuklu kuvvetlerince fethedildi. Bu sıralarda başka bir Selçuklu birliği de Malazgirt ve Muş civarında akınlar yaptı.[557]

Bizans topraklarının savunmasız olduğunu gören Türkler, yine aynı sene içinde yeniden Anadolu'ya girdi. Tercan'ın güneyinde bulunan Mananalis'ten geçen Türkler, burada iki kola ayrıldı. Bu kollardan ilki bir gece baskınıyla Erzincan'ı zaptettikten sonra Erzurum bölgesine geçti ve batıda bulunan Pulur (Blur) şehrini ele geçirdi. Mannanalis'te ikiye ayrılan kollardan diğeri ise, Horsen ile Hanzit'i süratle geçtikten sonra Fırat Nehri'nin sol kıyısı üzerinde bulunan Harav (Hatav) Kalesi'ne saldırarak etrafını yağma etti.[558]

Şehzade Yakutî'nin Azerbaycan ve Erran'dan sevk ettiği başka bir kuvvet, Anadolu'ya girdikten sonra Erzincan ve Kemah'a kadar ilerleyerek buraları ele geçirdi. Bu sırada Harput yörelerine de akınlar yaptı. Daha sonra iki kola ayrılan Selçuklu kuvvetlerinden ilki Çoruh ve Kelkit Vadisi yoluyla ilerledikten sonra Şebinkarahisar'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. 3.000 kişilik kuvvetten oluşan, başında Türk emîri Dinar'ın bulunduğu ikinci kol ise Fırat Nehri yönünde ilerleyerek Malatya'ya geldi ve az sayıda bir Bizans birliği tarafında müdafaa edilen şehri fethederek yörelerini yağmaladı. Emîr Dinar'ın bu çarpışmalar esnasında ölmesinden sonra Malatya'da yirmi gün kadar kalan Türk kuvvetleri, daha sonra şehrin doğusundaki Hanzit bölgesinde karargâh kurdularsa da, kendilerini takip eden Bizanslılar nedeniyle Sasun Dağları'nı geçerek Muş'a varmak istediler. Ancak Ermeni prensi Thornig'in hücumuna uğrayarak kayıplar verdiler. Elde

[556] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 151; Köymen, *Selçuklu Devri*, 260-261; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 19-20.
[557] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 48-49; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 51.
[558] Honigmann, *Bizans Devletinin*, 181-182; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 24.

ettikleri ganimet ve ağırlıkları bırakmak mecburiyetinde kalan Türkmenlerden çok azı Azerbaycan'a dönebildi.[559]

Sultan Tuğrul'un emriyle Anadolu'ya Selçuklu akınları 1059 senesinde yeniden başladı. Şehzade Yakuti, Sabuk Bey, Horasan Sâlârı, Emîr Kapar[560] ve Kicacic adlı Selçuklu emîrleriyle Anadolu topraklarına girdi. Horasan Sâlârı idaresindeki kuvvetler Urfa'yı kuşattı, ancak Antakya dükü Khaçator'un mukavemeti nedeniyle fethe muvaffak olamadı. Öte taraftan Emîr Sabuk komutasındaki Selçuklu kuvvetleri, Bizans komutanları Atom ve Ebû Sehl idaresindeki Sivas üzerine yürüdü. Şehrin kilise ve kulelerini Bizans ordu çadırları sanan Selçuklu kuvvetleri, bu sebepten ötürü bir süre durakladı. Ancak Temmuz 1059 tarihinde mezkur Bizans komutanlarının Develi'ye kaçmasıyla şehir ve kaleleri kolaylıkla zaptedildi. Şehirde bir hafta kalan Selçuklu kuvvetleri, pek çok esir ve ganimet ele geçirdikten sonra Azerbaycan'a döndü.[561]

İsaakios Komnenos'dan (1054-1059) sonra Bizans tahtına oturan X. Konstantinos Dukas (1059-1067), Selçukluların Anadolu'daki akınlarına son vermek amacıyla General Pankaras'ı vazifelendirdi. Pankaras, Anadolu'dan elde ettiği esir ve ganimetlerle birlikte Erran ve Azerbaycan'daki kışlaklarına dönmekte olan Selçuklu birliklerine saldırılarda bulundu ise de giriştiği bütün mücadelelerde ağır darbeler yiyerek mağlup edildi (1061). Art arda gelen Bizans mağlubiyetlerinden sonra Bizans imparatoru Konstantinos Dukas, Sivas ve Malatya başta olmak üzere Anadolu'daki Bizans sur ve kalelerin yeniden onarılıp tahkim edilmesi için doğudaki valilerine emirler gönderdi.[562]

1062 senesinde Azerbaycan ve Erran'a gelerek bu yöreleri yeniden kendisine tâbi kılan Tuğrul Bey, Anadolu'ya düzenlenen akınları yakından inceleyip denetledi. Anadolu'daki akınların devam etmesi için yeniden Şehzade Yakutî'yi görevlendirdikten sonra Irak'a gitmek amacıyla bölgeden ayrıldı. Şehzade Yakutî, beraberinde bulunan Horasan Sâlârı, Cemcem[563] ve İsuli[564] adlı emîrlerle birlikte Anadolu'ya girdi ve Ergani'nin kuzeyindeki

[559] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 107-109; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 312-313; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 47; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 25; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 49; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 51; Honigmann, *Bizans Devletinin*, 182; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 20.
[560] Belki Emîr-i Kebîr, bkz. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 49.
[561] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 110-111; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 153; Köymen, *Selçuklu Devri*, 262-263; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 41-42; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 51-52.
[562] Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 52; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 49-50.
[563] *"Belki Erzurum'da türbesi bulunan Cemceme Sultan"*, bkz. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 52.
[564] *"Belki Anasıoğlu"*, bkz. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 52.

Bagin, Tulhum ve Ergani'yi akınlara uğrattı. Akabinde Selçuklu vasalı olan Diyarbakır emîri Nasr ile birlikte Dicle ve Fırat Nehri havzalarına akınlar yaptı. İmparator Dukas, Selçuklu akınlarını durdurmak için Normandiyalı general Herve ile Urfa valisi Tavdanos'u vazifelendirdi ise de, bu esnada Selçuklu kuvvetleri elde ettiği esir ve ganimetlerle birlikte Azerbaycan'daki üsse dönmüştü.[565]

Sultan Tuğrul Bey devrinde Anadolu'ya yapılan akınlarla Sivas ve Malatya'nın doğusundaki bütün bölgeler Selçuklu istilalarına maruz bırakılmıştır. Ancak Tuğrul Bey zamanındaki akınların amacı ganimet elde etmek olup, akınlar bu açıdan geçici bir mahiyet arz etmektedir. Bu devrede yapılan akınların önemi gelecekteki fetihlere zemin hazırlamış olmasından ileri gelmektedir. Zira bu akınlarla birlikte Bizans'ın mukavemet gücü yıpratılmıştır.[566]

3.5. Sultan Tuğrul Bey Dönemi Abbasî ve Şiî Siyaseti

Dandanakan Savaşı'ndan sonra Sultan Tuğrul'un hükümdarlığı altında Selçuklu Devleti giderek sınırlarını genişletmiş, dolasıyla güçlenmiş ve İslâm dünyasında önemli bir konuma gelmiştir. Bu durum Şii inançlı Büveyhoğulları'nı İslâm dünyasındaki hâkimiyetini kaybedeceği endişesine itmiştir. Bu sıralarda Büveyhoğulları, Bağdat'ta bulunan Türk valileri Arslan Besasirî aracılığıyla Abbasî Halifeliği'ni tahakküm altında tutuyordu.[567] Arslan Besasirî yine Şii olan Fatımî Halifeliği ile de ilişki kurmuş ve giderek Halife üzerindeki tahakkümünü arttırmıştır.[568]

Halife Kāim-Biemrillâh, Arslan Besasirî'nin tahakkümünün giderek artması neticesinde Sultan Tuğrul Bey'den yardım istemiş ve onu Hibetullâh b. Muhammed isimli bir elçi aracılığıyla resmen Bağdat'a davet etmiştir.[569] Hibetullâh b. Muhammed, Tuğrul Bey'i

[565] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 113-117; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 153-154; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 50; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 20; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 42; Honigmann, *Bizans Devletinin*, 183; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 25-26.
[566] Tuğrul Bey devrinde yapılan akınların tahlili için bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 263.
[567] Öyle ki Halife Kāim-Biemrillâh, Besasirî'den habersiz iş yapamaz, ona sormadan emir veremez hale geldi, bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 47.
[568] Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular* içinde, ed. Yusuf Ayönü ve Mehmet Ersan (İstanbul: Siyer Yay., 2021), 10:49-50.
[569] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 7.; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 103-104; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, 70; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 37.

Bağdat'a gitmeye ikna etmek için bir süre Selçukluların yanında kalmıştır.[570] Ancak bu dönemde Selçuklu Sultanı, Orta İran meseleleriyle uğraşmaktaydı ki, bu yüzden halifenin davetine olumlu bir yanıt vermediği anlaşılmaktadır.[571] Halife 1052 yılında Hemedan'ı ele geçiren Tuğrul Bey'e gizli bir elçi göndererek davetini yineledi ise de, yoğun işlere sahip Tuğrul Bey bu davete de icabet edememiştir.[572]

Halifenin Sultan Tuğrul'dan yardım talebinde bulunması Arslan Besasirî ve Bağdat'ta bulunan diğer Şiî Türkler arasında büyük bir huzursuzluk meydana getirmiştir. Arslan Besasirî, vezir İbnü'l-Müslime ve Halife'ye yakın devlet adamlarına tahakkümünü artırmış ve hattâ bu kimseleri bertaraf etmeye dahî başlamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken Büveyhoğulları hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz, Selçuklu'nun yönetimi altındaki Şîraz ve çevresini ele geçirmiş, şehirde Sultan Tuğrul adına okunan hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştır. Anadolu seferini tamamlayan Tuğrul Bey, tüm bu tahakküm ve saldırılar üzerine Bağdat'a yürüme kararı almıştır (1055).[573]

3.5.1. Sultan Tuğrul'un Bağdat Seferi

Tuğrul Bey 1055 yılı yazında sekiz fil ile takviye edilmiş ordusuyla Bağdat üzerine hareket etti.[574] Halifeye yolladığı elçi ile itaat ve kulluk edeceğini bildiren Tuğrul Bey, ayrıca Bağdat'taki diğer Türklere de haber göndererek kendilerine ihsan ve iyilikte bulunacağını ifade etti.[575] Tuğrul Bey Bağdat'a yaklaşırken Abbasî halifeliği divanına gönderdiği elçi vasıtasıyla Bağdat'a gelme sebebini şöyle açıklıyordu: *"Peygamber [Muhammed]e hizmetle şeref kazanmak için gelmek istiyorum ve Mekke'ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını*

[570] Kāim-Biemrillâh belki de kendisini münasip bir hayata kavuşturacak, bozulmuş düzeni tekrar sağlayacak ve İslâmın yayılmasını temin edecek Sünnî bir sultanın himayesini talep etmeyi düşünmüştü, bkz. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 15.
[571] Nitekim Hibetullah b. Muhammed'in Sultan Tuğrul Bey nezdinde üç sene kalması, Râvendî tarafından Selçuklu sultanının memleketler zaptetmesinden kaynaklanması ile izah edilir, bkz. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 103-104.
[572] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 164; Özgüdenli, *Selçuklular*, 104.
[573] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 33; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 131-132; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 52; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 164.
[574] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 43; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 37.
[575] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 66.

diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden Maaddileri (göçebeleri) ortadan kaldıracağım. Sonra Suriyeli âsilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allahın iznile harbedeceğim."[576]

Sultan Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklu ordusunun Bağdat'a ilerlemesi üzerine Arslan Besasirî Rahbe'ye gitti. Daha sonra Bağdat Türklerinden büyük bir grup da kendisine iltihak etti.[577] Arslan Besasirî, Mısır Fatımî halifesi el-Mustansır Billah ile mektuplaşarak ona tâbi olduğunu ve adına Irak'ta hutbe okutacağını bildirdi. Bu durum üzerine el-Mustansır Billah, Arslan Besasirî'ye para yardımında bulunduğu gibi, onu Rahbe emîrliğine atadı.[578]

8 Aralık 1055 tarihinde Bağdat'a gelen ve Halife'ye bağlılık arz eden Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm, Sultan Tuğrul Bey ile koşullara uygun olarak anlaşma yapma meselesini ona bıraktı. Ayrıca bir iyi niyet göstergesi olarak şehrin dışında bulunan askerlerin çadırlarını söktürerek bunları Bağdat'ın içine kurdurttu. Öte yandan Tuğrul Bey'e gönderdiği elçi vasıtasıyla itaat arz ettikten başka, Tuğrul Bey adına hutbe okutacağını da bildirdi. Bunun üzerine Tuğrul Bey ona ihsan ve yardım vaadinde bulundu.[579]

15 Aralık 1055 tarihine gelindiğinde, Bağdat'ta hutbeler Tuğrul Bey adına okundu. Daha sonra Tuğrul Bey, Halife'ye haber göndererek şehre girmek için izin istedi.[580] İznin verilmesi üzerine Tuğrul Bey Nehravân'a geldi. Halifenin veziri Reisü'r-Rüesa İbnü'l-Müslime, kadılar, nakîbler, eşraf, şahitler, devletin ileri gelenleri ve el-Melikü'r-Rahîm'in ileri gelen komutanları Tuğrul Bey'i karşılamayı çıktı. Selçuklu Sultanı bu durumu haber alınca veziri Amîdülmülk Kündürî'yi karşılama için görevlendirdi. Tuğrul Bey'in nezdine erişen İbnü'l-Müslime, Halife'nin kendisine, el-Melikü'r-Rahîm'e ve ordu komutanlarına bir zarar gelmeyeceğine dair yemin istediği mektubunu sultana teslim etti. Sultan Tuğrul daha önce yaptığı gibi halifeye itaat etmek, halifeliğe hizmet etmek ve hac

[576] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 306.
[577] Bu Türkmenlerin Arslan Besasirî'ye katılmasının muhtemel sebebi, varlıklarının son bulacağı korkusu idi. Mezkur Türkmenlerin bir kısmı esnaflık yapmakta, orduda da ücretli askerlik görevi ifa etmekteydi. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi, bu Türkmenlerin işlerini kaybetmesi anlamını taşıyordu. Bkz. Öngül, *Büyük Selçuklular*, 38; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 43.
[578] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 69.
[579] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 67; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 164-165.
[580] Selçuklu Sultanı'nın Bağdat'a girmek için izin istemesi, Halife'ye olan saygı ve nezaketinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 132.

yollarının emniyetini sağlamak gibi emellerini tekrar etti.[581] Daha sonra yoluna devam eden Tuğrul Bey, 18 Aralık 1055 tarihinde büyük bir törenle Bağdat'a girdi.[582]

Bağdat dışında konaklayan Selçuklu ordusu, sadece gerekli ürünleri temin amacıyla şehre girmekteydi. Selçuklu askerleri alışveriş için şehre girdiği bir sırada, lisan anlaşmazlığından dolayı Türk asıllı Büveyh askerlerinin ve taraftarları olan Bağdatlıların saldırısına uğradı. Hatta bu saldırının boyutu büyüdü ve Bağdat halkı ile askerler şehrin dışındaki ordugaha yürüdü. Ordugahtaki Selçuklu komutanları ise şehre girerek bu ayaklanmayı bastırdı. İsyancıların ele başları tutuklanırken, isyana karışanların oturduğu yerler de yağma edildi. Öte yandan olaylara karışmayan ve Oğuzları himaye eden Şiîlerin oturduğu Kerh mahallesi yağma edilmedi. Bu çatışma ortamında çok sayıda insan öldü ve yaralandı.[583]

Hadiselerden ötürü endişelenen el-Melikü'r-Rahîm, ileri gelen adamlarıyla birlikte Halife'nin sarayına giderek bu olayların töhmetinden kurtulmak istedi. Tuğrul Bey ise Halife'ye adam gönderdi ve vukua gelen hadiselerden dolayı el-Melikü'r-Rahîm'i kınadı. Halife durumu izah etmesi için el-Melikü'r-Rahîm'i Sultan Tuğrul'un yanına gönderdi. Ancak Tuğrul Bey 25 Aralık 1055'te onu ve adamlarını tevkif ederek Şirvan Kalesi'ne gönderdi.[584] Bu durum halife ile sultan arasında soğukluk meydana getirdi.[585] Tuğrul Bey bu durum üzerine el-Melikü'r-Rahîm'in adamlarından bazılarını serbest bıraktıysa da, bütün iktâlarını müsadere etti. Böylece Büveyhîlerin Irak kolu sona ermiş oldu.[586]

Bağdat'ta sükûneti sağlayan Sultan Tuğrul, sultanlık sarayına (Dârü'l-emâre, Dârü'l-memleke) yerleşirken, Selçuklu askerleri de Büveyhî komutanlarının ve Arslan Besasirî

---

[581] M. Altay Köymen, Tuğrul Bey'in asıl amacının Mısır'ı fethederek Şiiliği ortadan kaldırmak olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir, bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 179.

[582] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 19-20; Köymen, *Selçuklu Devri*, 179-181; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 132-133; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 165; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 38.

[583] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 67-68; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*; 307; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 52-53; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 43; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 165.

[584] Tuğrul Bey daha sonra el-Melikü'r-Rahîm'in Şirvan Kalesi'nden Rey Kalesi'ne, ardından Taberek Kalesi'ne gönderilmesini emretti, bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 18.

[585] Bağdat'ın yağmalanması ile el-Melikü'r-Rahîm ve adamlarının tutuklanmasını yadırgayan Halife'nin, Tuğrul Bey'e şöyle dediği nakledilmektedir: *"Onlar benim emrim ve emânımla senin yanına geldiler. Ya onları derhâl salıverirsin ya da ben Bağdat'ı terk ederim…"* Tuğrul Bey bu konuşmanın üzerine tutukladığı kimselerin bazılarını serbest bıraktı ise de, el-Melikü'r-Rahîm'e ait tüm iktâları müsadere etti, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 69.

[586] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 68-69; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 13; Köymen, *Selçuklu Devri*, 182-183; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 39-40; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 165-166; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", 50.

taraftarlarının evlerine yerleşti. Bağdat'ta vuku bulan hadiselere son derece üzülen Halife Kāim-Biemrillâh, Sultan Tuğrul tarafından bir ulak vasıtasıyla teselli edildi. Hazineye el koyup "sultaniyyât" adı altındaki vergileri hazineye nakleden Sultan Tuğrul, Halife'nin yıllık gelirini artırdı. Halife'ye eskisine 50.000 dinar ve 500 kor buğday ilave ile yıllık gelir tahsis edildi.[587] Öte yandan emirlerinden Aytekin'i Bağdat şahnesi[588] olarak atayan Tuğrul Bey, yıkılan Büveyhîler'e ait olan Basra, Ahvaz, Hûzistan ve Errecan'ın yıllık 360.000 altın vergi mukabilinde Tacü'l-mülûk Ebû Kâlicar Hezaresb b. Bengîr b. İyâd'a iktâ etti[589] ve Amîdülmülk Kündürî'yi ise iktâ işlemlerini yapmak ile vazifelendirdi. Tüm bu düzenlemeler ile Selçuklular İslâm aleminin maddî kudret cihetini temsil eder bir duruma gelirken,[590] Abbasî Halifesi manevî lider konumunda kaldı.[591]

Sultan Tuğrul Bağdat'ta imar faaliyetlerinde de bulundu. Dicle Nehri kıyısındaki eski yerleri yıktırıp Ulu Cami, hamam, çarşı ve birçok ev yaptırdı. Ayrıca yeni bir hükümdar sarayı da inşa ettirdi.[592] Bu arada Tuğrul Bey, Abbasîler ile Selçuklular arasında akrabalık bağı da tesis etmek istedi. Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile Halife'nin oğlu Zahîretüddin'in evlendirilmesi kararlaştırıldı. Ancak Zahîretüddin'in vefatı ile Hatice Arslan Hatun ile Halife Kāim-Biemrillâh evlendirildi.[593]

Tuğrul Bey'in Bağdat'a hâkim olmasıyla birlikte Abbasî veziri İbnü'l-Müslime, 1056 yılında Kerh mahallesine siyah bayrak asılmasını, bazı mescitlerde okunan ezanlardaki Şiîliğe alâmet olan ibarelerin kaldırılmasını, sabah ezanlarına Sünnîlerin okuduğu *"es-Salâtu Hayrun mine'n-nevm"* ibaresinin eklenmesini, bazı mescitlerin kapılarında bulunan *"Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır"* ifadesinin kaldırılması emretti. Bu durumdan bazı Şiîler rahatsız olmuş olsa da, Tuğrul Bey'in Bağdat'ta Selçuklu

[587] Tuğrul Bey'in yaptığı tahsisattan sonra yemin ederek şöyle dediği nakledilmektedir: *"Araplığa yardım eden askerlerim bu kadar çok olmasaydılar, Türklerin evvelce Halifeden almış oldukları herşeyi kendisine geri verirdim."* (Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 308).
[588] Şahne; Büyük Selçuklu Devleti'nde bir şehrin veya eyaletin askerî valisine denmekteydi, bkz. Erdoğan Merçil, ''Şahne'', *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38: 292.
[589] Osman Turan bu hususta şöyle demektedir: *"Burada iktâ tâbiri Selçuklu devri değil eski mânâsı ile kullanılmış olup iltizama verdi demektir."* (Turan, *Selçuklular Tarihi*, 133).
[590] Esasen Büveyhîler zamanında da fiilî durumun bu olduğu Osman Turan tarafından vurgulanmaktadır, bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 133.
[591] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 307-308; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 21, 25; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 69; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 53; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 133; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", 50.
[592] Öngül, *Büyük Selçuklular*, 39.
[593] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 15-16; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 21, 27-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 70; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 8; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 12-13.

hâkimiyetini güçlü bir şekilde tesis etmesi ve Selçukluların Sünnîlerin hâmisi olması dolayısıyla seslerini çıkaramadılar.[594]

3.5.2. Arslan Besasirî Üzerine Sefer ve Bağdat'a Dönüş

Sultan Tuğrul'un gerçekleştirdiği Bağdat seferi ile Halife'yi daha evvel tahakküm altında tutmuş olan Arslan Besasirî ve taraftarları uzaklaştırıldı. Böylece Şiî hâkimiyeti kırıldı. Bu durum Mısır Fatımî halifesi Mustansır-Billah'ı endişeye düşürdü.[595] Bu sebepten ötürü Mustansır, kendisine tâbi olan ve yardım talebinde bulunan Arslan Besasirî'yi destekledi.[596] Arslan Besasirî'nin Bağdat'tan kaçarak nezdine ulaşan yandaşlarının yanı sıra, Kilâb ve Esedoğulları kabileleri de ona katıldı. Böylece Arslan Besasirî girişeceği mücadeleler için ordusunu hazır hâle getirdi.[597]

Sultan Tuğrul amcasının oğlu Kutalmış ile Selçuklu vasalı Musul emîri Kureyş b. Bedran'ı Arslan Besasirî ve müttefiki Nûrüddevle Dübeys b. Mezyed üzerine sevk etti. İki kuvvet arasında 9 Ocak 1057 tarihinde Sincar civarında meydana gelen savaş, Selçuklu kuvvetlerinin yenilgisiyle sonuçlandı. İki taraftan da pek çok kişinin öldüğü savaştan sonra Kureyş b. Bedran, Arslan Besasirî'nin safına katıldı. Elde ettiği bu başarıdan sonra Musul'u ele geçiren Besasirî, hutbeyi de Fatımî Halifesi adına okuttu.[598]

Tuğrul Bey Selçuklu kuvvetlerinin yenilgisinden sonra Arslan Besasîri ve müttefikleri aleyhine harekete geçti ve bu sebepten dolayı 13 ay kadar kaldığı Bağdat'tan ayrıldı. Depolardaki teçhizatı da yanına alan Tuğrul Bey, marangozlar ile mancınık yapan ustaları da beraberinde götürerek Musul üzerine harekete geçti. Ebû Kâlicar Hezaresb ile Şehzade Yakutî de bu seferde sultana eşlik etti. Tuğrul Bey'in harekete geçmesi üzerine Dübeys b. Mezyed ile Kureyş b. Bedran, Tuğrul Bey'e elçi göndererek aflarını istediler. Tuğrul

[594] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 174.
[595] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 54; Özgüdenli, *Selçuklular*, 107.
[596] Fatımî casusu daî Müeyyed-fi'd-dîn eş-Şîrâzî, 500.000 (veya 1.900.000) dinar, 500 at, 10.000 yay, binlerce kılıç ve pahalı kumaşlardan oluşan yardımı Besasirî'ye ulaştırmak üzere Fatımî Veziri Yâzûrî (1050-1058) tarafından görevlendirilmiştir, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 108. Besasirî'nin desteklenmesi ile bu olay Sünnî Selçuklular ile Şiî Fatımîler'in nüfuz mücadelesine dönüşmüştür, bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 179.
[597] Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", 51.
[598] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 70; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 25-27; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 9.

Bey de onları affetti. Selçuklu Sultanı tarafından affedilmeyen Arslan Besasirî ise Rahbe'ye kaçtı.[599]

Selçuklular Mayıs 1057 tarihinde Musul'a hâkim olduktan sonra, Cizre ve Sincar'ı da ele geçirdi.[600] Selçuklu vasalı Diyarbakır Mervanlı Emîrliği topraklarına, Arslan Besasirî ve Fatımîler namına hareket eden Arap ümerâsına yardım etmesi dolayısıyla harekât düzenlendiyse de, Sultan Tuğrul'un affı üzerine Diyarbekir seferinden vazgeçildi.[601] Sultan Tuğrul; Musul Valiliğine İbrahim Yınal'ı, Tellâfer'e ise İnanç Bey'i atayarak seferini tamamlamış oldu ve 23 Aralık 1057 tarihinde Bağdat'a geri döndü.[602]

Sultan Tuğrul Bağdat'a döndükten sonra Dârü'l-Hilâfe'de (Halifelik Sarayı) görkemli bir törenle karşılandı. Sultan buraya amcasının oğlu Kutalmış, ileri gelen komutanlar ve 500 kadar silahsız askerle geldi. İbnü'l-Müslime tarafından karşılanan karşılanan Tuğrul Bey, Halife'nin tahtına yakın özel bir tahta oturtuldu. Tuğrul Bey'e takdir ve teşekkürlerini ifade eden Halife, daha sonra kılıç kuşattığı ve *"Rükneddin Tuğrul Bey"* şeklinde hitap ettiği Selçuklu sultanına, ayrıca *"Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı"* anlamına gelen *"Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrib"* ünvanını tevcih etti.[603] Ayrıca hil'at ve taç giydirilen Tuğrul Bey, ertesi gün Halife'ye kılıç, 50 Türk askeri, 25 at, 50.000 altın ve giysi gönderdi. (Ocak 1058).[604]

3.5.3. Bağdat'ın İşgal Edilmesi ve Kurtarılışı

Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal ile mücadeleye girmesini fırsat bilen Arslan Besasirî, müttefiki Kureyş b. Bedran ile birlikte Bağdat üzerine yürüdü. Bağdat Valisi Aytekin, emrinde Besasirî'ye karşı koyacak sayıda askerî gücün bulunmamasından dolayı Ahvaz'a kaçtı. Arslan Besasirî ise 200 süvari ile birlikte 27 Aralık 1058 tarihinde

[599] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 71-73; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 27-30, 32-33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 30; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 13.
[600] Öngül, *Büyük Selçuklular*, 40.
[601] Cezîre'nin Selçuklular tarafından ele geçirildiği sırada, Mervanlı emiri 100.000 dinar ve çokça mal gönderip affını istedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Diyarbekir seferinden vazgeçti, bkz. Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 310; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 134-135.
[602] Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 54; Özgüdenli, *Selçuklular*, 108.
[603] Halife tarafından Tuğrul Bey'e bu ünvanların tevcih edilmesi, bir yandan Şiîliği kaldırmak, öte taraftan garba doğru fütuhata devam etmek arzusunda olan Tuğrul Bey'in evvelce mevcut olan siyasetini takviye etmekte idi, bkz. Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 34.
[604] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 41-44; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 30-34; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 10-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 75; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 54-55; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 135; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 40-41; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", 51.

Bağdat'a girerek buraya hâkim oldu.[605] Onun askerleri üzerinde *"el-İmam el-Mustansır Billah Ebû Temîm Muaddu Emîri'l-mü'minîn"* yazılı bayraklar taşıyordu. Arslan Besasirî'nin Bağdat'a girmesinden sonra Halife'nin veziri Ebu'l-Kasım Ali İbnü'l-Müslime'den başka, halifelik ileri gelenleri, bazı kadılar ve bilim insanlarını da esir alındı. 1 Ocak 1059 Cuma günü Mansur Camiinde hutbe Fatımî halifesi Mustansır adına okunduğu gibi, ezanlara da Şiî alâmeti olan[606] *"Hayy alâ hayrilamel (Haydi, hayırlı iş yapmaya)"* cümlesi eklendi.[607]

Bağdat'ta karışıklıkların olduğu bir esnada vezir İbnü'l-Müslime, Kureyş'e şöyle dedi: *"Allah seni hiç kimsenin ulaşmadığı bir mevkie getirdi. Emîrü'l-mü'minîn senden kendini, ailesini ve adamlarını Allah, Resûlullah ve Araplar adına, onlara hürmeten himaye etmeni istiyor."*[608] Bunun üzerine Kureyş, Halife ve vezirini himaye altına aldı. Arslan Besasirî, Kureyş'e haber göndererek yaptıkları anlaşmayı bozup bozmadığını sordu. Anlaşmaya sadık kaldığını belirten Kureyş, bunun üzerine vezir İbnü'l-Müslime'yi Arslan Besasirî'ye teslim etti. İbnü'l-Müslime affedilmeyi talep ettiyse de, Besasirî bunu kabul etmedi. Daha sonra da tutuklu kaldığı yerden çıkarıldı ve asılarak öldürüldü. Ayrıca Tuğrul Bey'in Bağdat valisi olan Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî de önce tevkif edildi, sonra öldürüldü. Halife ise Kureyş tarafından amcazadesi Muhariş b. el-Mücellâ'ya teslim edildi. Kaynakların mert ve dindar bir adam olarak tavsif ettikleri Muhariş, Halife'yi Fırat Nehri kenarındaki Hadîsetü Âne Kalesi'ne gönderdi. Halife sarayından çıkarıldıktan sonra, Darü'l-Hilâfe günlerce yağma edildi.[609]

Arslan Besasirî ''el-Mustansıriyye'' adıyla paralar bastırdı. Bu paraların bir yüzünde *"Tanrı'dan başka hiçbir ilâh yoktur, Muhammed onun peygamberidir"* yazarken, diğer

[605] Arslan Besasirî'nin Bağdat'a bu kadar kolay girmesinin ana sebebi Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal isyanı ile uğraşması olsa da, diğer sebepler arasında Bağdat'taki Şiî nüfuzu ile Selçuklu askerlerinin Bağdat'ta yaptığı bazı haksız uygulamalar karşısında bir kısım Sünnîlerin de Besasirî'ye meyletmesi gösterilmektedir, bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 182. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî, Bağdat'a giren Arslan Besasirî'nin Kerh mahallesi halkı tarafından karşılandığını, halkın ona dua ve niyazda bulunduğunu, daha sonra Selçuklulara ait evlerin yağma edildiğini nakletmektedir, bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 52-53.

[606] Muiz-Lîdinillâh (953-975) döneminde Fatımîler'in Mısır'a hâkim olmasıyla ezanlara Şiîlik alâmeti olan *"Hayya alâ Hayri'l-Amel"* lafzı ilave edilmiş ve bu uygulama ilk defa Tolunoğulları Camii'nde tatbik edilmiştir, bkz. Adnan Adıgüzel, "Mehmet Şerefeddin Yaltkaya'nın Fatımiler ve Hasan Sabbah Başlıklı Makalesinin Sadeleştirilmesi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 12*, (Kasım 2014): 200.

[607] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 36-37.

[608] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 79.

[609] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 79-80; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 55-58; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 40-42, 46-47; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 313-314; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 82; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 57.

yüzünde *"Tanrı'nın kulu ve onun yakını (dostu) el-İmam el-Mustansır Billah, Ebû Temîm, inananların emîrinin önde geleni"* yazmaktaydı.[610] Öte yandan tayin edilen kadı, müftü ve hafızlara Mısırlılar'ın âdetine uygun olarak beyaz elbiseler giydirildi.[611] Böylece Şiî Mısır Fatımî Halifeliği'ne tâbi olunduğu resmen ilan edildi.

Bağdat'a hâkim olan Arslan Besasirî, daha sonra Basra ve Vâsıt'a giderek oraları da ele geçirdi. Akabinde Ahvaz'a yürümek istedi. Bu durumu haber alan Ahvaz hâkimi Hezaresb b. Bengîr, Dübeys b. Mezyed'e haber gönderdi ve bir miktar mal vermek koşuluyla Arslan Besasirî ile arasını düzeltmesini talep etti. Ancak Arslan Besasirî bunu kabul etmedi ve hutbenin mutlak surette Mustansır adına okunmasını, paranın da onun adına basılmasını istedi. Hezaresb bu istekleri yerine getirmediği gibi, Dübeys'in Ahvaz'daki mallarına da el koydurdu. Arslan Besasirî ile Hezaresb'in kuvvetleri Memûniyye'ye doğru hareket ederken, Hezaresb erken davrandı ve Ahvaz'ın aşağı taraflarında bulunan köprüye gelerek karargâh kurdu. Besasirî de ırmağın karşı tarafına karargâh kurdu. İki taraf arasında altı ay boyunca elçiler aracılığıyla müzakereler yapıldı. Neticede Tuğrul Bey'in Enûşirvan komutasında Hezaresb'e yardım göndermesiyle Arslan Besasirî Vâsıt'a döndü.[612]

Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bertaraf ettikten sonra Kureyş b. Bedran'a haber göndererek Halife'nin sarayına iade edilmesini, Arslan Hatun'un kendi nezdine gönderilmesini ve Besasirî ile diğer bölge hâkimlerinin kendi adına para bastırıp resmen tâbiyet arz etmesini istedi. Bu durum üzerine Kureyş, Arslan Hatun'u amcası Tuğrul Bey'e göndermek için hazırlıklar yaptı. Esasen Arslan Besasirî de hacibi Anuştekin'i, Halife'nin eşinin Tuğrul Bey'e gönderilmesi için görevlendirmişti.[613]

Kureyş, Kasım/Aralık 1059 (Şevval 451) tarihinde Seyyide Arslan Hatun'u bir elçiyle Tuğrul Bey'e gönderdi. Elçiye Sultan Tuğrul tarafından yardım yapılacağı söylendi. Öte yandan Kureyş elçi vasıtasıyla gönderdiği mektupla Halife'nin sarayına getirilmesini de temin edeceğini bildirdi.[614] Bir süre sonra Tuğrul Bey, Kureyş'e bir mektup gönderdi.[615]

[610] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 58.
[611] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 313-314.
[612] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 68-69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 80.
[613] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 65; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 48-49.
[614] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 49-50.
[615] Bu mektubun tamamı için bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 71-72; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 50-52.

"Emîrü'l-mü'minîn'in kölesi Ulu emîr Alemüddin Ebu'l-meâlî Kureyş b. Bedran'a" başlıklı bu mektupta Tuğrul Bey'in, iki noktayı özellikle vurguladığı görülmektedir. Bunlardan ilki Kureyş'in Halife'yi halifelik makamına iade etmeyi resmen kabul etmesidir. İkincisi ise, Halife'yi bulunduğu kaleden Bağdat'a nakletmesidir. Bununla birlikte mektupta Besasirî'nin işlediği suçlardan dolayı affedilmeyip cezalandırılacağı da vurgulanmıştır. Tuğrul Bey'in bu mesajlarını Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb b. Fûrek ve Mûtemedüddevle Ebu'l-Vefâ Zîrek ile ulaştırdığı da mektupta yer almaktadır. Tuğrul Bey bu iki elçiyi Halife'nin hizmetinde bulunmak amacıyla göndermiş, Halife'ye ulaştırmaları maksadıyla kırk çeşit giysi, on kat özel dikilmiş giysi ile 5.000 altın vermiştir.

Tuğrul Bey'in Halife'yi Bağdat'a döndürmek için harekete geçmesi karşısında endişeye kapılan Kureyş, Besasirî'ye bir elçi vasıtasıyla mektup gönderdi. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre Kureyş,[616] Tuğrul Bey'e de mektup yollayarak Besasirî'ye karşı kendi yönettiği topraklarda sultana tâbi olacağını bildirdi. Yine aynı kaynağa göre Kureyş'in gönderdiği elçinin geri dönmesiyle Besasirî, Bağdat'ta hutbelerde Tuğrul Bey'in adının zikredilmemesi gerektiğini, onun Bağdat'a hareket etmesinin şehirde huzursuzluk yarattığını ve Tuğrul Bey'in Hulvan'da vergiler koyduğunu bildirdi. Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre ise Besasirî,[617] Halife'nin Bağdat'a, makamına geri dönmesini bazı şartlarla kabul etti. Buna göre; Besasirî Halife'nin sarayında yalnız başına nâib olacak, Hûzistan ve Basra'nın yönetimi kendisine verilecek, hutbe Tuğrul Bey'in adı olmaksızın sadece Halife'nin adına okunacak ve Tuğrul Bey Halife'ye elçi göndererek bu koşulları kabul ettiğine dair ant içirecektir.

Arslan Besasirî, Sultan Tuğrul Bey'in öncü kuvvetlerinin Kasr-ı Şirin'e ulaşmasıyla ailesi ve yakın adamları ile Bağdat'tan Vâsıt'a gitti. Böylece takriben bir sene kadar Bağdat'a hâkim olan Arslan Besasirî'nin şehirdeki yönetimi sonra ermiş oldu. Öte yandan Arslan Besasirî'nin ardından Kerh mahallesi ahalisi de Bağdat'ı terk ederek Sarsar'a gitti. Bunlardan bir kesimi yolda yağmaya uğrarken, bir kesimi de suda boğularak hayatını kaybetti.[618]

[616] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 72.
[617] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 49-50.
[618] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 72-73; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 81.

3.5.4. Abbasî Halifesi'nin Bağdat'a Dönüşü

Kureyş b. Bedran, Hadîse-Âne hâkimi Muhâriş'e Ebu'l-Hasen b. el-Müferric'i elçi olarak göndererek Oğuzların kaleyi kuşatması durumunda Halife'nin kendisine gönderilmesini istedi. Çünkü ona göre Halife'nin kendi ellerinde olması durumunda Oğuzlar, Halife'nin can güvenliği için kendilerine karşı harekete geçemezdi. Kureyş ayrıca Halife'nin kendi ellerinden zorla alınmaması için onun Muhâriş'in yanında kalmasının daha uygun olacağını da belirtmiştir.[619]

Muhariş, Kureyş'e elçisi aracılığıyla Besasirî'nin verdiği sözleri tutmadığını, ahdini bozduğunu, hiçbir fayda sağlamadığını ve böylece kendi boynunda bir ant kalmadığını bildirdi. Öte yandan Muhariş, Besasirî'ye ulak göndererek Halife'yi kendi yanından aldırmasını bildirmiş olduğunu, ancak Besasirî'nin bunu yapmadığını ve bunun üzerine Halife'nin kendi canı için ant içirdiğini de iletti. Daha sonra Halife'nin güvenliği için Bedr b. Mühelhil'in obasına gitmeyi uygun buldu, Halife de *"bildiğini yap"* dedi ve bunun üzerine Halife ile Muhariş Tellü Ukberâ'ya gitti.[620]

Tuğrul Bey'in elçisi İbn Fûrek, Halife'nin Tellü Ukberâ'da olduğunu öğrendi ve Bedr b. Mühelhil ile birlikte kaleye gitti. Tuğrul Bey'in hediyelerini Halife'ye takdim eden İbn Fûrek, bu sıralarda Bağdat'a girmiş olan sultana mektup yazarak bu durumu haber verdi. İbn Fûrek'ten aldığı mektuba oldukça sevinen Sultan Tuğrul, oğulluğu Enûşirvan ve veziri Amîdülmülk'ü Halife nezdine gönderdi. Halife ile buluşan Amîdülmülk, Tuğrul Bey'in mektubunu takdim ettikten başka, sultanın Halife'nin kurtulmasından dolayı duyduğu sevinci ve Muhariş'in Halife'ye karşı olan tutumundan dolayı teşekkürünü ifade etti. Öte yandan Amîdülmülk, Tuğrul Bey'i yazdığı mektupla durumdan haberdar etti.[621]

Halife Kāim-Biemrillâh 1 Ocak 1060 tarihinde Nehrevan'a ulaştı. Bu durumu haber alan Tuğrul Bey, onu karşılamak için hareket etti. Halife'nin otağını gördüğü zaman ise atından inerek Halife'ye yaklaşana kadar yürüdü. Daha sonra Halife ile buluşan Tuğrul Bey, geç kalmasından dolayı özür diledi. Geç kalmasının sebebinin kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı ile ağabeyi Çağrı Bey'in ölümü olduğunu ifade etti. Ayrıca Arslan

[619] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 82.
[620] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 73-74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 82; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 14.
[621] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 74-75; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 14-15.

Besasirî'nin peşine düşüp onu yakalayacağını ve ona yaptığı yardımlardan ötürü Fatımî Halifesi'ni cezalandıracağını da bildirdi. Halife bunun üzerine Tuğrul Bey'e dua edip teşekkürde bulundu ve sultanın beline kılıç kuşattı. Yaşanan bütün bu olaylardan sonra Halife'nin Bağdat'a dönmesi için hazırlıklara başlandı.[622]

Tuğrul Bey Nehrevan'da Halife'yi karşıladıktan kısa bir süre sonra harekete geçerek Bâbü'n-nûbî'ye geldi ve Halife gelene kadar burada bekledi. Esasen Bağdat'ta halkın zulüm ve yağmalar sebebiyle şehri terk etmesinden ötürü Kadi'l-kudât ile hukuk işlerini yürüten üç şuhûddan başka Halife'yi karşılayacak kimse bulunmamaktaydı. Halife'nin bir süre sonra Bâbü'n-nûbî'ye gelmesiyle Tuğrul Bey,[623] onu ululamak maksadıyla yer öptü ve atının yularını tutarak Bâbü'l-hücre'ye kadar yürüdü. Halife'nin sarayına ulaşması üzerine Tuğrul Bey, ondan Besasirî'nin üzerine yürümek için izin istedi. Daha sonra da Necmâ'ya gidip bu sefer için askerî hazırlık yaptı.[624]

3.5.5. Arslan Besasirî Üzerine İkinci Sefer

Tuğrul Bey, Humartekin et-Tuğrâî'ye yanına 2.000 asker alarak Arslan Besasirî'ye karşı Kûfe yolundan asker sevk etmesini emretti. Humartekin'in yanı sıra Enûşirvan, Yaruhtekin, Hâcib Savtekin ve Arap kuvvetlerinden bir grup ile Muhammed b. Mansur el-Ukaylî de bu harekâta katıldı. Selçuklu kuvvetleri Kûfe yoluna hareket ederken, Tuğrul Bey de 6 Ocak 1060 tarihinde Vâsıt'a gitti.

Vâsıt'ta ikâmet eden Arslan Besasirî, Hille ile Vâsıt arasındaki Fırat kıyılarında bulunan Dübeys b. Mezyed'e giderek yardım talep etti. Selçuklu kuvvetleri de Dübeys'e ait obalara gelip karargâh kurdu. Bu sırada Enûşirvan, Dübeys'in yanına giderek Besasirî'yi Tuğrul Bey'e teslim etmesini istedi. Ancak Dübeys, doğru olan şeyin Tuğrul Bey ile Besasirî'nin arasını düzeltmek olduğunu söylerek bunu kabul etmedi. Bunun neticesinde taraflar 18 Ocak 1060 tarihinde savaşa tutuştu. Selçuklu askerleri tarafından etrafı çevrilen, vücuduna ok isabet eden ve bir Selçuklu askeri tarafından yüzüne kılıçla vurulan Arslan Besasirî, Gümüştekin tarafından esir alındı. Daha sonra yine Gümüştekin

[622] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 75-76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 57-58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 82; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 15-16; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 315.
[623] İbnü'l-Esîr, Halife'nin Bağdat'a 2 Ocak 1060'ta geldiğini kaydeder, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 83.
[624] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 59; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 76; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 16; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 15.

tarafından başı kesilerek Tuğrul Bey'e götürüldü.[625] Tuğrul Bey tarafından Bağdat'a gönderilen Besasirî'nin kesik başı, şehirde bir süre dolaştırıldıktan sonra Hızânetü'r-Ru'ûs'a[626] konulmuştur.[627]

Tuğrul Bey, Arslan Besasirî meselesinin halledilmesinden sonra Mart 1060 tarihinde Vâsıt'tan Bağdat'a geldi. Halife Kāim-Biemrillâh aynı ayın içinde Sultan Tuğrul adına bir toplantı düzenleyerek ona hil'at giydirdi.[628] Sultan Tuğrul Bey, Emîr Porsuk'u Bağdat'a şahne olarak tayin ederken, şehri Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyin'e 400.000 dinar mukabilinde üç seneliğine iltizama verdi.[629] Ebu'l-Feth halka son derece iyi davranmakla birlikte, Bağdat'ın onarımı için büyük çaba gösterdi. Ayrıca sokaklarının onarılmasına değin Kerh ahalisinin Bağdat'ın doğu kesimine mümkün olduğu kadar az geçmesi hususunda bir yasak koydu. Ebu'l-Feth'in bu gayretleri neticesinde bu senenin içinde Bağdat'tan 100.000 altın, sonraki senelerde de 300.000 altın vergi alındı.[630]

3.5.6. Sultan Tuğrul'un Halife'nin Kızı ile Evlenmesi

1060 yılı sonlarında Sultan Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun Zencan'da vefat etti.[631] Altuncan Hatun'un vefatına son derece üzülen Tuğrul Bey, eşinin tabutunu beraberin Rey'e götürdü ve naaşı orada toprağa verildi. Hârizmşah'ın eski karısı olan, bu evlilikten Enûşirvan isimli çocuğunu dünyaya getiren Altuncan Hatun, kaynaklarda mütedeyyin, çok sadaka veren, çok faydalı işler yapan, akıllı, tedbirli ve bu sebeplerden dolayı Tuğrul Bey'in fikir danıştığı bir kimse olarak yer almaktadır.[632]

---

[625] Arslan Besasirî'nin mağlup edilmesi ve sultanın Bağdat'a hâkim olması, Fatımîler'in Selçuklu siyasetinin fiilen iflası demekti. Bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 110.

[626] Abbasi halifeleri kendi iktidarları aleyhine faaliyet gösteren asileri tecziye etmek maksadıyla başlarını kestirmiş, bu durumun düşmanlarına ve topluma ibret olması amacıyla asilerin kesik başlarını sergiledikleri bir müessese kurmuşlardır. Resmi görevlilere sahip bu müesseseye *"Hızânetü'r-Ru'ûs"* adı verilmiştir. Bkz. Hasan Taşkıran, "Türk Devletlerinde Tabiiyet ve Tehdidin Simgesi: Kesik Baş Gönderme Geleneği", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 3, sy.1, (Nisan 2021): 289.

[627] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 78-81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 59-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 83; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 16-17; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 44.

[628] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 84-85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 65.

[629] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 87.

[630] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 88.

[631] Bündârî, Altuncan Hatun'un vefat tarihini Kasım/Aralık 1060 olarak kaydederken (*Zübdetü'n-nusra*, 17), Sıbt İbnü'l-Cevzî 1060 yılının Selçuklular ile ilgili son olayı olarak Altuncan Hatun'un vefatını zikretmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, 88).

[632] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 88-89.

Kaynaklarda Altuncan Hatun'un ölüm döşeğindeyken Tuğrul Bey'e Halife Kāim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile evlenmesini vasiyet ettiği rivayet edilmektedir. Altuncan Hatun, Tuğrul Bey'e *"Dünya ve ahiret şerefine nail olman için halifenin kızıyla evlenme hususunda çaba göster"* diyerek onu bu izdivaca teşvik etmiş, öte yandan kendisine ait olan bütün mal ve paranın da Halife'nin kızı Seyyide Hatun'a verilmesini vasiyet etmiştir.[633]

Sultan Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrılırken Halife'nin eşi ve Çağrı Bey'in kızı olan yeğeni Hatice Arslan Hatun'u da yanında götürmüştü.[634] Halife Kāim-Biemrillâh, Arslan Hatun'un kendi yanına gönderilmesini istedi ve bunun için Salef Kahramanetü'l-halife, has hâdimi Muvaffak ile Rey kadısı Ebû Yahya Sa'd b. Sâid'i görevlendirdi. Salef ve Muvaffak yanlarında Arslan Hatun ve Rey kadısı olmadan Bağdat'a döndü. Bir süre sonra Rey kadısı da Bağdat'a geldi ve Tuğrul Bey'in kızı Seyyide Hatun ile evlenme isteğini ihtiva eden mektubunu Halife'ye takdim etti. Fakat bu durumun Halife'nin son derece ağrına gitmesinden sonra, Rey kadısı Beytü'n-nûbî'de tehditkâr bir konuşma yaptı. Halife ise ona *"Böyle bir âdet, hiçbir halife ile Rüknüddevle Adududdevle Tuğrul Bey ve diğer hiçbir devlet adamı arasında vaki olmamıştır. Bu durum, bizim isteklerimize uygun düşmediği gibi, bizim görevlendirdiğimiz, yani hükümdarlığını onayladığımız kimseye de uygun olmaz"* dedi.[635]

Halife, âdetler gereği bu işin olamayacağını dile getirmişse de Tuğrul Bey'in ısrarlı olması üzerine bazı isteklerde bulundu. Buna göre; Altuncan Hatun'a ait bütün mülk ve gelirler ile Vâsıt kendisine bırakılacak, 300.000 dinar mehir verilecek ve Tuğrul Bey hiç ayrılmamak üzere Bağdat'ta oturacaktır.[636] Bu şartlar üzerine Irak Selçuklu Amîdi Ebu'l-Feth b. el-Muzaffer el-Hüseyin *"Halifenin bütün istekleri, iki kat dahi olsa Sultan adına benim tarafımdan kabul olunacaktır. Fakat 'Sultanın Bağdad'a gelip burada sürekli*

[633] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 89; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 69.
[634] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 17. Esasen Tuğrul Bey'in Arslan Besasirî'nin elinde esir olan Arslan Hatun'u Bağdat'a göndermeyip kendi nezdine getirtmesinden, Halife'nin kızı ile evlenme meselesine çok önceden karar verdiği anlaşılmakdır. Nitekim Halife'nin bu evliliğe muvafakat etmemesi durumunda, Arslan Hatun'u elinde bir koz olarak kullandığı görülecektir. Bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 44.
[635] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 89.
[636] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 87; George Makdisî, ''Tuğrul Bey'in Evliliği'', çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, sy.3 (Mart 2009): 147-148. Esasen Halife'nin ileri sürdüğü bu ağır şartlar, karşı tarafın evlilik meselesinden vazgeçmesini temin etmek içindi, bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 356.

oturması' şartının Sultana arzı ve bu hususta fikrinin alınması, asla mümkün olmayan bir hususdur" dedi.[637]

Halife kısa bir süre sonra kadı Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî'yi bir tezkireyle birlikte Rey'e elçi olarak gönderdi. O, Tuğrul Bey'i bu işten vazgeçirmeye çalışacak, buna muvaffak olamazsa tezkireyi arz edecekti. Evlilik meselesini görüşmek için Nakîbü'l-Hâşimiyyîn Tırâd b. Muhammed de Rey'e gönderildi. Öte yandan Kureyş b. Bedran'ın yakın arkadaşı olan Ebû Nasr Ganâim, Kureyş'in affedilmesi, ondan alınan toprakların geri iade edilmesi, Halife Kāim-Biemrillâh'a 10.000 altın verilmesi ve Halife'nin Tuğrul Bey'in temiz niyetine inandığını ihtiva eden mektubuyla Rey'e gönderildi. Rey'e ulaşan heyet, Tuğrul Bey'e Halife'nin hediyelerini takdim etti. Öte yandan kendilerine sarayın oturma salonu gezdirilen heyete *"bütün bunlar, istenilen çehiz içindir"* denildi.[638]

Ebû Muhammed et-Temîmî ise vezir Amîdülmülk ile görüşerek Halife'nin tezkiresini takdim etti. Bu durum üzerine Amîdülmülk, tezkirenin Tuğrul Bey'e arzının iyi olmayacağını, sultandan para istemenin doğru olmadığını ve evlenme işine muvafakat edildiği takdirde sultanın istenilenden daha fazlasını yapacağını bildirdi. Bunun üzerine Ebû Muhammed, Amîdülmülk'e doğru ve isabetli gördüğünü yapmasını söyledi. Amîdülmülk bu durumu Tuğrul Bey'e arz etti. Sultan ise bu durumdan son derece memnun oldu ve vaziyeti devlet erkânına bildirdi.[639]

Vezir Amîdülmülk, Halife'nin eşi Hatice Arslan Hatun ve haciplerden bir grup Nisan 1061 tarihinde mehir eşyalarıyla birlikte Bağdat'a, Halifelik Sarayı'na geldi. Onlar beraberlerinde mehir olarak 100.000 altın, altın ve gümüşten muhtelif eşyalar ve mücevherat getirdi.[640] Fakat Halife, Ebû Muhammed et-Temîmî ile koşulan şartlar yerine getirilmediği için *"Gizli, saklı olmayan bu iş, itibar kırıcıdır; çünkü şimdiye değin Halifelerden birisiyle hükümdarlardan birisi arasında böyle bir şey, töre olarak vuku bulmamıştır"* diyerek nikah meselesinden vazgeçilmediği takdirde Bağdat'ı terk edeceğini bildirdi.[641] Bu duruma son derece öfkelenen Amîdülmülk, kabul edilmeyeceği

[637] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 70. Ayr.bkz. Makdisî, "Tuğrul Bey'in Evliliği", 148.
[638] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 89-90; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 70.
[639] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 88.
[640] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 91-93.
[641] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 72.

halde neden şartlar ileri sürüldüğünü, bu yapılanın kan akması için gösterilen bir çaba olduğunu ifade etti. Daha sonra Bağdat'tan ayrılmak maksadıyla Nehrevan'a çadır göndertti. Bunun üzerine Ebû Mansur b. Yusuf ve Kadi'l-kudât, Amîdülmülk'ten Bağdat'ı terk etmemesini talep ettikten başka, Halife'ye de mektup yazarak olayın ciddiyeti karşısında onu uyarıp korkuttular. Daha sonra Amîdülmülk ile Rey Kadi'l-kudât'ı dört yıl başka bir şey talep edilmemesi hususunda anlaştı. Bu durum üzerine fâkihler, nikah hususunda fetvalar verdi.[642]

Hanefî fakihleri İslâm hukukunca nikahın kıyılmasının doğru, fakat şartların hükümsüz olduğunu söyledi. Şafiî fakihleri ise şartlı olduğu takdirde nikahın kıyılmasının geçersiz olacağını bildirdi. Fakihlerin görüşlerini belirtmesinden sonra vezir Amîdülmülk, cuma gecesi Halife'nin huzuruna çıkarak nikah hususunda inadından vazgeçmesini talep etti. Bu sıralarda Sultan Tuğrul'un Halife'ye iyi davranılmasını emreden mektubu Amîdülmülk'e ulaştı. Bu mektubun yazılması sebebi Halifelik Divanı'ndan Humartekin et-Tuğrâî'ye mektup yazılarak Amîdülmülk'ün tutum ve davranışlarından şikayet edilmesi, Tuğrul Bey'in vaziyetten haberdar edilmesinin istenmesidir. Tuğrul Bey'in yazdığı mektup Halife'yi rahatlatmış, sonunda Amîdülmülk'ün ısrarı ve Kadı ed-Dâmeğânî ile Ebû Mansûr b. Yusuf'un tavassut etmeleriyle evliliğe razı olmuştur.[643]

Halife'nin kabul cevabını topluluk önünde vermesini isteyen Amîdülmülk, komutanlar, hâcibler, kadılar ve şahitlerden oluşan bir toplulukla Halife'nin huzuruna çıktı.[644] Ancak Halife, bu topluluğa karşı müspet bir cevap vermediği gibi, daha evvel kabul edilmiş olan mutabakatı da unutmuş görünerek şöyle dedi: *"Biz Abbasoğulları insanların hayırlısıyız. Hilafet ve imamlık, kıyamete değin bizim üzerimizde kalacaktır. Bize tutunanlar doğru yoldadır ve hidayete erer; bizden ayrılıp bize düşman olanlar ise doğru yoldan ayrılarak sapıtırlar."*[645] Bu yanıta öfekelenen Amîdülmülk, yanındaki değerleri eşyaları da alarak Hemedan'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı (18 Temmuz 1061). Amüdülmülk, nikah

[642] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 71-72; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 94-95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 88; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 357-358; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 58-59; Makdisî, "Tuğrul Bey'in Evliliği", 152-153.
[643] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 72-73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 88; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 358.
[644] Amîdülmülk, Halife'ye hitaben şöyle demiştir: *"Efendimiz emîrü'l-mü'minînin daha önce samimi kulları (el-abdu'l-muhlis) Şâhinşâh Rükneddin'i (Tuğrul Bey), istediği hususları yerine getirmek suretiyle şereflendirdiklerini burada bulunan cemaate bildirmek üzere hatırlamak lütfunda bulunmalarını istirham ederim."* (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 88).
[645] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 95-96.

meselesinin nihayete erdirilememesinden Humartekin'i sorumlu görmekteydi. Bu durum Tuğrul Bey'e de bildirildi ki, Sultan'ın Humartekin'e olan tavrı değişti. Humartekin korkusundan kaçmayı tercih ederken, Bağdat halkı da işlerin bu raddeye gelmesinden ötürü korkuya kapıldı.[646]

Amîdülmülk yoldayken Sultan Tuğrul'un bir mektubu ulaştı. Sultan bu mektupla Hatice Arslan Hatun'un Halife'nin yanından alınıp kendi nezdine getirilmesini istiyordu. Bunun üzerine Halife, Selçuklu askerlerinin zapt edilemeyeceğinden dolayı endişe etti. Amîdülmülk ise bir elçi göndererek Arslan Hatun'un Daru'l-Memleke'ye getirilmesini, meseleyi Tuğrul Bey ile görüşerek sulh içinde çözeceğini bildirdi. Ancak Halife Kāim-Biemrillâh buna rağmen nikah hususunda müspet bir cevap vermedi ve Bağdat'tan ayrılma niyetini yeniden açığa vurdu. Bu durum üzerine Bağdat halkı tekrardan huzursuz olarak korkuya kapıldı.[647]

Bu süreçten sonra, daha evvel Halife'ye yumuşak davranılmasını emreden Tuğrul Bey'in tutum ve kanaatini değiştirdiği görülmektedir. Nitekim o, sadece yeğeninin Halifelik Sarayı'ndan alınmasını emretmekle kalmadı, ayrıca Bağdat Şahnesi'ne emir göndererek artık Halife'yi murâkebeden vazgeçmesini de bildirdi.[648] Bu emir üzerine Reisü'l-Irâkeyn, birkaç kez Halifelik Sarayı'na yürüdü ve buraya iltica etmiş kimseleri tutuklamaya başladı. Ayrıca Halife'ye ait bazı yerleri satın alan Reisü'l-Irâkeyn, Sultan Tuğrul'un emriyle Halife ve yakın adamlarına ait olan iktâlara da el koydu. Bağdat yörelerinde oturan ve bu durumdan olumsuz etkilenen insanlar Halife'ye gelerek bir şey yapmasını istediyse de, Halife'nin bu olanları durdurmaya gücü yetmedi.[649]

Sultan Tuğrul Bey, Bağdat, Vâsıt ve Basra'ya mektuplar göndererek, buralarda Halife ve yakınlarına ait olan iktâların müsadere edilmesini emretti. Tuğrul Bey'in bu buyruğu üzerine Hilâfet Divanı'nda *"Bu, itaat yasasına ve hizmet zorunluluğuna yarar getirmez"* sözleri yükseldi. Bunun üzerine Sultan Tuğrul ile Hilâfet Divanı arasındaki yazışmalar

[646] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 88-89; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 95-96; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 73-74.
[647] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 74.
[648] Öte yandan Tuğrul Bey, Kâdi'l-kudât ve Ebû Mansûr b. Yusuf'a mektup yazarak nikah işi için diretilmesi noktasında şöyle serzenişte bulunmuştur: *"Uğrunda kardeşimi öldürdüğüm halifenin bana mükâfatı bu mudur? Hâlbuki ben bütün malımı ona yardım için feda ettim, en yakınlarımı ona olan sevgim sebebiyle öldürdüm."* (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 89).
[649] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 97-98; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 19.

kesildi. Bu sıralarda Tuğrul Bey'den Kâdi'l-kudât Ebû Abdullah ed-Damgânî'ye bir mektup geldi. Mektup *"Şâhinşâhü'l-muazzam, melikü'l-maşrık ve'l-mağrıb, Muhyi'l-İslâm, Halifetü'l-imam, Yemînu halifeti'llah Emîrü'l-mü'minîn'den Kadi'l-kudât'a"* şeklinde başlamaktaydı. Mektupta dikkati çeken husus, nikah meselesinden ötürü birçok tatsız olay yaşanmasına rağmen, Tuğrul Bey'in kendisini hâlâ Halife'nin vekili ve gücü olarak görmesidir. Tuğrul Bey bu mektupla kendisinin nikah hususunda gösterdiği çabaları, yaptıkları güzel işleri Halife'nin dünya ve ahirette bir vebale dönüştürmeye çalıştığını ifade etmiştir. Mektupta ayrıca birçok tehdit ifade eden sözler de bulunmaktadır.[650]

Halifelik ileri gelenleri Tuğrul Bey'in gönderdiği mektubun duyulmasından sonra Halife ile nikah hususunda fikir alışverişinde bulunmaya başladı. Bunun üzerine Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban, Tuğrul Bey'e gönderilmek istendi. Ancak İbnü'l-Mahleban, evlilik için Tuğrul Bey'in istediği karar verilmediği takdirde bunun bir fayda sağlamayacağını bildirdi ve bu görev için direndi. Halife tüm bu baskıların neticesinde yaklaşık üç sene kadar engel olduğu nikahı onayladı. Kısa bir süre sonra Amîdülmülk'e nikahın yapılması için Halife'nin vekâletnâmesi yazıldı. Kâdi'l-kudât Ebû Abdullah ed-Damgânî ve Ebû Mansur b. Yusuf ise Halife'nin muvafakatına şahitlik etti. Bunun üzerine Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban, 14 Şubat 1062 tarihinde Divanü'l-azîze'den çıkarak Tuğrul Bey'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı.[651]

İbnü'l-Mahleban'ın ayrılmasından beş gün sonra özel bir atlı Bağdat'a geldi. Beraberinde hediyeler ve Sultan Tuğrul'un Halife'nin iktâlarını iade ettiğini, meydana gelmiş kötü olaylardan dolayı özür dilediğini bildiren bir mektup da bulunmaktaydı. Bunun üzerine Dârü'l-azîze'de müjdeler verilmesiyle herkesin kalbi rahatladı. Davullar vurulup borazanlar çalındı. Ayrıca gelen atlıya da hil'at giydirilip bütün şehirde dolaştırıldı. Halife, İbnü'l-Mahleban'ın Tuğrul Bey yanında kalma süresinin uzamasıyla Câbir b. Saklâb isimli elçiyle Arslan Hatun'a mektup göndererek onu görmeye iştiyaklı olduğunu ve evlilik meselesine izin verdiğini bildirdi.[652]

---

[650] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 75-76; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 102-103.
[651] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 76-77; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 89.
[652] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 77-78; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 103, 106; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 361.

22 Ağustos 1062 tarihinde Sultan Tuğrul Bey ile Halife Kāim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'un nikahı Tebriz şehri dışında kıyıldı. Nikah nedeniyle büyük bir şölen tertip edildi. İbnü'l-Mahleban, Tuğrul Bey'in de dahil olduğu topluluğa Halife'nin tevkiîni okudu. Nikahın kıyılmasına dair vekâleti ise Amîdülmülk'e teslim etti. Vekâleti alan Tuğrul Bey, yeri öpüp dua ettikten sonra yeniden Amîdülmülk'e verdi. Amîdülmülk'ün okuduğu tevkiî ile mihrin 400.000 altın olduğu duyuruldu. Halife'ye dua edildikten sonra nikah akdi yapıldı. Bu münasebetle altın ve inci saçıldıktan sonra Tuğrul Bey sözü alarak şöyle dedi: *"Ben, Halifenin, kendi nefsini ona teslim eden sâdık ve hâlis bir kuluyum; ömrümün geri kalan kısmında kazanacağım bütün başarılar, onun şerefli hizmetine ait olacaktır."* [653]

Tuğrul Bey Ocak 1063 tarihinde Bağdat'a geldi. Halife, Tuğrul Bey'i karşılamak istediyse de, daha sonra bundan vazgeçerek yerine vezir İbn Cehîr'i gönderdi. Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, şehrin batı yakasında konakladı.[654] Amîdülmülk Halifelik Sarayı'na giderek Tuğrul Bey'in ayarı iki dirhem olan yüzüğünü ve birkaç parça giysiyi takdim ettikten sonra, Seyyide Hatun'u alıp götürmeyi talep etti.[655] Görüşmelerin nihayetinde Tuğrul Bey ile sefere çıkmaması, Kâdi'l-kudât'ın ant içirmek üzere hazır bulunması koşuluyla Seyyide Hatun'un Dârül-memleke'ye gitmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Tuğrul Bey bu anlaşma üzerine Halife'ye mihr olarak 100.000 altın, 150.000 dirhem, 4.000 giysi ve 10 soylu yörük atı gönderdi.[656]

Seyyide Hatun 17 Şubat 1063 tarihinde Dârü'l-memleke'ye götürüldü. Altınla kaplanmış bir taht üzerine oturan Seyyide Hatun, odaya girip yer öpen ve kendisine hizmette bulunan Tuğrul Bey'e karşı ayağa kalkmadığı gibi, duvağını dahî kaldırmadı.[657] Sultan Tuğrul, Seyyide Hatun'a mücevharat gibi pek çok hediye takdim etti.[658] Seyyide Hatun ile evliliğine son derece sevinen Sultan Tuğrul, hâcibler ve diğer Selçuklu ileri gelenleri Dârü'l-memleke'nin sahanlığına çıkarak oyun oynayıp Türkçe şarkılar söyledi.[659]

[653] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 78-79; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 107-108.
[654] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 90.
[655] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 112.
[656] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 81.
[657] Sultan Tuğrul Bey, hemen her gün Seyyide Hatun'un huzuruna girerek hürmet ve saygıda bulunmayı, ona hediyeler göndermeyi âdet edinmiştir. Bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 113.
[658] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 90.
[659] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 81.

Düğünün nihayete ermesiyle Abbasîler ve Selçuklular arasında uzun müzakerelere ve çatışmalara sebep olan evlilik meselesi kapanmış oldu.

Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı ile evlenmek istemesi hususunda birkaç sebep zikredebiliriz. Altuncan Hatun, vefatından önce Tuğrul Bey'e *''Dünya ve ahiret şerefine nail olman için halifenin kızıyla evlenme hususunda çaba göster''* diyerek onu bu evliliğe teşvik etmiş, ayrıca bütün mal ve parasının da Halife'nin kızına bırakılmasını vasiyet etmişti.[660] Kaynaklarda Tuğrul Bey'in Altuncan Hatun'un fikrine son derece kıymet verdiği, birçok işin çözümünü ona bıraktığı yer almaktadır.[661] Dolayısıyla Altuncan Hatun'un bu nasihatini Tuğrul Bey'i bu evliliğe sevk eden sebeplerden biri olarak görmek yerinde olacaktır. Bir diğer sebep olarak Tuğrul Bey'in soyunu Hz. Peygamber'in soyu ile birleştirmek, böylece saltanatla birlikte hilafet şerefini de cem etmek gayesine sahip olmasını zikredilebilir.[662] Ayrıca bu konuyu ele alan bazı araştırmacılar, bu evlilik hadisesinin siyasî emellere dayandığını, amacın Abbâsî Halifeliği'ne hükmetmek olduğunu ifade etmiştir.[663]

3.6. Tuğrul Bey Dönemi İsyan Hareketleri

Tuğrul Bey'i saltanatı döneminde meşgul eden meselelerden biri de, onun devrinde bazı hanedan mensuplarının isyan etmiş olmasıdır. Bu dönemde isyan eden hanedan mensupları arasında Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal, Arslan Yabgu'nun oğulları Resultekin ve Kutalmış bulunmaktadır.

3.6.1. İbrahim Yınal'ın İlk İsyanı (1049/50)

İbrahim Yınal, Selçuk Bey'in oğullarından Yusuf Yınal'ın oğludur.[664] Selçuk Bey'in diğer oğlu Mikail'in vefat etmesiyle birlikte onun hanımı, Türklerde daha evvel de var olan levirat[665] geleneğince Yusuf Yınal ile evlendirilmiş ve İbrahim Yınal bu evlilikten

[660] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 89.
[661] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 69.
[662] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 365.
[663] Makdisî, "Tuğrul Bey'in Evliliği", 142.
[664] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 120-121.
[665] *"Levirat; oğulların babalarının ölümü üzerine dul kalan üvey anneleriyle, erkek kardeşlerin ağabeylerinin ölümü üzerine dul kalan yengeleriyle ve yeğenlerin ise amcalarının ölümü üzerine dul kalan yengeleriyle evlenmeleri olarak tanımlanmaktadır."* Bkz. Yasemin Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile* (Ankara: TTK Yay., 2021), 85.

dünyaya gelmiştir.[666] Dolayısıyla İbrahim Yınal babasından ötürü Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in amcasının oğlu iken, annesinden ötürü onların üvey kardeşidir. Yınal[667] ismiyle anılması babasından dolayıdır. Kaynaklarda doğum ve ölüm tarihine ilişkin bir bilgi bulunmayan İbrahim Yınal'ın lakabı ise Seyfüddevle'dir.[668]

İbrahim Yınal'ın kazandığı başarılar ile Tuğrul Bey'in komutanları arasında temayüz ettiği görülmektedir. Nitekim o Dandanakan'da Gaznelilere karşı kazanılan zaferden sonra batı yönünde girişilen fetih hareketlerinin en önemli simalarından birisi olmuştur. 1038'de 200-300 kadar atlıyla Nişabur kentini teslim alan İbrahim Yınal,[669] 1042 yılında Rey şehrini, ardından da Cibal bölgesinin önemli kentlerini ele geçirmiştir.[670] Ancak Tuğrul Bey buraların yönetimini İbrahim Yınal'a bırakmamış, Rey başta olmak üzere Cibal'deki diğer şehirleri de ondan teslim almıştır.[671] Şehzade Hasan'ın şehit olmasından sonra bozgunun intikamını almak ve Anadolu'da fetihler yapmak üzere Azerbaycan Valiliği tevcih edilen İbrahim Yınal, buradaki başarılarda da birinci derece pay sahibidir.[672]

Tuğrul Bey Anadolu harekâtının ardından, 1049/50 (h.441) yılında İbrahim Yınal'dan hâkimiyetindeki Hemedân ile Cibâl bölgesinin teslimini istedi. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in talebini kabul etmediği gibi, Tuğrul Bey ile kendisi arasında husumet çıkarmakla suçladığı veziri Ebû Ali'yi de cezalandırdı. Daha sonra Tuğrul Bey'den ayrılarak mücadeleye girişti.[673] Tuğrul Bey kardeşine karşı yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu ile harekete geçti. Neticede İbrahim Yınal mağlup oldu ve Tuğrul Bey'in onun

[666] Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", 119.
[667] İbrahim Kafesoğlu "Yınal veya İnal"in şahıs adı olmadığını, hanedana mensubiyeti gösteren prens anlamında bir ünvan olduğunu ifade eder, bkz. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 120.
[668] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 310. Arapça "seyf" kelimesi "kılıç, tîğ, şimşir" anlamlarına gelirken, yine Arapça olan "devle" kelimesi ise "devlet" manasındadır, bkz. Şemseddin Sami, "Devle", 254; a.mlf., "Seyf", 1074.
[669] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 516-518.
[670] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8.
[671] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 40-41.
[672] Şehzade Hasan'ın şehit olması, bunun üzerine Anadolu harekâtına girişen İbrahim Yınal'ın faaliyetleri ve bunun neticeleri hususunda toplu bilgi için bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 40-43; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 121-125; Köymen, *Selçuklu Devri*, 253-256; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 46-49; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 44-46; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", 129-131.
[673] Agacanov büyük zaferler kazanan İbrahim Yınal'ın, bu zaferleri ile kibirlendiğini ve bağımsızlık hayalleri kurduğunu yazar (*Oğuzlar*, 320). Ancak Türk tarihçileri isyanın sebebi olarak aynı noktayı işaret etmezler. M. Altay Köymen, İbrahim Yınal'ın amacının fethettiği yerlerin fetih hakkı olarak kendisine bırakılmasından ibaret olduğunu ifade eder (*Selçuklu Devri*, 63). Osman Turan devletin kuruluşundan beri büyük hizmetler etmiş olan İbrahim Yınal'ın, Tuğrul Bey'in merkeziyetçi devlet anlayışına geçmesi ile hakkını alamamış olduğunu ve bu duruma kırıldığını belirtir (*Selçuklular Tarihi*, 125-126).

hâkimiyetinde bulunan bütün yerleri ele geçirmesiyle Sermâc Kalesi'ne kapandı. Kalenin müstahkemliğine rağmen, Tuğrul Bey'in emrindeki ordunun gücü ile İbrahim Yınal ele geçirildi.[674]

İbn Hassûl, Emîr Sipehsâlar Seyfüddevle Ebû İshak İbrahim b. Yusuf'un esir olarak Tuğrul Bey'in huzuruna getirildiğini kaydetmektedir. İbn Hassûl'un bu kişi için "Seyfüddevle" lakabını kullanması ve baba adı olarak Yusuf'u zikretmesi, bu kişinin İbrahim Yınal olduğunu düşündürmektedir. İbn Hassûl, sultanın huzuruna getirilen İbrahim b. Yusuf'un korkusundan ötürü bir oturup bir kalktığını, Tuğrul Bey'in ise oturduğu yerden kalkarak onun boynuna sarıldığını ve özrünü kabul ederek affettiğini nakletmektedir.[675]

Sultan kardeşine iyi davrandığı gibi, daha önceleri onun hâkimiyetinde bulunan yerlerin büyük kısmını da yeniden İbrahim Yınal'a iktâ etmiştir. Ayrıca dilerse kendisine iktâ edilen bölgeye gidebileceği, dilerse kendi yanında kalabileceği hususunda onu serbest bıraktı. İbrahim Yınal ise Tuğrul Bey'in yanında kalmayı tercih etmiştir.[676]

İbrahim Yınal'ın bu tercihi tarihçiler tarafından muhtelif şekillerde yorumlanmıştır. Osman Turan bu tercih hususunda *"herhalde şüphe vermemek düşüncesi ile sultanın yanında kalmayı tercih etti"* demektedir.[677] Mehmet Altay Köymen ise İbrahim Yınal'ın kendisine iktâ edilen bölgeye gitmemesini *"böylece sultanın itimadını kazanmak istediği şüphesizdir"* şeklinde yorumlar.[678] Öte yandan İbrahim Yınal'ın bu tercihteki maksadının Tuğrul Bey'in ölmesi durumunda merkezde bulunmanın avantajlarını kullanmak istemesi olabileceği de bir ihtimal olarak düşünülebilir.[679]

Tuğrul Bey'in eski Türk devlet geleneğinin aksine kardeşinin elindeki bölgeyi alması, daha sonra bu bölgeyi tekrar ona iktâ etmek istemesinin sebebi mevcut statüyü değiştirerek İbrahim Yınal'ı kendine bağlamak istemesi, büyük sultanın kendisi olduğunu İbrahim Yınal ve ona bağlı gruplara tasdik ettirmek istemesi şeklinde

[674] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 53; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 12; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 125-126; Köymen, *Selçuklu Devri*, 63; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 33; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 38; Agacanov, *Oğuzlar*, 320-321.
[675] Şeşen, ''İbn Hassûl ve Tafdîl el-Etrak'', 139.
[676] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 54.
[677] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 126.
[678] Köymen, *Selçuklu Devri*, 63.
[679] Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 33.

değerlendirilebilir.[680] Aksi takdirde İbrahim Yınal'a fetih hakkı olarak iktâların verilmesi, İbrahim Yınal'ı bölgenin hâkimi yapacaktır. Oysa şimdi bu iktâyı kabul etmesi durumunda Tuğrul Bey'in idarecisi konumuna gelecektir.

Sultanın İbrahim Yınal'ı cezalandırmamasının bir diğer sebebi İbrahim Yınal'ın kazandığı başarılar ile birlikte Türk emirleri arasında saygın bir konuma sahip olması olarak düşünülebilir. Zira Amîdülmülk Kündürî'nin İbrahim Yınal'dan *"Sultanın nâibi"* olarak bahsetmesi, onun nüfuzlu ve saygın konumunu ortaya koymaktadır.[681] Böyle bir durumda, İbrahim Yınal gibi prestijli bir hanedan mensubunun cezalandırılmasının Türk emirleri arasında huzursuzluk çıkarabileceğinin düşünülmesi, cezalandırılmamasının nedenlerinden olarak düşünülebilir.[682]

M. Altay Köymen, İbrahim Yınal'ın bu ilk isyanında hedefinin sarih olmadığından bahseder. Ona göre; İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'i tahtından indirerek yerine geçmek gibi bir amacının bulunmadığı muhakkaktır. Kendisinin başında bulunduğu Selçuklu Devletinden ayrı, müstakil bir devlet kurmak arzusunda olup olmadığı da şüphelidir. Tüm bu tespitlerden sonra Köymen, İbrahim Yınal'ın amacının fethettiği yerlerin fetih hakkı olarak kendisine bırakılmasından ibaret olduğunu ifade eder.[683]

3.6.2. Resultekin İsyanı (1057/58)

Selçuklu hanedanından Resultekin, daha evvel isminden sıklıkla bahsettiğimiz, Selçuk Bey'den sonra ailenin başına geçen Arslan Yabgu'nun oğludur.[684] Kutalmış'ın kardeşidir ki onun isyanını da ileride göreceğiz. Bazı araştırmacılarca Resultekin'in isyan etmesini tetikleyen âmil, onun da tıpkı ağabeyi Kutalmış gibi *"Yabgulu"* olması hasebiyle saltanatın kendi hakkı olduğunu düşünmesidir.[685]

Tuğrul Bey, 1057/58 yıllarında Arslan Besasirî üzerine sefer yapmak için Musul'a hareket ettiğinde Resultekin saltanat iddiasıyla isyan etti. Selçuklu Sultanı tarafından Hezâresb'e iktâ edilen Basra, Ahvaz, Huzistan ve Şiraz'a saldıran Resultekin, buralarda

[680] Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", 132.
[681] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 61.
[682] Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 33.
[683] Köymen, *Selçuklu Devri*, 63.
[684] Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 123-124.
[685] Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 33.

yönetimi ele geçirdi. Hezâresb ise bu esnada Musul seferi münasebetiyle Sultan Tuğrul Bey nezdinde idi. Bu isyan üzerine Tuğrul Bey'in bir miktar kuvvet ile Resultekin'in üzerine gönderdiği Hezaresb, Basra'ya gitti ve Tâceddin b. Sahta el-Alevî ile Yahudi İbn Semhâ'dan 120.000 dinarı askerlerinin ihtiyacı için müsadere etti. Daha sonra Resultekin üzerine yürüyen Hezaresb, giriştiği savaşta onu mağlup ederek esir aldı.[686]

Resultekin, Halife'nin aracılık etmesiyle Tuğrul Bey tarafından cezalandırılmaktan kurtulacağı ümidiyle Hilâfet Sarayı'na gönderilmeyi talep etti. Hezaresb de bu isteği kabul etti.[687] Daha sonra onu bir grup askerle birlikte Bağdat'a gönderdi. Durumu haber alan Halife, malumat vermesi için vezir Amîdülmülk ile görüştü. Tuğrul Bey'in Resultekin'in hiçbir hürmete layık olmadığı, ihsanına karşılık isyan ile karşılaştığı ve Resultekin'in kendisine teslim edilmesi gerektiğine dair fikirleri Amîdülmülk tarafından dile getirildi. Daha sonra Resultekin hakkında zincire vurmak yoluyla cezalandırılması karara bağlandı, ancak Halife'nin şefaati üzerine Resultekin cezadan kurtuldu.[688]

Halife'nin Resultekin ile bu kadar ilgilenmesi dikkati çeken bir durumdur. Kāim-Biemrillâh'ın bu mesele ile alakadar olmasının sebebinin siyasî olduğu düşünülebilir. Zira Selçuklu hanedanının bir mensubu olan Resultekin, devletin hanedanın ortak malı olarak kabul edildiği Selçuklu Devleti'nde tahta geçmesi muhtemel olan bir sultan adayıdır. Abbasî Halifesi'nin her Selçuklu hanedan üyesiyle olduğu gibi, hanedanın bu namzedi ile de iyi ilişkiler tesis etmesi, Resultekin'in olası sultanlığında ilişkilerin olumlu seyretmesi sonucunu doğuracaktır. Dolayısıyla Halife'nin bu sebeplerden ötürü bu mesele ile alakadar olmuş olması muhtemeldir.[689]

3.6.3. İbrahim Yınal'ın İkinci İsyanı (1059)

Kaynaklarda İbrahim'in Yınal'ın adı, ilk isyanından sonra geçen takribî dört yıllık süreçte çok fazla zikredilmemiştir.[690] Tuğrul Bey'in Arslan Besasirî üzerine çıkmasıyla İbrahim Yınal da 20.000 kişilik kuvvetiyle sultanın karargâhına geldi. İbrahim Yınal, Selçuklu

[686] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 75-76.
[687] Onun bu isteği kabul etmesinin sebebi, önemli bir hanedan üyesinin akıbeti hakkında karar vermekten çekinmesi şeklinde değerlendirilebilir, bkz. Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 34.
[688] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 76; Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 34-35.
[689] Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 35.
[690] Bu durum Tuğrul Bey'e olan sadakatına yeniden inanılana kadar İbrahim Yınal'ın pasif bir konuma getirildiğini düşündürmektedir, bkz. Yazar, *İktidar Mücadeleleri,* 35.

sultanından kendisi için iktâ vermesini istedi. Tuğrul Bey ise Rahbe'yi zaptettiği takdirde burayı kendisine vereceğini vaat etti. Bu vaat İbrahim Yınal'ın hoşuna gitmedi. Ancak kısa bir süre sonra Musul ve yörelerinin yönetimi ile birlikte hil'at, at ve 20.000 altını İbrahim Yınal'a veren Tuğrul Bey, bundan sonra Bağdat'a döndü.[691]

1058 (h.450) senesinde İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılarak el-Cibâl'e gitmesi, Tuğrul Bey tarafından isyan olarak kabul edildi. Tuğrul Bey güvendiği komutanlarından Emir Savtekin'i İbrahim Yınal'a gönderdi ve derhal Bağdat'a gelmesini emretti.[692] İbrahim Yınal bu emre itaatle Mart/Nisan 1058 dolaylarında Bağdat'a geldi. Bağdat'ta görkemli bir törenle karşılandı. Halife Kāim-Biemrillâh da İbrahim Yınal'a hil'atler gönderdi. İbrahim Yınal'ın Bağdat'a gelmesinden sonra Musul ve yöreleri komutanlığına Selçuklu emîrleri Aytekin, Erdem, Hacip Böritekin ve Yaruktekin atandı.[693]

İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılmasını fırsat bilen Arslan Besasirî ve Kureyş, Musul'u kuşattıktan sonra aynı gün ele geçirmeye muvaffak oldu. İç kale ise dört aylık muhasaradan sonra ele geçirildi. Tuğrul Bey bu durum üzerine Nevrûz günü kuvvetlerini dağıtmasından dolayı sayısı 2.000 olan süvarileriyle Musul üzerine yürüdü. Bunun üzerine Arslan Besasirî ile Kureyş b. Bedrân Musul'u terk etti. Musul'a giren Tuğrul Bey, onları bölgeden uzaklaştırmak için Nusaybin üzerine hareket etti. Bu sırada Mısır Fatımî Halifesi ve Arslan Besasirî ile mektuplaştığı ve saltanatı ele geçirmesi için tahrik edildiği rivayet olunan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in ordusundan ayrıldı ve Hemedan'a[694] doğru hareket etti.[695]

---

691 Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 37, 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 74; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 310; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 50-51, 61; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", 133-134.

692 Savtekin, Halife Kāim-Biemrillâh'ın hediyeleri olan altın işlemeli ipek bir ferace, altın işlemeli Mekke sarığı ve işlemeli bir at ile birlikte Şubat/Mart 1058'de İbrahim Yınal'a gönderildi, bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 44. Emîr Savtekin hakkında bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Selçuklular:Makaleler* içinde (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 70-83.

693 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 76; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 44-46; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 55; Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 36.

694 İbrahim Yınal'ın isyan hareketlerinde dikkati çeken nokta, onun her defasında Cibâl'e gitmek istemesidir. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Tuğrul Bey'den ayrılan İbrahim Yınal'ın Hemedan'a giderek, Sultan'ın hazinesini ele geçirmek istemesinden bahseder (*Câmiü't-Tevârîh*, 72). Sıbt İbnü'l-Cevzî ise Hemedan'da hazinelerden başka, Türkmen obalarından asker temin etmek imkanı ile silahların bulunduğunu kaydetmektedir (*Mir'âtü'z-zaman*, 48). Osman Özgüdenli ise İbrahim Yınal'ın Cibâl'e gitme tercihinde, zikrettiğimiz sebeplerden başka, bölgeyi İbrahim Yınal'ın bizzat fethetmiş olmasının da büyük rolü olduğunu ifade etmektedir (*Selçuklular*, 122).

695 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 76-77; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 47-48; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 12; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 13; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 136; Köymen, *Selçuklu Devri*, 64-65; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 45; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 42.

İbrahim Yınal'ın Hemedan'a hareket etmesi üzerine Nusaybin'den ayrılarak kardeşinin ardından giden Tuğrul Bey, karısı Altuncan Hatun ile veziri Amîdülmülk'ü, Arslan Besasirî'ye karşı müdafaa edilmesi için Bağdat'a gönderdi. Tuğrul Bey hızlı bir şekilde hareket ederek yedi günlük bir yolculuktan sonra Hemedan'a ulaştı (11 Aralık 1058/21 Şevval 450). Böylece İbrahim Yınal'dan önce şehre ulaşan Tuğrul Bey büyük bir avantaj elde etti. İbrahim Yınal ise Türkmen obalarına giderek onların desteğini aldı.[696] Onların desteğine karşılık Tuğrul Bey ile asla barış yapmayacağına, sultan olduğu zaman onları yurtlarında bırakacağına ve fikirleri sorulmadan vezir atamayacağına dair yemin etti.[697]

Ertaş'ın oğulları Ahmed ile Muhammed'in kendisine katılmasıyla 30.000 kişilik kuvvete erişen İbrahim Yınal, Hemedan'da meydana gelen savaşta Tuğrul Bey'i mağlup etmeye muvaffak oldu. Bunun üzerine Hemedan Kalesi'ne çekilen Tuğrul Bey, karısı Altuncan Hatun, veziri Amîdülmülk ve Enûşirvan'a mektup yazarak yardım talebinde bulundu. Hemedan'dan bir fırsatını bulurak Rey'e çekilen Selçuklu Sultanı, ayrıca kardeşi Çağrı Bey ile yeğeni Alp Arslan'a da mektup yazarak yardım istedi.[698]

Halife, Arslan Besasirî'nin Bağdat'ı işgal edeceği endişesinden ötürü Selçuklu kuvvetlerinin şehirden ayrılmasını istemiyordu. Vezir Amîdülmülk Kündürî de bu olaylar üzerine Enûşirvan'ı tahta çıkarmayı düşünüyordu. Altuncan Hatun, Amîdülmülk ile Enûşirvan'ı tevkif etmek istemesi üzerine böyle bir şey gerçekleşmedi. Altuncan Hatun daha sonra Emîr İnanç, Ömer ve sultana bağlı diğer emîrlerle birlikte Hemedan'a hareket etti. Öte yandan Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûtî de amcalarına yardım için hareket etti.

---

[696] Tuğrul Bey döneminde gulâm sistemi uygulanmaya başlanmış, böylece Türkmenlerin merkezden uzak tutulmaları amaçlanmıştır. Bu durum Türkmen Beyleri'nin küsmelerine sebep olmuş, bunun sonucunda İran'da bulunan gruplar yönetime karşı bulunan hanedan azalarını desteklemişlerdir. Öte yandan ailelerinden uzun zaman ayrı kalan bir kısım Türkmen askeri de Tuğrul Bey'in yönetiminden memnun değillerdi. Bkz. Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", 136.

[697] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 77, 80-81; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 12; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 34; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 62; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 65; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 190-191.

[698] Tuğrul Bey'in yeğeni Alp Arslan'a yazdığı mektubun şöyle olduğu nakledilmektedir: *"Kardeşim bana muhâlefet ve isyân eyledi. Benim ülkemi karıştırmağa ve devletimi yabancıya vermeğe niyet eder, askerimin çoğu ona tâbi, bana ise karşı oldular. Şimdi, benim oğlum iyilik edip, gelip bana yardımcı olsun ve kardeşimden öcümü alıversin. Yaşama sevincime çok keder gelip, üzülmekteyim. Senin gelmeni bekliyorum. Amcana zarar olmasından korkuyorsan, mektub vardığı gibi, bu tarafa acele ve sür'atle sefer edesin."* (Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 40).

Neticede taraflar 23 Temmuz 1059 tarihinde Rey şehri yakınlarında karşılaştı. Son derece çetin geçen savaşın neticesinde İbrahim Yınal'ın kuvvetleri mağlup edildi. Alp Arslan savaştan sonra İbrahim Yınal, Ahmed ve Muhammed'i ele geçirdi. Tuğrul Bey savaşın aynı günü İbrahim Yınal ile Ertaş'ın oğullarını yay kirişi ile[699] boğdurtarak öldürttü.[700] Tuğrul Bey döneminin en önemli olaylarından biri,[701] böylece bertaraf edilmiş oldu. Karşılaştığı isyanlarda daima mutedil ve affedici bir tutum sergileyen Tuğrul Bey'in bu son verdiği kararda, bu isyanı fırsat bilen Arslan Besasirî'nin Musul ve Bağdat'ta katliamlar yapmasının da etkili olduğu anlaşılmaktadır.[702]

M. Altay Köymen, İbrahim Yınal'ın ikinci isyanını bir taht mücadelesi olması yanında, ayrıca bir Selçuklu-Fatımî mücadelesi olması bağlamında değerlendirir. Nitekim Fatımîler'den destek alan İbrahim Yınal, karşılığında onlar adına hutbe okutup para bastırmayı taahhüt etmiştir. Bu durumu dikkate sunan Köymen, İbrahim Yınal'ın zafer kazanmasının Şiiliğin zafer kazanması anlamına geldiğini ifade eder.[703]

3.6.4. Kutalmış İsyanı

Tuğrul Bey'in saltanatı sırasında isyan eden hanedan azalarından birisi de Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış idi. İsyan nedeninin ne olduğuna dair net bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır. Ancak onun Tuğrul Bey'in merkezî politikalarına intibak edememesi, babası Arslan Yabgu ve bizzat kendi fetih hakkına dayanarak isyan etmiş olması mümkündür.[704] Öte taraftan Selçuklu ailesinin yaşça büyük bir mensubu olarak Tuğrul Bey'in yerine kendisinin sultan olması gerektiğini düşünerek isyan etmiş olması da, Sultan'ın Musul sorunu ve İbrahim Yınal isyanı dolayısıyla askerî etkinliğinin

[699] Fuad Köprülü etnoğrafik müşahede ve tarihî vakıaları göz önünü alarak XI. asrın sonlarından başlamak üzere Müslüman Türk devletlerinde ve onları takiben Moğol sülâlelerinde, hükümdar ailelerine mensup kişilerin öldürülmesinde kan dökmemek esâsına uyulduğunu ifade etmektedir. Bkz. M. Fuad Köprülü, ''Türk ve Moğol Sülalerinde Hanedan Âzasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti'', *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* içinde (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983), 77.
[700] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 77, 81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 34-35, 46; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 128; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 62-63; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", 137; Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 39-40; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, 411; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 16.
[701] M. Altay Köymen'e göre Tuğrul Bey'in uzun saltanatı boyunca karşılaştığı en tehlikeli olay İbrahim Yınal'ın isyan etmesi olayıdır, bkz. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 63.
[702] Özgüdenli, *Selçuklular*, 122.
[703] İbrahim Yınal isyanı ve bu hususta değerlendirmeler için bkz. Köymen, *Selçuklu Devri*, 63-66.
[704] Özgüdenli, *Selçuklular*, 132. Fahrettin Kırzıoğlu, Kutalmış'ın Tuğrul Bey'in hükümdarlığını çekemediğini, kendisini Selçuklu hükümdarlığına vâris saydığını ifade etmektedir, bkz. "Selçukluların Anı'yı Fethi", 117-118.

zayıflamış olmasını fırsat bilerek harekete geçmiş olması da ihtimal dahilindedir.[705] Tuğrul Bey'in son yıllarında Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht ilan etmesi, Kutalmış'ı isyana sürükleyen bir diğer sebep olarak görülebilir.[706]

Kutalmış adına isyanından önce son rastladığımız tarih Ocak 1059'dur. O bu tarihte Arslan Besasirî üzerine seferini tamamladıktan sonra Bağdat'a dönen ve Dârü'l-hilâfe'de görkemli bir törenle karşılanan Tuğrul Bey'in maiyetinde yer almıştır.[707] Bu zamandan isyan ettiği tarihe kadar Kutalmış'ın nerede olduğu ve faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Tuğrul Bey'in Musul harekâtı sırasında İbrahim Yınal'ın ordudan ayrılmasından sonra Kutalmış'ın da ayrılmasından yola çıkarak, onun İbrahim Yınal ile iş birliği yapmış olması mümkün görülmüşse de,[708] kaynaklarda bu konuda da sarih bir bilgiye rastlanmamaktadır.

İsmine son defa rastlanılan tarihten sonra, Kutalmış'ı Girdkûh Kalesi'ne iltica etmiş olarak buluyoruz. Bu durumda Kutalmış'ın isyanına ne zaman başladığını bilemediğimizi ifade edebiliriz. Kardeşi Resultekin, etrafına topladığı Türkmenler ve gulâm Türkleri ile birlikte isyan bayrağı açan Kutalmış, Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayarak Girdkûh Kalesi'ne[709] çekildi (Nisan/Mayıs 1061).[710] Çok sağlam surlara sahip olan Girdkûh Kalesi, bu yönüyle ulaşılması neredeyse imkansız bir yerdi. Kale yiyecek ve suyun az olması nedeniyle sadece müdafîlerin teslim olmasıyla alınabilirdi.[711]

Bu sıralarda Halife'nin kızıyla evlenme meselesiyle meşgul olan Tuğrul Bey, Humartekin et-Tuğraî'yi Kutalmış üzerine sevk etti (Haziran/Temmuz 1061).[712] Bunun üzerine Humartekin Girdkûh Kalesi'ni muhasara etti. Ancak bir süre sonra vezir Amîdülmülk, Humartekin'in Halife'nin yakın adamlarından Ebû Turab b. el-Esîrî ile mektuplaştığını ve bu mektuplardaki ifadeleriyle Halife'nin evliliğe olumlu yanıt vermesini engellediğini Tuğrul Bey'e bildirdi. Bu durum üzerine Humartekin, Sultan Tuğrul'un kendisini

[705] Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 41-42.
[706] Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26: 481.
[707] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 42; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 63.
[708] Kutalmış'ın İbrahim Yınal ile iş birliği yapmış olmasının mümkün olduğuna dair bkz. Turan, Sel*çuklular Tarihi*, 140; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 60.
[709] Girdkûh Kalesi, Damgan'ın üç fersah batısında Mansûrâbâd, Mohât, Rustâk köyleri yakınlarında bulunan, "Dej Gunbedân" ismiyle de bilinen eski bir kaledir. Bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, 132, n.179.
[710] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 91; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 63; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 46; Özgüdenli, *Selçuklular*, 132.
[711] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 115.
[712] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 97.

cezalandıracağından endişe etti ve Girdkûh Kalesi'ndeki kuşatmayı bırakarak 31 Ağustos 1061 tarihinde kaçtı.[713]

Vezir Amîdülmülk, Humartekin'in kuşatmayı kaldırmasından yaklaşık iki yıl sonra 40.000 askerle Rey şehrinde ayrıldı ve o sırada emrinde yaklaşık 10.000 asker bulunan Kutalmış'ın bulunduğu Girdkûh Kalesi'ni muhasara etti.[714] Kalenin sağlam surlara sahip olmakla birlikte, gıda ve su temini noktasında dezavantajlı olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bu durumda kuşatan ve kuşatılan açısından birtakım zorlukların olduğu görülmektedir ki, bir süre sonra taraflar arasında başlayan barış müzakerelerini bu şartlar çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Bir süre sonra barış görüşmeleri başladı. Kutalmış şartlarının kabul edilmesi durumunda isyana son vereceğini ve kaleden ineceğini bildirdi. Kutalmış, ilk olarak Tuğrul Bey'in canını bağışlamasını ve bu hususta ant içmesini talep etti. Ayrıca isyan etmesi dolayısıyla kendisinden tazminat talep edilmemesini istedi. Diğer istekleri ise; Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın kızı ile evlenmesine müsaade edilmesi ve kendisine iyi bir vilâyetin yönetiminin verilmesi idi. Kutalmış'a kendisinin can güvenliğinin temin edilebileceği, bir vilâyetin yönetiminin verilebileceği, ancak diğer maddeleri Sultan Tuğrul'a arz etmeye kimsenin cesaret edemeyeceği bildirildi. Böylece barış müzakereleri akamete uğradı.[715]

Tuğrul Bey, Halife'nin kızı Seyyide Hatun ile evlendikten sonra eşiyle beraber Rey şehrine dönmek için Mart 1063 tarihinde Bağdat'tan ayrıldı. Rey'e yakın bir yer olan Kasrân'da hastalanan Tuğrul Bey, Rey'e getirildikten sonra 4 Eylül 1063 Cuma günü vefat etti.[716] Sultan Tuğrul'un ölüm haberi o sırada Girdkûh Kalesi'ni muhasara eden Amîdülmülk Kündürî'ye ulaştırıldı. Bunun üzerine kuşatmayı kaldıran vezir, Rey'e hareket etti ve 12 Eylül 1063'te şehre ulaştı.[717] Böylece Kutalmış meselesi Tuğrul Bey döneminde halledilememiş oldu. Kutalmış, Sultan Alp Arslan döneminde de

[713] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 99-100; Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 42.
[714] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 115; Köymen, *Selçuklu Devri*, 67.
[715] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 115; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 64; a.mlf., *Selçuklu Devri*, 67; Sümer, ''Kutalmış'', 481; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Devleti'ni Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü* 39, sy. 454, (Şubat 2001): 98-99; Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 42-43.
[716] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 90-91; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 116.
[717] Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 121-122, 125.

faaliyetlerine devam edecek, ancak onunla giriştiği mücadeleyi kaybettikten sonra vefat edecektir.[718]

3.7. Sultan Tuğrul Bey'in Vefatı ve Şahsiyeti (4 Eylül 1063)

Sultan Tuğrul, karısı Seyyide Hatun ve Halife ile evliliğinden mutlu olmayan yeğeni Hatice Arslan Hatun ile düğün sonrası Rey'e dönmek üzere Bağdat'tan ayrıldı (Mart 1063). Yoldayken Rey'e yakın bir mevki olan Kasrân'da hastalanan Tuğrul Bey,[719] 4 Eylül 1063 tarihinde 70 yaşındayken Rey şehrinde vefat etti.[720] Naaşı Rey'de veliaht Süleyman'ın annesi Ferruh Hatunî tarafından yaptırılan, Künbed-i Tuğrulî (Burc-ı Tuğrul Beg)[721] adıyla anılan türbesine gömüldü.[722]

Tuğrul Bey askerî kabiliyetleri, siyasî zeka ve teşkilatçılığı ile bir kabile reisi iken büyük bir devletin hükümdarı olan tarihteki ender şahsiyetlerden biridir.[723] Onun mezkur başarıları elde etmek için mümeyyiz vasıflara sahip bulunduğu tarihî kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey bu kaynakların bazılarında *"tedbirli, sağlam görüş sahibi"* bir kimse olarak tavsif edilmiştir.[724]

İbrahim Kafesoğlu, Tuğrul Bey'in zeka ve siyasî görüşlerindeki isabeti ile diğer Selçuklu hanedan mensupları arasında temayüz ettiğini, bu sebeple ilk Büyük Selçuklu hükümdarı olduğunu ifade etmektedir.[725] Tuğrul Bey'in hükümdarlığı bu ifadeleri onaylar mahiyettedir. Nitekim Tuğrul Bey'in hükümdarlığında Büyük Selçuklu Devleti geniş

---

[718] Sultan Alp Arslan ile Kutalmış mücadelesi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 96-97; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 127-129; Köymen, *Selçuklu Devri*, 67-69; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 61-62; Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Devleti'ni", 99-105; Yazar, *İktidar Mücadeleleri*, 47-50.

[719] Hamdullâh Müstevfî, Tuğrul Bey'in Rey'e gitmek üzere yoldayken havanın sıcaklığı ve kuruluğundan ötürü Kasrân-ı Bîrûnî'de konakladığını kaydeder (*Târîh-i Güzîde*, 29-30). Râvendî rahatsızlanan Tuğrul Bey'in, havasının güzelliğinden dolayı Kasrân-ı Bîrûnî'nin Tacrişt Köyü'ne indiğini nakletmektedir (*Râhât-üs-Sudûr*, 110). Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Tuğrul Bey'in ölümünün Tacrişt Köyü'nde olduğunu kaydetmektedir (*Câmiü't-Tevârîh*, 77).

[720] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 90-91; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 87; Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, 87; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 15; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 24; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, 109-110; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 87; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 142; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", 53.

[721] Tuğruliye bağlarından kalma, bir bağ içinde, tuğladan yapılma ve silindir biçimli bir anıt mezardır. Bu yapı hakkında bilgi için bkz. Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)* (Ankara: TTK Yay., 2019), 142-143.

[722] Öngül, *Büyük Selçuklular*, 47; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 60.

[723] Özgüdenli, *Selçuklular*, 134.

[724] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 86.

[725] Kafesoğlu, *Selçuklular ve*, 36.

sınırlara ulaştırmıştır. Bağdat seferiyle Abbasî Halifeliği Şiî tahakkümünden kurtarılmıştır. Anadolu seferleriyle Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilmesinde önemli bir adım atılmıştır. Tuğrul Bey tüm bu yönleriyle Türk-İslâm tarihinde mühim bir mevki kazanmıştır.

Tuğrul Bey'in adalete son derece önem veren bir hükümdar olduğu görülmektedir. Nitekim 1038 tarihinde Nişabur'a giren Tuğrul Bey, halka âdil olacağına dair teminat vermişti.[726] Bündârî, Nişabur tahtına oturan Tuğrul Bey için şöyle demektedir: *"Pazar ve Çarşamba günlerinde mazlûmların haklarını meydana çıkarmak adalet tevzi etmek ve bessi mekârim için meclis aktederdi (otururdu)."* [727] Tuğrul Bey'in adalet dağıtmak ve mazlumlara haklarını vermek için bizzat mecliste bulunması, onun adalete verdiği önemi gösteren delillerdendir.

Tuğrul Bey hayatı boyunca uzun ve zorlu mücadelelerden geçmiş olsa da, fıtraten müsamahakar, affedici ve merhametli idi. Kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yınal'ı bağışlamış, daha sonra ona görev ve yetkiler vermişti. Sultan kardeşi tarafından muhasara edildiğinde vezir Amîdülmülk, Enûşirvan'ı tahta geçirmek istemiş, annesi Altuncan Hatun buna mukabil oğlunu zincire vurmuştu. Daha sonra Tuğrul Bey'in huzuruna getirilen Enûşirvan, Sultan tarafından serbest bırakılmıştı. Tuğrul Bey'in bu gibi hadiselerde takındığı tutum, bize onun merhametli ve müsamahakar biri olduğu kanaatini vermektedir.[728]

Tuğrul Bey'in dindar bir şahsiyet olduğu kaynaklarda görülen bir diğer husustur. Pazartesi ve perşembe günleri oruç tuttuğu birçok kaynak tarafından zikredilmektedir.[729] Namazlarını cemaatle edâ etmeye de ihtimam gösterirdi.[730] Bolca sadaka verir ve mescid inşâ etmeye gayret ederdi. Tuğrul Bey'in şöyle dediği nakledilmektedir: *"Ben bir ev yapmaktan ve onun yanında mescid bina etmemekten dolayı Allah-ı Taalâdan*

[726] Özgüdenli, *Selçuklular*, 78.
[727] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 5.
[728] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 139.
[729] Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, 299; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 24; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 16.
[730] Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 24.

utanırım."[731] Tuğrul Bey bu bağlamda Nîşâbur, Rey, İsfahan ve Bağdat gibi şehirlerde cami ve medreseler inşa ettirmiştir.[732]

Tuğrul Bey'in tevkii[733] "i'timâdî ale'llah" olup, belge ve sikkelerde kullanılan ünvan ve lakapları şöyledir: Burhânü Emîri'l-Mü'minîn, el-Emîrü'l-Celîl, Gıyâsü'l-Müslimîn, Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Melikü'l-maşrık ve'l-mağrib, Mugīsü ibâdillâh, Rüknü'd-devle ve'd-dîn, Şâhânşah, Yemînü Emîri'l-Mü'minîn.[734]

[731] Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 16.
[732] Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41: 346.
[733] Tevki' kelimesi "menşur, ferman, berat, tuğra ve mühür" gibi anlamlara gelmektedir. Tuğrul Bey'in başlangıçtaki tevkii çomak şeklindeydi. Bu işaret Kınık boyunun damgasıdır. Tuğrul Bey daha sonra "i'timâdî ale'llah" ibaresini kullanmıştır. Bkz. Erdoğan Merçil, "Tevkī'", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41: 35.
[734] Sümer, "Tuğrul Bey", 346.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti'ne ismini veren Selçuk Bey, Oğuzların Kınık boyuna mensup olup Oğuz Yabgu Devleti'nde ordu komutanlığı vazifesi yürütmekteydi. Ancak Selçuk Bey çeşitli sebeplerden ötürü Oğuz Yabgu Devleti'nin başkenti Yengikent'i terk etmiş ve kendisine bağlı maiyetiyle birlikte Cend şehrine göç etmiştir. Selçuk Bey'in Cend şehrine göç etmesi sadece Selçuklular için değil, Türk-İslâm tarihi açısından da bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Nitekim Selçuk Bey muhiti ekseriyet itibariyle Müslüman olan Cend'e geldikten sonra İslâm dinine girmiştir. Ayrıca Cend'in hudut şehri olması Selçuk Bey'e cihat vazifesini üstlenmesini sağlamıştır. Müslüman olduktan sonra gaza arzusundaki Türkleri etrafına toplayan Selçuk Bey, Cend şehrinde Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyetini kırmış ve burada müstakil bir beylik vücuda getirmiştir. Giriştiği mücadeleler ile "el-Melikü'l-Gâzî" ünvanını alan Selçuk Bey'in ünü daha da artmıştır. Böylece Türkistan ahalisi akın akın Selçuklulara iltihak etmeye başlamıştır. Bu olaylar silsilesi Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna giden yolda önemli bir yer tutmaktadır.

Selçukluların savaş kabiliyeti yüksek bir topluluk oluşu Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu için başka bir kritik noktayı teşkil etmektedir. Nitekim Selçukluların bu özellikleri ile büyük devletler tarafından görünür hale geldiği görülmektedir. Sâmânîler Karahanlılar ile olan mücadelelerinde Selçukluların savaş gücünden faydalanmak istemiş ve buna mukabil Buhara dolaylarındaki Nur Kasabası'nı Selçuklulara vermiştir. Selçuklular bu süreçten sonra girdiği mücadelelerle önemli miktarda ganimet ele geçirdiği gibi, devletler arası münasebetlerde mühim roller almaya başlamıştır.

Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultanı Mahmud tarafından esir edilmesi Selçuklular için önemli bir diğer kırılma noktasıdır. Nitekim bu süreçten sonra Selçukluların fiilî idaresini Çağrı ve Tuğrul Bey üstlenmiştir. Onların kabiliyetli kimseler olmaları Selçukluları büyük bir devlete kavuşturacaktır. Çağrı ve Tuğrul Bey liderliğinde Hârizm'deki Selçuklular, Şah Melik ve Ali Tegin'in oğullarının tehditi ile karşı karşıya kalmıştır.

Selçuklular bunun üzerine Hârizm'de barınamayacaklarını anlayarak Horasan'a geçmeye karar vermiştir. Bu göç hareketi Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile sonuçlanacaktır ki bu durum Selçukluların kritik zamanlar yaptıkları göçlerin de devletin kuruluşunda büyük rol oynadığını göstermektedir.

Selçuklular Horasan'a girdikten sonra bir kısım Türkmenler onlara iltihak etmiştir. Böylece daha da güçlenen Selçuklular, Horasan'da yağma hareketlerine başlamıştır. Bu durum Selçukluları Gazneliler Devleti ile karşı karşıya getirmiştir. Nesâ'da taraflar arasında bir savaş meydana gelmiş ve savaşı kazanan Selçuklular olmuştur. Selçuklular, bu zaferi kendi güçlerinden ziyade Gaznelilerin zafiyetine hamletmiş, elde edilen zafere rağmen Sultan Mesud'a elçi gönderme ve itaat sunma kararı almıştır. Bu tutum Selçuklu liderlerinin realist kimseler olduklarını gösteren delillerden addedilebilir.

Nesâ'da elde edilen zaferden sonra Irak Türkmenleri de Selçuklulara katılmıştır. Horasan'a geçişten sonra Türkmenlerin Selçuklulara katıldığını daha önce ifade etmiştik. Aynı durumun Nesâ Savaşı'ndan sonra da vuku bulması, bize Selçukluların onlardan ayrı hareket eden Türkmenler için uygun bir topluluk olduğunu düşündürmektedir. Selçuklular Türkmen gücüyle daha da kuvvetlenmiş, bu kuvvetlenme ise onları yeni başarılara ulaştırmıştır. Nitekim Telhâb'da ikinci defa Gazneli ordusu ile karşı karşıya gelen Selçuklular, bu savaşın da kazanan tarafı olmuştur.

Bununla birlikte Gazneliler ile Selçuklular arasındaki çekişme son bulmamıştır. Gazneliler Çağrı Bey komutasındaki Selçukluları Ulyââbâd'da yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Tuğrul Bey Nişabur'dan, Musa Yabgu ise Merv şehrinden harekete geçerek Çağrı Bey'in o esnada bulunduğu Serahs şehrine gelmiştir. Burada Selçuklu şefleri içinde bulundukları durumu müzakere etmiştir. Selçuklular'da dikkati çeken bir nokta da onların istişare mekanizmasını sürekli işletmesidir. Bu sayede daha sağlıklı kararların alınacağı açıktır. Toplantıda Tuğrul Bey İran'ın batısına çekilmeyi teklif ettiyse de, Çağrı Bey bu duruma itiraz etmiş ve Horasan'dan çekilmeleri durumunda Sultan Mesud ile diğer düşmanlarının her taraftan hücuma geçeceğini, bu yüzden hiçbir yerde tutunamayacaklarını açıklamıştır. Ayrıca kendilerinin hafif ağırlıklı bir orduya sahip olmalarına mukabil, Gazneli ordusunun ağırlığının çok olduğunu ifade etmiştir. Neticede Çağrı Bey'in önerisi kabul edilerek mücadeleye devam etme kararı alınmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ve ilk hükümdarı döneminde güçlü bir devlet olarak

karşımıza çıkması, Selçukluların zor zamanlarda geri çekilmeyip mücadeleye atılması ile doğrudan alakalıdır.

Selçuklular bu dönemde sayıca fazla olan Gazneli ordusuna karşı çete savaşı yürütmüştür. Havanın ısınması, ot ve yiyecek sıkıntısından ötürü muzdarip olan Gazneli ordusu, Selçuklu saldırıları ile iyice yıpranmıştır. 23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Kalesi'ne ulaşan Gazneli ordusu, ertesi gün Selçukluların saldırısı ile kesin bir şekilde mağlup edilmiştir. Bu büyük savaştan sonra Gazneli hâzinesi, silâhlar ve diğer kıymetli mallar Selçukluların eline geçmiştir. Tuğrul Bey Dandanakan Savaşı'ndan sonra savaş alanındaki çadırında tahta çıkarak hükümdar olarak ilan edilmiştir. Selçukluların askerî stratejileri ve mücadele azmi onları bir devlete kavuşturmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti, kaynaklarda zeki ve görüşlerinde isabetli bir kimse olarak yer alan Tuğrul Bey döneminde geniş sınırlara ulaşmıştır. Bunda Tuğrul Bey'in teşkilatçılığının da büyük rol oynadığı görülmektedir. Nitekim Tuğrul Bey bizzat yürüttüğü askerî harekâtlar dışında Selçuklu hanedan mensuplarını da fetihler yapmakla vazifelendirmiştir. Tuğrul Bey ve Selçuklu şehzadelerinin askerî faaliyetleriyle siyasî bütünlükten uzak olan Orta ve Batı İran'da önemli fetihler yapılmıştır. Daha sonra Anadolu harekâtına girişilmiştir. Anadolu'ya yapılan başarılı akınlarla önemli miktarda ganimet elde edilmiştir. Öte yandan bu dönemdeki Anadolu harekâtı, sonraki dönemde Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Tuğrul Bey döneminin önemli faaliyetlerinden biri diğeri de Bağdat seferidir. Bağdat seferi ile Abbasî Halifeliği Şiî tahakkümünden kurtarılmıştır.

Bu tez çalışmamızda Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ve büyük bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmasında Selçukluların yaptığı kritik göç hareketlerinin, İslâm dinini kabul ederek sayıca yüksek bir askerî kuvvete erişmesinin, savaş kabiliyeti ve mücadele azmi yüksek bir topluluk oluşunun, Çağrı ve Tuğrul Bey gibi askerî ve siyasî yetenekleri yüksek liderlere sahip bulunuşunun rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Birincil kaynaklarının yanında araştırmacıların eserlerine de başvurularak tüm bu süreçler aydınlatılmaya çalışılmış, ortaya çıkan bu tez çalışması ile litaratüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem (el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular)*. çeviren Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Adıgüzel, Adnan. "Mehmet Şerefeddin Yaltkaya'nın Fatımiler ve Hasan Sabbah Başlıklı Makalesinin Sadeleştirilmesi". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12, (Kasım 2014): 187-200.

Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme, cilt 1,* hazırlayan Erdoğan Merçil. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Oğuzlar*, çeviren Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.

Aka, İsmail. "Mîrhând". *DİA*. 30:156-157. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "İbn Fadlân". *DİA*. 19:477-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Andreasyan, Hrant D. *Türk Fetihleri Tarihi* için Ön Söz, Müverrih Vardan, 7-11. İstanbul: Post Yayınları, 2017.

Andreasyan, Hrant D. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* için Ön Söz, Urfalı Mateos, XVII-XXV. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Anonim, *Târîh-i Sistân*, çeviren Vural Öntürk. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.

Ansarı, A. S. Bazmee. "Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî". *DİA*. 8:98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Ayan, Ergin. *Sultan Tuğrul Bey: Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

Ayönü, Yusuf. *Selçuklular ve Bizans.* Ankara: TTK Yayınları, 2021.

Azîmî. *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çeviren Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. hazırlayan Kâzım Yaşar Kopraman ve Afşar İsmail Aka. Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları, 1975.

Barthold, V. V., "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık", çeviren Köprülüzade Cemal Bey. *Türkiyat Mecmuası* 1, (1925): 47-100.

Beyhakî, Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin. *Târîh-i Beyhakî*, çeviren Necati Lügal. Ankara: TTK Yayınları, 2022.

Bilgin, Orhan. "Gerdizî". *DİA*. 14:29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Bündârî. *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çeviren Kıvameddin Burslan. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çeviren Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: TTK Yayınları, 2021.

Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc. *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, çeviren Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Çandarlıoğlu, Gülçin. "Uygurlar". *DİA*. 42:242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Divitçioğlu, Sencer. *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet.* Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Donuk, Abdulkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDAV Yayınları, 1988.

Duman, Abdullah. "Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâmânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar Ve Gaznelilerle İlişkileri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sayı 2, (2012): 531-553.

Dunlop, Douglas Morton. *The History of the Jewish Khazars*. Princeton: Princeton University Press, 1954.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi, cilt 1*, çeviren Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1987.

Ersan, Mehmet ve Mustafa Alican. *Büyük Selçuklular: Selçukluları Yeniden Keşfetmek*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.

Gerdizî, Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler)*, çeviren Filiz Akçay. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.

Güner, Ahmet. "Nûh II". *DİA*. 33:228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *DİA*. 12:412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî. *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, editör Erkan Göksu, yayına hazırlayanlar Ayşe Ayna, Bilal Şahin, Ayşe Alhan, Sevgi Kübra Akdemirel, Ayşe Tepe, Sibel Temiz. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.

Hinz, Walther, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çeviren Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (1989): 1-82.

Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çeviren Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Hunkan, Ömer Soner. "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, sayı 40 (Kış 2007): 35-77.

İbn Fadlan Seyahatnamesi. çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.

İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler: Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çeviren Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 1982.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Târîh (el-Kâmil'de Selçuklular)*, çeviren Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022.

İzgi, Cevat. "Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvinî". *DİA*. 25:160. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuk'un Oğulları ve Torunları". *Türkiyat Mecmuası* 13, (1958): 117-130.

Kafesoğlu, İbrahim. “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* içinde, 259-274. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

Kaşgarlı Mahmûd, “İnal”. *Divanü Lûgat-it Türk, cilt 1* içinde, çeviren Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları, 1985.

Kayhan, Hüseyin. *Büyük Selçuklular Tarihi Ders Kitabı*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2017.

Kesik, Muharrem. “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Devleti’ni Ele Geçirme Gayretleri”. *Türk Kültürü*, yıl: 39, sayı 454, (Şubat 2001): 97-105.

Kırzıoğlu, Fahreddin, “Selçukluların Anı’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 2, Ankara: TTK Basımevi, (1971): 111-139.

Köprülü, M. Fuad. “Türk ve Moğol Sülalerinde Hanedan Âzasının Kan Dökme Memnuiyeti”, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* içinde, 71-79. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983.

Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, cilt 1.* Ankara: TTK Yayınları, 2021.

Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları, 1976.

Kurtoğlu, Yasemin. *Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile*. Ankara: TTK Yayınları, 2021.

Kurtuluş, Rıza. “Cürcân”. *DİA*. 8:131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kurtuluş, Rıza. “Tûs”. *DİA*. 41:431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kütük, Ahmet. “Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, sayı 7 (Ocak 2022): 43-56.

Makdisî, George, “Tuğrul Bey’in Evliliği”, çeviren Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 3 (Mart 2009): 139-159.

Merçil, Erdoğan. *Büyük Selçuklu Devleti.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.

Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Merçil, Erdoğan. “Emîr Savtegin”, *Selçuklular:Makaleler* içinde. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

Merçil, Erdoğan. “Selçuknâme”. *DİA*. 36:397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Merçil, Erdoğan. “Şahne”. *DİA*. 38:292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Merçil, Erdoğan. “Tevkī‘”, *DİA*. 41:35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd. *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çeviren Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Müverrih Vardan. *Türk Fetihleri Tarihi*, çeviren Hrant D. Andreasyan, yayına hazırlayan İlhan Aslan, editör Fuat Hacısalihoğlu. İstanbul: Post Yayınları, 2017.

Nuhoğlu, Güller. "Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995. YÖK Tez Merkezi (41848).

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi (numune baskı)*, çeviren Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Öngül, Ali. *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2022.

Öntürk, Vural. *Târîh-i Sistan* için Ön Söz, Anonim, IXX-XX, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.

Özaydın, Abdülkerim. "Bündârî". *DİA*. 6:489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özaydın, Abdülkerim. "Cend". *DİA*. 7:359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özaydın, Abdülkerim. "el-Kâmil". *DİA*. 24:281-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. "Hamdullah el-Müstevfî". *DİA*. 15:454-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-İbrî". *DİA*. 21:92-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. "İzzeddin İbnü'l-Esîr". *DİA*. 21:26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. "Muhammed b. Ali Râvendî". *DİA*. 34:471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdülkerim. "Târîh-i Güzîde". *DİA*. 40:82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Ali b. Nâsır Hüseynî". *DİA*. *(gözden geçirilmiş 2.basım)* Ek-1:572. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *DİA*. 28:177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Mîkâlîler". *DİA*. 30:46-47. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî". *DİA*. 35:19-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), cilt 1*. Ankara: İSAM Yayınları, 2021.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 12, sayı 35, (Mayıs 2004): 155-170.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Zahîrüddîn-i Nisâbûrî". *DİA*. 44:102-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Peacock, A.C.S. *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çeviren Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

Piyadeoğlu, Cihan. “Büyük Selçuklular Devleti”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* içinde, cilt editörleri Yusuf Ayönü ve Mehmet Ersan, 10:17-102. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

Piyadeoğlu, Cihan. “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası* 23, sayı 2, (Güz 2013): 117-143.

Piyadeoğlu, Cihan. *Çağrı Bey: Selçuklular’ın Kuruluş Hikayesi.* İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), cilt 1*, çeviren Ahmed Ateş. Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Reşîdü’d-dîn Fazlullâh. *Câmiü’t-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk),* çeviren Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.

Reşîdü’d-din Fazlullâh. *Oğuz Destanı*, çeviren Zeki Velidî Togan. İstanbul: Enderun Yayınları, 1982.

Sabbâğ, Abbas ve Nebi Bozkurt. “Müstevfî”. *DİA*. 32:147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sadrü’d-dîn el-Hüseynî. *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye,* çeviren Necati Lügal. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Sevim, Ali. *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Sevim, Ali. “Buğyetü’t-Taleb”. *DİA*. 6:361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Sevim, Ali. *Bugyetü’t-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler: Biyografilerle Selçuklular Tarihi)* için Giriş, İbnü’l-Adîm, I-XLIII. Ankara: TTK Yayınları, 1982.

Sevim, Ali. *el-Muntazam fî Târîhi’l-Ümem’de Selçuklular* için Giriş, Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, 1-3. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Sevim, Ali. “İbnü’l-Adîm”. *DİA*. 20:478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sevim, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri.* Ankara: TTK Yayınları, 2002.

Sevim, Ali. “Sıbt İbnü’l-Cevzî”. *DİA*. 37:87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür.* Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Sıbt İbnü’l-Cevzî. *Mir’âtü’z-zamân fî Târîhi’l-âyân (Mir’âtü’z-zaman fî Târîhi’l-âyân’da Selçuklular)*, çeviren Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Sümer, Faruk. “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, sayı 3-4, (1958): 131-163.

Sümer, Faruk. “Dihkan”. *DİA*. 9:289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sümer, Faruk. “Kutalmış”. *DİA*. 26:480-481. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Sümer, Faruk. “Oğuzlar”. *DİA*. 33:325-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.* İstanbul: TDAV Yayınları, 1999.

Sümer, Faruk. “Tuğrul Bey”. *DİA*. 41:344-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Şemseddin Sami. “Devle”. *Kamus-ı Türkî* içinde, hazırlayan Paşa Yavuzarslan, 254. Ankara: TDK Yayınları, 2019.

Şemseddin Sami. “Dihkân”. *Kamus-ı Türkî* içinde, hazırlayan Paşa Yavuzarslan, 256. Ankara: TDK Yayınları, 2019.

Şemseddin Sami. “Râyegân”. *Kamus-ı Türkî* içinde, hazırlayan Paşa Yavuzarslan, 998. Ankara: TDK Yayınları, 2019.

Şemseddin Sami. “Seyf”. *Kamus-ı Türkî* içinde, hazırlayan Paşa Yavuzarslan, 1074. Ankara: TDK Yayınları, 2019.

Şeşen, Ramazan. “İbn Hassûl ve ‘Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad’ Adlı Risalesinin Tercümesi”. *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003): 119-142.

Taşağıl, Ahmet. “İnak”. *DİA*. 22:255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Taşağıl, Ahmet. “Türk”. *DİA*. 41:467-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Taşkıran, Hasan. “Türk Devletlerinde Tabiiyet ve Tehdidin Simgesi: Kesik Baş Gönderme Geleneği”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 3, sayı 1, (Nisan 2021): 287-301.

Togan, Zeki Velidî. “Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait”, transkripsiyon Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27, sayı 2, (Aralık 2012): 527-539.

Togan, Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar).* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

Tomar, Cengiz. “Revvâdîler”. *DİA*. 35:36-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Turan, Osman. “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten* 9, sayı 35, (Temmuz 1945): 305-318.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162). çeviren Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaurer, Mükrimin Halil Yinanç. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *DİA*. 36:64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Usta, Aydın. “Üsrûşene”. *DİA*. 42:391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki ve Casim Avcı. “Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî”. *DİA*. 20:543-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yazar, Nurullah. *Büyük Selçuklu Devleti’nde İktidar Mücadeleleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Yazıcı, Tahsin. “Muhammed b. Hüseyin Beyhakî”. *DİA*. 6:63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. Ankara: TTK Yayınları, 2020.

Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî. *Selçuknâme*, çeviren Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik Kitap, 2018.